

De oppervlakteparadox, een filosofische verkenning

Mede-zijn, processen van identificatie en performativiteit binnen
een rizomatische werkelijkheid, met aandacht voor de mens,
verschil en burgerschapspraktijken

7 vedi NOTE

XIV piano piece for David Tudor 4
disegno dal 1949
adegione pianistica: 27.3.1959

1 } M.P.

2 Balletto Mute

3 } sequenza
frequenza
timbro
durata
intensità

4 } Andante piano

5 } p

6 }

SYLVANO BUSSOTI

Maarten Rector

Universiteit voor Humanistiek

Omslagafbeelding : Sylvano Bussoti, Five Pieces for Piano for David Tudor, zoals ook afgedrukt in het boek 'A Thousand Plateaus' van Deleuze & Guattari uit 1980, beschikbaar via Google Image

Mei 2016
Maarten Rector
0040067

DE OPPERVLAKTEPARADOX, EEN FILOSOFISCHE
VERKENNING

*Mede-zijn, processen van identificatie en performativiteit
binnen een rizomatische werkelijkheid, met aandacht voor
de mens, verschil en burgerschapspraktijken*

Utrecht: Universiteit voor Humanistiek

Masterscriptie, Universiteit voor Humanistiek
Afstudeervariant: Educatie en Kritische Organisatie- en
Interventiestudies

Begeleider : prof. dr. Wiel Veugelers
Hoogleraar Educatie en bijzonder hoogleraar
Humanistisch Vormingsonderwijs (HVO)

Meelezer : dr. Caroline Suranksy
Universitair Docent Humanistiek in een interculturele en
mondialiserende samenleving en projectleider
Burgerschap in een interculturele samenleving BIS

Afstudeercoördinator : dr. Wander van der Vaart

Thomas theorem (1928)

'If men define situations as real, they are real in their consequences'
(Merton, 1948)

'People do not live in the real world. They live in their representations of the real world.'
(Van Ginneken, 2012, p ix)

'Kierkegaard and Nietzsche's are among those who bring to philosophy new means of expression. In relation to them we speak readily of an overcoming of philosophy. Furthermore, in all their work, movement is at issue. Their objection to Hegel is that he does not go beyond false movement - in other words, the abstract logical movement of 'mediation'.

They want to put metaphysics in motion, in action. They want to make it act, and make it carry out immediate acts. It is not enough, therefore, for them to propose a new representation of movement; representation is already mediation. Rather, it is a question of producing within the work a movement capable of affecting the mind outside of all representation; it is a question of making movement itself a work, without interposition; of substituting direct signs for mediate representations; of inventing vibrations, rotations, whirlings, gravitations, dances or leaps which directly touch the mind. This is the idea of a man of the theatre...'
(Deleuze 1968, p. 8)

Norbert Wiener (1950)

'These mechanisms constitute what is known as homeostasis, and are negative feedback mechanisms of a type that we may find exemplified in mechanical automata. [alinea einde in orgineel, MR] If the pattern is maintained by this homeostasis, which is the touchstone of our personal identity. Our tissues change as we live: the food we eat and the air we breathe become flesh of our flesh and bone of our bone, and the momentary elements of our flesh and bone pass out of our body every day with our excreta. We are but whirlpools in a river of ever-flowing wafer. We are not stuff that abides, but patterns that perpetuate themselves.'
(Wiener, 1989, p. 96)

'Memory performed is at the heart of collective memory. When individuals and groups express or embody or interpret or repeat a script about the past, they galvanize the ties that bind groups together and deposit additional memory traces about the past in their own minds. These renewed and revamped memories frequently vary from and overlay earlier memories, creating a complex palimpsest about the past each of us carries with us.'
(Winter 2010, p. 11)

Milton Friedman 1998

'To judge from the climate of opinion, we have won the war of ideas. Everyone—left or right—talks about the virtues of markets, private property, competition, and limited government.'
(Skousen, 2007, p. 191)

'De overheid wil enerzijds namens de bevolking marktmeester en inkoper zijn, maar wil anderzijds ook waarden en normen actief bevorderen. Ze wil niet alleen dat burgers elkaar aanspreken, maar tolereert zelf ook steeds minder. In dat opzicht is het tweede beschavingsoffensief allang begonnen (na het eerste van ruim een eeuw geleden) en dat maakt dat normeren lang zo beladen niet meer is als bijvoorbeeld een decennium geleden.'
(Landelijk Opleidingsoverleg CMV, 2009., p. 23)

Inhoud.

Voorwoord	3
Inleiding	4
Kernbegrippen.....	4
1. Een persoonlijk venster	8
1.1 Vraagstelling	8
1.2.1 Proloog deel 1 - vormen van intensiteit en vluchtlijnen	8
1.2.2 Proloog deel 2 - Nieuwe verbindingen	9
1.3 Meer ruimte, of een zinsbegoocheling?.....	11
1.4 Actuele uitdagingen; probleemstelling	16
1.5 Opbouw hoofdstukken en bijbehorende deelvragen	18
2. Een sociaal venster	20
2.1.1 Een korte terugblik	20
2.1.2 Onze route voor dit hoofdstuk	21
2.2 Burgerschap, een conceptbeschrijving	22
2.3 Het Naoorlogs Europa, ingeklemd en gevormd door oppositie.....	25
2.4 Ontwikkelingen in Nederland na 1945	28
2.5 Conceptueel intermezzo.....	35
2.6 Na 1968	36
2.7 Terugblik hoofdstuk 2.....	43
3. Een cultuurhistorisch venster.....	44
3.1.1 Terugblik op de eerste hoofdstukken	44
3.1.2 Onze route voor dit hoofdstuk	46
3.2 Mens zijn of mens worden, waar is de mens?	47
3.3 Ingeklemd en gevormd door oppositie; ideeën over eenheid, anderssoortigheid en verschil ..	51
3.4 Terugblik één, verschil ‘maken’	60
3.5 Van ‘waar’ naar ‘hoe’	62
3.6 Terugblik twee, er-zijn en mede-zijn.....	68
4. Een sociaalkritisch venster	72
4.1.1 Waar staan we op dit moment in deze scriptie?.....	72
4.1.2 Burgerschap als conceptuele ruimte - subjectivering, identificatie en vervlakking.....	73
4.1.3 Onze route voor dit hoofdstuk	75
4.2 De plaats van normen en waarden in het pedagogisch vertoog na 1945.....	75
4.3 De maatschappelijke en beleidsmatige wedergeboorte van de term burgerschap	77

4.4.1 Een aanzet tot een dikke burgercultuur	79
4.4.2 Burgerschapsvorming en inburgering	84
4.5 Richtinggevende ideologieën en de performatieve wending	90
4.6.1 Grond; geschiedenis, geheugen en identiteit	93
4.6.2 Grond; de grond van 'onze Nederlandse' ruimte.....	98
4.7 Terugblik hoofdstuk 4.....	100
5. Samenvatting + nieuwe wegen	103
5.1 Terugblik lijnen van argumentatie hoofdstuk één tot en met vier	103
5.2.1 Aanknopingspunten	108
5.2.2 mede-zijn (mitsein), nomadisch/rizomatisch denken en meerdimensionaliteit	108
5.2.3 organiseren en leren; onze beleefwereld versus ruimte en groei	111
5.2.4 (integratie)beleid en (burgerschaps)educatie.....	113
Bijlage 1, Deleuze als gids.....	116
Bijlage 2, doelstellingen onderwijs 1951-1975	118
Bronnen	119

Voorwoord

Met betrekking tot mijn denken rondom burgerschap en mijn interesse in educatie is prof. dr. Wiel Veugelers in de opleiding voor mij van grote invloed geweest. Het was dan ook een gemakkelijke keuze om Wiel als één van mijn begeleiders te kiezen. De keuze voor prof. dr. Harry Kunneman als andere begeleider kwam voort uit zijn invloed voor de richting die ik op ben gaan denken. Zowel Wiel als Harry ben ik bijzonder dankbaar voor hun inspiratie doorheen de opleiding en hun begeleiding bij het schrijven van deze scriptie. Daarnaast wil ik Caroline Suransky bedanken. Caroline heeft als hogeschooldocente een belangrijke rol gespeeld in mijn keuze voor deze studie. Het is bijzonder dat zij ook bij deze fase betrokken kon zijn. Gerard Linde en Inge-Marlies Bulsink wil ik bedanken voor hun constructieve adviezen. Tot slot wil ik mijn vader, zus, familie, vrienden, Jan Willem Breuk, Aletta Tol en Leonard de Jong bedanken voor hun feedback en/of steun, het heeft veel voor me betekend!

Daarnaast wil ik graag deze scriptie aan mijn moeder (1948-1998) opdragen. Terugdenkend aan mijn pubertijd is het schrijnend te zien hoe zoekende ze was door haar ziekte. Geconfronteerd met haar zoeken en fysieke pijn is mijn zoektocht voor een belangrijk deel daar gestart. Ik had mijn moeder veel meer toegewenst en had haar graag veel langer en in volwassenheid willen kennen. Tegelijkertijd is dit schrijven en wie ik heb kunnen worden daar ook een gevolg van, daar ben ik gelukkig mee en trots op. Ik vermoed zij ook.

Maarten Rector

Amersfoort, 2016

Inleiding

Kernbegrippen

De ander, affirmative action, beleid, begrenzings/kaders, beleving/ervaring, binaire constructies, burgerschap, burgerschapsvorming, het cartesiaans dualisme, complexiteit, Gilles Deleuze, diversiteit, educatie, empowerment, herinneringen, humanisering, ideeën, identiteit, ideologie, immigranten, inclusief denken, integratie, insluiten/uitsluiten, intercultureel onderwijs, intersectionaliteit, leren, mede-zijn, memory studies, moraal, multiculturele samenleving, Jean-Luc Nancy, narrativiteit, normativiteit, OALT, OETC, opvattingen, organiseren, ruimtelijk en rizomatisch denken, het rizoom, performativiteit, subjectiveren, subjectiviteit, het zelf, zijn.

In deze scriptie heb ik een aantal inzichten willen beschrijven die ik sinds eind jaren negentig heb opgedaan in mijn zoektocht naar de vraag hoe mensen om (kunnen) gaan met verschil. Hierbij zijn in volgorde van tijd voor mij de casussen identiteit, diversiteit/verschil en burgerschap om diverse redenen trouwe metgezellen geworden. Op een zeker moment dacht ik enkele aanknopingspunten te zien in mijn denken die het waard leken verder uit te diepen. Genoemde reis en aanknopingspunten heb ik hier beschreven. Dit resulteerde, door de inspiratie die ik op een zeker moment bij Deleuze en later bij Nancy vond, in een wijze van denken over identiteit dat voor mij twee pijlers heeft: ten eerste een metafysische ruimtelijkheid die meerdimensionaal is (zie ook voetnoot 3) en ten tweede de menselijke ervaring. Tijdens het schrijven werd me duidelijk dat ik, om bij mijn vraagstelling (zie paragraaf 1.1) terug te kunnen komen, meer dan ik had voorzien de diepte in moest gaan in het verkennen van dit ruimtelijk denken. Dit omdenken heeft daarmee op haar beurt nieuwe interesses opgeroepen. Hieronder zal ik deze twee pijlers verder toelichten.

Mijn motivatie om te proberen ruimtelijk en meerdimensionaal te gaan denken is ontkiemt dankzij een aantal bestanddelen. Een belangrijke bron is de creatieve filosofie van de 20e eeuwse franse filosoof Gilles Deleuze (1925-1995). Zoals Van Tuinen, Schuilenburg en Romein in de Deleuze Compendium (2009) aangeven is filosofisch denken voor Deleuze, zoals hij uiteenzet in zijn boek *Difference and Repetition* (1968): ‘scheppen’, het ‘... voortbrengen van “denken” in het denken’ (p. 21). Zij schrijven verder: ‘*Deleuze pleit [...] voor een creatief filosoof worden. Hij pleit voor een ‘gevaarlijk denken’, een filosofie ‘met de hamer’, vergelijkbaar met de manier waarop Francis Bacon schilderde: het gaat om het uitwissen van clichés die het denken altijd al bevolken voordat er überhaupt gedacht wordt, en om het uitdrukking geven aan de gewelddadige krachten die het denken wel in beweging kunnen zetten*’ en ‘*Wat Guattari en ik een rizoom noemen is precies een geval van een open systeem [...] Iedereen weet dat filosofie te maken heeft met concepten. Een systeem is een verzameling*

concepten en het is een open systeem wanneer concepten zijn gerelateerd aan omstandigheden in plaats van essenties (p. 22, 25). Doordat ik Deleuze zijn filosofie in deze scriptie als methodologische inspiratie¹ heb gebruikt is zijn concept ‘het rizoom’² een belangrijke metafoor geworden. Daarbij is ook het schrijven van deze scriptie een rizomatisch proces geworden, een keuze die aansloot bij het leerproces dat ik wilde beschrijven. Waar ik minder op was voorbereid was hoe het opnieuw lopen van denkpaden en -gronden waar ik uit had geput daadwerkelijk het opnieuw lopen van deze paden betekende en daarmee tegelijkertijd mij ook weer andere richtingen in liet slaan. Dit schrijfwerk moet daarom ook als open systeem gezien worden. Tijdens het schrijven ben ik door het opnieuw doorlopen van mijn route ‘geraakt’ door nieuwe inzichten en ben ik al schrijvende op beschrijvingen en metaforen gekomen die ik heb geprobeerd door te trekken. Zoals in het citaat aangegeven niet om essenties te poneren, maar om te proberen omstandigheden te beschrijven. Dit heeft betekend dat ik tijdens het schrijven steeds terug ben gegaan om nieuwe indrukken en inzichten te verwerken. Het teruggaan heeft zo ook geleid tot enkele aanpassingen in mijn deelvragen, vooral waar het hoofdstuk vier betreft. Ook heeft het leven mij tijdens het schrijven door mij niet gewenste ruimten en wegen laten inslaan, ruimten die soms haaks of niet verwelkomend stonden tegenover dit schrijven. Daarbij hebben nieuwe gebeurtenissen mij ook opnieuw de leegde laten ervaren die ik beschrijf in paragraaf 1.2.1 Dit bracht mij niet alleen gevoelsmatig terug naar 1998, ik ben er ook achtergekomen dat mijn bestaan (mijn zijn) nog steeds doordrongen is van die indrukken. Het maakt dat zowel de aanleiding als de kern van wat ik hier beschrijf persoonlijk is: de procesfactoren die ik in voetnoot 62 suggereer had ik evengoed op mijzelf kunnen betrekken.

Andere niet minder belangrijke inspiratiebronnen om ruimtelijk te willen denken waren ten eerste het begrip ‘horizontale transcendentie’ dat Harry Kunneman gebruikt in zijn boek ‘Voorbij het dikke-ik’ (2005a). Dit begrip verwijst in haar betekenissen onder meer naar horizontale relaties tussen mensen die zich niet boven elkaar verheffen, maar verschil uit kunnen houden en proberen te verwelkomen (p. 72), een tussenruimte waar ontmoeting plaats kan vinden. Ten tweede hebben de colleges van dr. Ruud Kaulingfreks mij aan het denken gezet over het organiseren van ideeën, organisaties en gemeenschappelijkheid. Zeker toen de kritische organisatiedenker Robert Cooper over de rol van kaders en daarmee de performatieve productie van een communicatieve orde en de filosoof Jean-Luc Nancy zijn ideeën over ‘zijn’ en gemeenschappelijkheid behandeld werden. Het maakte dat ik meer ben gaan kijken naar de

¹ In bijlage 1 ga ik wat verder in op Deleuze zijn denken en enkele van zijn concepten die belangrijk zijn om de opzet en het schrijfproces van dit verkennende onderzoek te begrijpen.

² De rizoom slaat terug op een model van denken dat geen boomstructuur maar een wortelstructuur volgt; continu in beweging en waarbij een vaste richting ontbreekt, zie bijlage 1.

wijze waarop we omgaan met ideeën - deze ruimte geven, organiseren, kaders trekken, instrumentalisieren en mythologiseren - en daarmee ons denken beïnvloeden. Het zijn processen die onze blik oppervlakkig kunnen laten worden en zo onder- of bovenliggende processen en systemen onzichtbaar laten blijven met de nodige consequenties voor ons begrip van ons zelf en de wereld. Deze colleges sloten voor mij aan op het boek 'Denken in een tijd van sociale Hypochondrie' uit 2007 van dr. Willem Schinkel dat ik had gelezen vanwege zijn bespreking van het debat over immigranten in Nederland. In dit boek analyseert Schinkel beïnvloed door denkers als Michel Foucault, Deleuze en vooral de socioloog Niklas Luhman de productieve rol van enkele concepten, zoals: de maatschappij, integratie en autochtoon/allochtoon. Hij beschrijft hoe deze concepten maken dat we onbewust hiërarchieën aanbrengen waar een normatieve werking van uitgaat met sociale consequenties (p. 7-8). Deleuze, Kunneman, Robert Cooper en ook Schinkel, gaven me door hun onderzoek op verschillende wijze inspiratie om ruimtelijk en meerdimensionaal te proberen te denken. De fenomenen die we ruimte en ideeën toeschrijven alsook ideeën die we ruimte toekennen beschrijf ik hier als ruimten (rizomen) die we meerdimensionaal en in interactie met elkaar moeten denken. Conceptuele ruimten die aan bod komen zijn mijn eigen 'ik', de humanistiek, de mens, het zelf, burgerschap en Nederland.

Niet alleen de wijze hoe we aannames aan onszelf, aan ideeën en anderen toekennen/toeschrijven (en hoe anderen dit evengoed doen) ook werd en was ik me bewust van de grote rol die onze ervaring en herinneringen hebben. De tweede pijler die mijn denken heeft beïnvloed is daarom onze menselijke ervaring en de rol van herinneringen. Hierbij werd ik in de eerste plaats geraakt door de Thomas theorema uit 1928: *'If men define situations as real, they are real in their consequences'* (Merton, 1948). Ook voor deze pijler vond ik aansluiting bij de filosoof Jean-Luc Nancy zijn denken. Het tegelijkertijd nadenken over ervarend 'zijn' en ruimtelijkheid heeft mij gaandeweg de tekst de inspiratie gegeven enkele begrippen te pomen die ons denken kunnen helpen en enkele procesfactoren te identificeren die voor bewust-zijn spelen bij betekenisgeving en identiteitsvorming. Hierbij gaat het me zoals gezegd niet om het beschrijven van essenties, maar om de neigingen (verlangens) van bewust-zijn en de consequenties daarvan te erkennen bij het creëren van betekenis³. Hierbij speelt de paradox

³ Waar Deleuze (en Guattari) oneerbiedig gezegd vooral schrijven over de distributie van materie en affectieve krachten schrijft Nancy even oneerbiedig gezegd veel over de fragmentatie van zijn, inclusief bewust-zijn (waarbij Nancy 'zijn' beschrijft als 'physio-chemical', zie voetnoot 74). Of zoals Nancy hierover aangeeft: *'In a way what is common to us [Deleuze en Nancy] is precisely what is not of the order of synthesis: it is a motif of distancing, or of spacing. But different functions of negativity underly this motif. For Deleuze, spacing is first of all a distribution. While for me it is clearly indissociable from a rupturing, even if there is not first some primordial unity to be shattered. What for him is distribution is for me dislocation: it is the same thing (without the same*

dat ik door dit te doen de werkelijkheid zelf ook platter maak dan zij is, een proces dat ik beschrijf in paragraaf 4.1.1. Door ruimtelijk te gaan denken kunnen we ‘organiseren’ en ‘leren’ gaan zien als wederkerige en overlappende processen binnen een rizoom, die we mijns inziens kunnen begrijpen met de termen ‘ruimte’ en ‘groei’. Hier denk ik dat we, indien we spreken over de voorwaarden voor een gedeelde ruimte, ook een link kunnen maken naar het begrip horizontale transcendentie,. Zie hiervoor de overdenking over leren en organiseren in de samenvatting (paragraaf 5.2.3).

Mijn voorgeschiedenis heeft mij lang bezig laten zijn met muziek. Het zal tijdens het lezen van deze scriptie duidelijk worden dat ik in de muziek, zowel in de leer van het geluid als de compositie, enkele metaforen zag die naar mijn idee verhelderend kunnen werken. Dit komt doordat ik deze begripstaal buiten de muziek weinig tegenkom. Wat betreft geluid zelf zijn in zowel in de geluidsleer (wetenschap dat het geluid als fenomeen bestudeerd) als sonologie (leer van de elektronische muziek) naar mijn idee voor de sociale wetenschappen interessante verschijnselen te vinden. Experimentele elektronische muziek laat ons bijvoorbeeld horen hoe gemakkelijk tonen en texturen voor onze beleving metrische en ritmische componenten worden en andersom. Anders gezegd, onze ‘ervaring’ van een klank lijkt de door ons toegewezen functie te beïnvloeden. De vraag of het aan de beleving ligt dat we iets als ordenend en kaderend ervaren of juist als inhoudgevend is interessant voor een ruimtelijk denken. Daarbij hebben we met geluid volgens de geluidsleer te maken met het in beweging zetten van lucht in ruimten; golfbewegingen die resonanties kunnen veroorzaken. Bij compositie leer spreken we vooral over structuren die we kunnen maken naar aanleiding van afspraken, vaak ontstaan vanuit gewenning aan bepaalde melodieën en samenklanken. Ten aanzien van de processen die we hier beschrijven zien we hierbij overeenkomsten.

Het is tot slot op deze plek handig om op te merken dat ik in deze scriptie niet nadenk over hoe mensen komen tot een wilsbesluit en/of handelen. Het gaat mij hier om mogelijksvoorwaarden voor organiseren en leren, met name het kunnen en weten’ te ‘willen’ passend bij de vraagstelling (zie paragraaf 1.1). Daarbij heb ik ook het nodige in dit stuk moeten laten. Er zijn verschillende inzichten te vinden, bijvoorbeeld in onderzoeksvelden als Social Neuroscience en Interpersonal Neurobiology, die verder aanzetten tot een ruimtelijk denken en de beeldtaal zoals ik die hier heb geprobeerd te beginnen rondom processen van identiteitsvorming en bestendiging, verschil maken en (ons) interconnectiviteit van zijn. Dat is een uitdaging waar ik graag mee verder ga.

negative) even if I do not see in it the subject-negativity of a dialectic’ (Nancy, 1996, p. 113). In deze scriptie besteden we aandacht aan beide kanten van wat Nancy als motief beschrijft.

1. Een persoonlijk venster⁴

Gedwongen tot andere ideeën, de opmaat van dit verkennend filosofisch onderzoek

1.1 Vraagstelling

Biedt de idee van dasein als mitsein van Jean-Luc Nancy gedacht in een nomadische/rizomatische werkelijkheid aanknopingspunten voor de humanisering van het ()organiseren⁵ en leren omgaan met verschil⁶ in (integratie)beleid en (burgerschaps)educatie in Nederland?

1.2.1 Proloog deel 1 - vormen van intensiteit en vluchtlijnen

Hoewel deze scriptie zich richt op de humaniseringkant van de humanistiek en geen auto-etnografisch onderzoek⁷ zal worden, is het voor het onderwerp en de motivatie van mijn vraagstelling van belang mijn persoonlijke achtergrond⁸ toe te lichten. Zo ben ik opgevoed door mijn ouders met de boodschap dat ik andere mensen met respect moet behandelen, proberen hen daadwerkelijk te zien en te begrijpen en daarnaast dat het belangrijk is om te proberen een onderlinge harmonie te bewaren. Hier tegenover stond dat ik als kleuter zeer in mijzelf teruggetrokken was. Voor mensen buiten mijn vader, moeder en zus was ik praktisch onbereikbaar. Dit kwam doordat ik in mijn hoofd een doolhof creëerde van reacties die ik kon geven (wegen die ik in kon slaan) en reacties die daarop konden volgen. In de meeste gevallen vond ik geen uitweg uit mijn eigen doolhof, met als resultaat dat ik meestal niets zei. Veel herinneringen worden hierdoor vergezeld door beelden van afwijzing en onbegrip. Deze afwijzingen heb ik vanaf mijn zevende jaar weten te compenseren doordat ik begon met het spelen van Klassiek Gitaar. Ik kon mijn gevoel volledig kwijt in de muziek en werd volledig door het instrument in beslag genomen. Deze uitlaatklep confronteerde mij al vrij snel met een paradox die mij tot mijn 19^e jaar is blijven achtervolgen. Muziek werd voor mij de belangrijkste manier om te communiceren met de buitenwereld en mijn binnenwereld naar buiten te brengen, ik bleek daar talent voor te hebben. Op het moment dat mensen merkten dat ik in staat was hen beet te pakken en mee te voeren met mijn muziek verdween ik als persoon

⁴ In deze scriptie gebruik ik het begrip 'venster' als metafoor voor de uitzichten en daarmee perspectieven die we kunnen innemen. Ieder venster is begrenst en dus partieel als kijkende door een raam naar de onderzoeksmaterie. Deze vensters zijn daardoor ook richtinggevend.

⁵ De vraag is of we van organiseren mogen spreken als dat wat steeds daar zal zijn zelf niet in definitieve termen voorgeschreven kan worden? Vandaar de () die het voorvoegsel open laat.

⁶ Op het idee 'verschil' zal ik vooral in hoofdstuk 3 de nadruk leggen. In mijn vraagstelling heb ik het woord gebruikt, aangezien zij het problematische karakter van deze kwestie op meervoudige wijze illustreert en op scherp stelt.

⁷ Een vorm van kwalitatief onderzoek waarbij verhalen over personen of maatschappelijke verschijnselen worden beschreven aan de hand van veldwerk waarbij de onderzoeker zelf ook deelnemer en onderwerp is van het onderzoek. Zie bijvoorbeeld Riessman (2008).

⁸ In deze scriptie zal ik soms onverwacht een verbindingstreepje gebruiken om bepaalde accenten te leggen.

meestal al snel uit beeld. Mensen keken wel naar mij, maar zagen in de plaats daarvan vaak alleen nog maar dat wat ik kon en wat ik volgens hen zou gaan worden. De combinatie van afwijzing en verheffing hebben mij gedurende deze jaren tegenstellingen van (zelfde) mensen laten zien; het heeft mij leuke en waardevolle, maar ook ongemakkelijke herinneringen opgeleverd. Deze gewaarwordingen zorgden voor de nodige tegenstrijdigheden waar ik mee om moest leren gaan. Deze paradox werd begeleid door een hiermee samenhangende paradox, zowel in de afwijzing als de verering werd ik door mensen van hen af geplaatst, zij plaatsten mij in beide gevallen in een buitencategorie, mij verwonderd achterlatend in mijn eigen labyrint van onzekerheid. Weinig mensen namen de moeite daadwerkelijk te zien wie ik was. Dit was een boodschap dat haaks stond op dat wat mijn ouders mij - met alle voor- en nadelen van dien - hebben geprobeerd bij te brengen. Tijdens mijn 19^e jaar (1998) veranderde er veel, mijn moeder overleed na een ziekbed van viereneenhalf jaar aan de spierziekte ALS. Deze voor mijn moeder alles vernietigende en mensonterende lijdensweg - die zijn eigen uitbuiters en bewonderaars kende - betekende voor mij een ingrijpende breuk en impasse. De energie voor het opnieuw verdragen van mijn dubbele paradox kon ik op dat moment niet vinden. Hierdoor resulteerde het verlies van mijn moeder in een tweede breuk: die met mijn Gitaar en het Koninklijk Conservatorium. Daar stond ik, ik was mijn moeder verloren en mijn uitlaatklep functioneerde niet meer; ik voelde me leeg en gepasseerd, de wereld had haar kleur verloren. Pas veel later ben ik gaan inzien hoezeer ik mijn moeder ben geweest en zij mij, hoezeer mensen er met mijn passie vandoor waren gegaan en hoe beelden van anderen mede vormgaven wie ik kon en wie ik mocht zijn. Mijn identiteit bleek een constructie, medebepaald door anderen, maar ik was er nog steeds, gedwongen tot verder leven en andere ideeën.

1.2.2 Proloog deel 2 - Nieuwe verbindingen

Mijn verleden en mijn achtergrond hebben mij bewogen tot een persoonlijke en een theoretisch-professionele zoektocht die uit elkaar zijn gaan lopen, zonder ooit helemaal van elkaar los te komen. In 1999 koos ik ervoor mijn studie te vervolgen op de pedagogische academie. In deze studie wordt het belangrijk gevonden dat je als docent in staat bent te formuleren 'wie' je als leerkracht wilt zijn en 'wat' je daarmee in de praktijk wilt bieden. Wat mij opviel bij dit zogeheten 'pedagogische project' is dat er veel 'over' werd nagedacht, maar weinig aandacht werd geschonken aan 'hoe' en 'waarom' men tot deze vorm (dit specifieke wie) en deze inhoud (deze waarden en ideeën) was gekomen. In staat zijn het idee (de vorm) te omschrijven stond gelijk aan het begrijpen: er werd niet door de vorm heen gegaan. Waarom wil ik zo zijn en waar komen mijn ideeën nu eigenlijk vandaan? Dit aan de oppervlakte blijven

was naar mijn idee een gemis voor zowel docenten als het onderwijs. Daarnaast merkte ik dat er ook betrekkelijk weinig interesse en aandacht bestond voor vormen van anders-zijn, met als standaardvoorbeeld het vaak al ingevulde anders-zijn van allochtone kinderen. Veel studenten hadden (destijds) het idee dat het leren omgaan met andere culturen voor hun professionele toekomst minder relevant was. Wanneer zij wel met deze doelgroepen in aanraking kwamen traden voor mij herkenbare principes naar voren: afwijzing en/of inperking van de ander, ten gunste van de eigen ideeën (de eigen grond). Vanuit een gelijktijdige allergie en fascinatie voor deze bewegingen ben ik mij tot mijn diploma in 2004 veel gaan bezighouden met de onderwerpen ‘omgaan met verschillen’ en ‘(normatieve) professionaliteit.’

Repetitie door herkenning; een sequens?

In het licht van mijn persoonlijke gevoel van leegte zie ik [de schrijver van deze scriptie] een vergelijkbare beweging in het gearticuleerde gevoel van leegte en verlies die mensen articuleren over de samenleving. Wat is het dat deze mensen verloren hebben? Naast wat in de media aan meningen geschreven en getoond wordt heb ik deze vraag de afgelopen jaren regelmatig aan mensen gesteld. Het antwoord dat ik vaak heb teruggekregen is het verlies van een stuk eigenheid waar men vertrouwd mee was; iets dat van ons was; zekere normen en waarden.

Dit idee van ervaren eigenheid, een plek van rust waar men op terug kon vallen, is kennelijk ergens verloren gegaan en wanneer dit precies is gebeurd is niet helemaal duidelijk. Wel is veel mensen duidelijk dat er de laatste veertig jaar in de maatschappij veel veranderd is en - zoals geregeld in de media te horen en te lezen is - niet alleen ten goede. Ook is het dat er veel mensen en invloeden van buiten zijn binnengekomen; mensen met gebruiken die nieuw zijn; mensen met problemen die nieuw zijn; mensen waar het gevoel bij bestaat dat wij ons aan hen hebben moeten aanpassen in plaats van andersom (wat de juiste wijze zou zijn). De Nederlandse gastheer heeft zich in deze lezing moeten aanpassen aan; gelukzoekers; de opmars van de Islam; criminaliteit van onder meer Marokkaanse en Antilliaanse jongeren; Loverboys; uitdrukkingen van extremisme; verkleurde achterstandsbuurtten en straatcultuur; zwarte scholen en nog een dozijn andere zaken die veel mensen beroert en ook geregeld zorgt voor gevoelens van angst en onbehagen. Blijkt deze Nederlandse identiteit ook een idee te zijn, zowel in dienst van als medebepaald door anderen? Mijn identiteit bleek een idee te zijn, maar ik was er nog steeds. Hoe zit dat met de Nederlandse Nationale identiteit?

Een samenwerking en vriendschap met een medestudent van Marokkaanse afkomst heeft geresulteerd in een scriptie over het belang van ‘Intercultureel Onderwijs’. Hierbij vroegen we ons af waarom - ondanks de wettelijke verplichting - deze vorm van onderwijs praktisch geen erkenning vond op scholen. Tijdens het schrijven leerden we zien dat; bepaalde vormen van expressie en identificatie (lichamelijke- en mentale kenmerken, geaardheid, levensbeschouwing, etc.) redenen voor mensen konden zijn voor een beroep op erkenning en categorisering binnen de marge; dat sommige identificaties andere identificaties konden bestrijden of tegenpreken door middel van waarheidsuitspraken of ideeën over normen en waarden, en dat gezegd kon worden dat mensen gelijktijdig identiteitsbepalende kenmerken kunnen bezitten die vanuit een sociaal oogpunt conflictueus zijn. Het thema interculturaliteit en diversiteit (b)leek daarmee niet alleen ondergewaardeerd of zelfs ontkent, zij kwam ook naar voren als een potentiële voedingsbodem voor sociale en intrapsychische spanningen. Daarmee was het allemaal veel ingewikkelder dan we aanvankelijk dachten. De pedagogische academie had daarvoor niet alleen behoorlijk wat van mijn onderwijskundige vragen met betrekking tot diversi-

teit en professionaliteit onbeantwoord gelaten, zij had vooral veel wetenschappelijke en filosofische vragen opgeroepen. Zo zat ik met vragen als: ‘hoe kunnen mensen leren meer bewust en gevoelig te worden voor kenmerken en ideeën die voor anderen van belang zijn’ en ‘hoe kan men leren om te gaan met deze verschillende ideeën?’ Daarnaast was ik mij gaan afvragen of ruimte voor anders-zijn op een eerlijke en menswaardige manier georganiseerd kan worden. Wanneer is een idee of uiting niet acceptabel, maar aanpassing wel? Mijn professionele interesses en vragen bleken daarmee zoals ik ontdekte breder te zijn dan de ruimte waarin ik mij bevond. Naast mijn onderwijsvragen waren er educatie-overstijgende beleids- en organisatievraagstukken in mijn gezichtsveld gekomen. Geleidelijk aan was tijdens dit proces bij mij ook het gevoel ontstaan mij nog in een te smalle en eendimensionale ruimte te bevinden: ik had behoefte aan, meer ‘ruimte’, meer ‘diepte’ en ‘grond’. De humanistiek gaf mij het gevoel mij deze ruimte en grond te kunnen bieden. Een motiverende aanmoediging en bevestiging van een pabodocente maakte mijn keuze compleet. Het cursusjaar daarop combineerde ik de minor humanistiek met invalwerk op twee gemengde basisscholen in Utrecht en de Islamitische basisschool in Amersfoort.

1.3 Meer ruimte, of een zinsbegoocheling?

Zo vertrok ik met vragen over professionaliteit en twee hoofdvragen startend met het vragend voornaamwoord ‘hoe’ naar de humanistiek. Hoe-vragen zijn niet alleen lastig en dwingend, het liefst krijgen zij een methodisch geïnspireerde respons. Evengoed had ik kunnen vragen is er een methode om; mensen te leren meer bewust en gevoelig te maken voor kenmerken en ideeën die voor anderen van belang zijn; om vormen en uitingen van anders-zijn op een eerlijke en menswaardige manier te organiseren? Zonder dat ik het door had werd de richting van deze vragen - naast een psychologisch verklaarbare hoop - ook aanzienlijk bepaald door ideeën en beelden ontstaan in de Verlichting⁹, haar tijdsgebonden versie van het Bildungsideaal¹⁰,

⁹ Een periode vanaf ongeveer 1650 na Chr. waarbij de rede als legitiem middel voor waarheidsvinding en autoriteit centraal kwam te staan. In navolging van René Descartes (1596 - 1650) werd het gangbaar om de mens te beschouwen vanuit de scheiding ‘het materiële’ (het lichamelijke, het dierlijke) en ‘het immateriële’ (de geest en het denken), Zie bijvoorbeeld Clarke (2003). Met de introductie van dit dualistisch schema werd zo een scheiding gemaakt tussen de mens en de natuur en tussen het rationele en het lichamelijke, voor Descartes twee van elkaar afzonderlijke substanties (overigens vind men ook bij het christendom een scheiding waarbij de mens als evenbeeld van God hoger werd geplaatst dan het dierlijke). Door deze ontologische wending kwam ‘de redelijke mens’ en zijn ervaring centraal te staan, niet een hogere macht, maar de mens zelf vormde voortaan het centrum binnen het westerse denken. Zelf in het centrum staan betekende zelf kunnen nadenken en zelf verantwoordelijkheid kunnen nemen ten aanzien van keuzes, haar plek in de wereld en haar toekomst. Zo is het mogelijk geweest dat het individu de eeuwen daarna als eenheid een belangrijker plek in kon gaan nemen, een positie die de gemeenschap tot dan toe had ingenomen. Het zelf nadenken betekende overigens niet dat het denken niet nog steeds door God geïnspireerd kon worden. Wel heeft deze de aanzet gegeven tot belangrijke intellectuele ontwikkelingen, invloed uitoefende utopia en de ontwikkeling van de empirische wetenschappen. In deze weten-

en door politieke werkelijkheid ontstaan dankzij de Franse Revolutie van 1789 en het opstellen van de op universele rechten wijzende ‘Déclaration des droits de l’Homme et du citoyen.’ Dit zijn ideeën herkenbaar door een grote verwachting ten aanzien van educatie, de toepasbaarheid en verklarende kracht van de ratio en logica, als de mogelijkheden van de seculiere liberale werkelijkheid tegen tirannie en uitbuiting. In mijn vragen was een soortgelijke hoop op maakbaarheid door opvoeding en organiseren te herkennen.

Repetitie door feedback?
‘A process in which a system regulates itself by monitoring its own output. That is, it “feeds back” part of its output to itself.’
(“feedback,” n.d.)

Deze herkenning is niet zo heel verwonderlijk gezien mijn (culturele) bagage en pedagogische opleiding. De Verlichting en het Bildungsdenken zijn ook voor het Humanisme en de humanistiek van groot belang (geweest), maar er zijn veel meer klanken waar we naar kunnen luisteren. In de loop van de 19e eeuw en de eerste helft van de 20e eeuw heeft het vooruitgangsoptimisme van de verlichting een aantal flinke deuken opgelopen¹¹ en geleid tot enkele voor de sociale wetenschap belangrijke wetenschapsfilosofische wendingen¹². Deze wendingen

schappen is de mens de wereld gaan beschrijven vanuit een beschouwende (objectiverende) positie op zoek naar regelmaat en orde. Deze ontwikkelingen hebben, de daaropvolgende eeuwen de nodige invloed gehad op de plek en autoriteit van religie, voor intellectuelen, zie bijvoorbeeld hoofdstuk 7 van Owen Chadwick (2000) en de scriptie van Elise van Alphen (2007).

¹⁰ Biesta (2002, p. 344-346) schrijft: ‘*On the one hand Bildung stands for an educational ideal that emerged in Greek society and that, through its adoption in Roman culture, humanism, neohumanism and the Enlightenment became one of the central notions of the modern Western educational tradition [...] Central in this tradition is the question as to what constitutes an educated or cultivated human being. The answer to this question is not given in terms of discipline, socialisation or moralisation, i.e., as the adaptation to an existing “external” order. Bildung refers to the cultivation of the inner life, i.e., the human mind or human soul.*’ De moderne conceptie van Bildung heeft zijn actuele vorm gekregen in de 19e eeuw door filosofen en pedagogen als Herder (1744 - 1803), Pestalozzi (1746 - 1827) en Humboldt (1767 - 1835) geïnspireerd door Kant (1724 - 1804) zijn essay ‘What is Enlightenment’ (1784). Dit essay van Kant geschreven tegen de onmondigheid van het volk en pleidooi voor rationele autonomie wordt gesymboliseerd door de kreet ‘Sapere aude!’ (durf wijs te zijn!). Hiermee vertaalde de klassieke notie van Bildung zich volgens Biesta tot een vorm van zelf-bildung. ‘*Kant also argued that man’s “vocation and propensity to free thinking” could only be brought about by means of education.*’ Volgens Biesta kan het ideaal van ‘rationele autonomie’ gezien zijn historie als een typisch modern idee geïdentificeerd worden, waarbij zij gezien kan worden als een (onderwijskundig) antwoord op een specifieke (politieke) vraag, te weten als programma voor de rol van burger in de zich toen nieuw ontwikkelende Civil Society. Met deze nadruk op burgerschap draagt deze moderne notie van Bildung ook sociale en politieke dimensies in zich. De idee van bildung is daardoor ook gekleurd door tijd en ruimte van de 18e en 19e eeuw. Biesta stelt in dit artikel de vraag wat voor invulling Bildung heden ten dage kan krijgen, of dit zin heeft en of dit mogelijk is. Hiermee laat Biesta tegelijkertijd zien dat we de vorm (de ken-merken) van een idee niet moeten verwarren met een tijdsgebonden contextafhankelijke inhoud (een al of niet geformaliseerde opvatting).

¹¹ Katznelson (2003) geeft een beschrijving hoe gedurende de Verlichting leidende denkers als Descartes, Boyle (1627 - 1691), en vooral Spinoza (1632 - 1677) en Voltaire (1694 - 1778) de rede van het slechte/het demonische hebben losgemaakt, vrij van bijgeloof gaf dit denken volgens hen de mensheid de kans boven zichzelf uit te stijgen en vooruitgang te vinden, versterkt door de andere in de tekst genoemde bewegingen en gebeurtenissen. Dit heeft tot gevolg gehad dat het verlichtingsdenken zelf maar weinig ruimte bood voor een verklaring hoe de twee wereldoorlogen en haar verschrikkingen in de 20e eeuw tot stand hebben kunnen komen. Daarnaast bestond er veel sociale onvrede door de geringe bescherming van burgers tegen het liberale systeem (p. 6-8, 55-56, 100).

¹² Het gaat hier om de linguïstische wendingen, de hermeneutische wending, de pragmatische wending en volgens de indeling van dr. Tromp (2004) om een reflexieve (kritische) wending, zie voetnoot 60.

kunnen we zien als nieuwe ruimten, klankkasten met eigen klankkenmerken (timbres) die ruimte gaven aan eigen ideeën hoe wetenschap hoort te klinken.¹³ Zowel deze nieuwe als verschillende oudere kritische geluiden¹⁴ hebben een plek binnen de humanistiek. Wat betreft te ontdekken ruimte werd ik dus niet teleurgesteld, lastiger bleek mijn plaatsbepaling te midden van al deze klanken. Mijn pad was ineens een breed plein geworden, er waren zoveel vreemde klanken bijgekomen dat ik moest zoeken naar ‘oriëntatiepunten’ om mijzelf richting te kunnen geven. Het was spannend of ik mijn oren daarop kon afstemmen en - zoals ik hoopte - een samenspel te ontwarren in deze kakofonie. De minor gaf mij gelukkig al enkele afbakening en richtingaanwijzers door het onderscheid te maken tussen levensbeschouwelijke achtergronden en wetenschappelijke inspiratiebronnen. We hebben ten slotte allemaal enige behoefte aan oriëntatiepunten om onze balans niet te verliezen. Zo schrijft Bolsenbroek (2008, p. 59): ‘*Het actuele levensbeschouwelijk humanisme heeft een aantal verschillende verschijningsvormen. Deze hebben hun wortels in de geschiedenis.*’ Derkx (1993) onderscheidt vier hoofdlijnen in de geschiedenis van het Europees Humanisme: Humanisme als moreel en politiek streven, Humanisme als vorming tot hogere menselijkheid, Humanisme als levenskunst en Humanisme als ongodsdienstige levensbeschouwing. In een andere studie (1998) richt Derkx zich op bewegingen - verschillende takken - zoals deze zich in Nederland hebben voorgedaan. Hierbij onderscheid hij een morele beweging; de Renaissance betekenis, een beweging dat zich kenmerkte door de studie van Griekse en Romeinse letteren, wijsbegeerte en kunst; een pedagogische beweging en een esthetisch levensbeschouwelijke beweging¹⁵. Deze hoofdlijnen en bewegingen moeten we begrijpen als allen steeds geaffecteerd¹⁶, (bewust) beïnvloed en gevormd door verschillende denkstromingen en kritische (tegen)geluiden. De wetenschap humanistiek vindt haar achtergrond in het Humanisme en ruimte in de klanken van

¹³ De filosoof Heidegger (1889 - 1976) heeft ons - in zekere zin hierop aansluitend - laten zien dat het van belang is goed te kunnen luisteren om het leven van zijnden (om deze hermeneutisch) te kunnen verstaan. Hierbij is een goed begrip van de interactie met de omgeving onontbeerlijk, zie paragraaf 3.5.

¹⁴ Belangrijke kritische stromingen zijn; de Romantiek, een stroming uit de 2^e helft van de 18^e eeuw en eerste helft van de 19^e eeuw die zich richtte op de ‘uniciteit’ van het individu en de ‘ervaring’ als tegengeluid tegen de universaliserende bewegingen van de Verlichting en de gedachte van maakbaarheid die hoorde bij de idee van Bildung; het Marxisme en zijn historisch materialisme gericht tegen de vervreemding en onderdrukking van het proletariaat; de 20^e eeuwse neomarxistische en maatschappijkritische ‘Kritische theorie’ tegen het onderdrukkende positivistische denken en gericht op empowerment, met afgeleiden als de Kritische pedagogiek; de 20^e eeuwse Hermeneutiek als tegengeluid tegen het Positivisme gericht op het verstaan vanuit de mens; het Structuralisme gericht op niet waarneembare taalkundige structuren of symbolen onderliggend aan maatschappelijke verschijnselen als het Poststructuralisme dat voorbij deze structuren wil denken: alles is volgens deze stroming (dit venster) in beweging. Veel van deze stromingen zijn gevoed door de literatuurwetenschappen, wetenschappen die ook van waarde zijn voor de Humanistiek.

¹⁵ Voor een uitwerking, zie Derkx (1998), voor andere indelingen zie, Bolsenbroek (2008).

¹⁶ ‘*Affect is the change, or variation, that occurs when bodies collide, or come into contact*’ (Colman, 2005, p. 11).

verschillende literaire, filosofische en wetenschappelijke stromingen en vakgebieden¹⁷. Net als het Humanisme kent zij verschillende bewegingen, maar gaat zij hier vanwege haar wetenschappelijke streven verder in, dit is ook noodzakelijk om - in zoverre dit kan - kritisch te kunnen blijven kijken naar zichzelf. Soms bestudeerd zij klanken die in de loop der tijd tot grond van het Humanisme geworden zijn of leidend voor de ‘vorm’ van het idee ‘Humanisme’ zijn (geweest). Maar ook andere wegen worden verkend die relevant zijn te bestuderen als we nadenken over zingeving en humanisering. Zij gaat dieper onbekende ruimten in en probeert geconcentreerd te luisteren naar de betekenissen van de daar gevonden soms afwijkend¹⁸ klinkende klanken. Niet alleen bevond ik me in een omgeving die kleur geeft aan de verschillende klanken die zij de mogelijkheid geeft te klinken ook de grond van de ruimtelijke structuur - waar ik op stond - bleek in beweging te zijn, onderwijl steeds proberend haar grondtoon zeker te stellen Het beeld dat zich voor mijn ogen begon af te tekenen was die van verschillende wortels, vele vertakkingen, verstrengelingen bij gedeelde lijnen, doodlopende wortels, verlaten ruimten, omleidingen, maar ook bewegingen waarbij andere - soms oudere - structuren worden opgenomen. Het was veel ingewikkelder dan ik mij had voorgesteld.

Wat betekende dit voor mijn vragen? Bleek deze ruimte waarbinnen over zingeving gesproken werd een zinsbegoocheling te worden? Hier zijn verschillende antwoorden op mogelijk. Gedurende de opleiding werd ik geconfronteerd met verschillende vensters (perspectieven): ontwikkelingsgerichte, hermeneutische/literaire, systeemgerichte, kritisch(e) (pedagogische), feministische, halfmoderne, postmoderne¹⁹ en zelfs enkele smalle biologische doorkijkjes naar uitgangspunten, waarvan vele kritisch over maakbaarheid, organiseren en de mens ...

¹⁷ Zij kenmerkt zich door haar problematisering van zingevingvragen en humaniseringsvragen (vragen over het goede leven en burgerschapsvragen), maar misschien nog wel het meest door haar praktisch levensbeschouwelijke inslag. Dit betekent dat de Humanistiek niet alleen antwoorden (waarheid en wijsheid) wil vinden, maar deze inzichten ten aanzien van de sociale werkelijkheid ook een plek wil geven ten gunste van het welzijn van mensen en humane vormen van samenleven, daarbij geïnspireerd door humanistische idealen.

¹⁸ Dit geldt bijvoorbeeld voor klanken als de parapsychologie, inzichten uit de neurowetenschappen, of het poststructuralisme, geluiden die soms disharmonisch klinken ten opzichte van humanistische uitgangspunten als: ‘onafhankelijkheid (vertrouwen op jezelf), kiezen van eigen doelen (zelf bepalen waar je levensvulling in zoekt), waarachtigheid (echtheid, puurheid), zelfrespect (geloof in eigen waarde), gelijkwaardigheid (gelijke kansen voor allen), verantwoordelijkheid (betrouwbaar, iemand op wie je kunt rekenen), ruimdenkendheid (verdraagzaamheid t.a.v. andere ideeën en geloof) en wijsheid (een volwassen begrip van het leven).’ Voor deze uitgangspunten zie Derkx (2008).

¹⁹ Bolsenbroek wijst ook op een grote diversiteit aan posities binnen het actuele Humanisme. Hiermee doelt zij ook op vormen van Sociaal Humanisme zoals ontwikkeld op de Universiteit voor Humanistiek. Zij schrijft: ‘Van het sociaal humanisme bespreek ik twee vormen: het (sociaal) kritisch humanisme en een meer moderne variant van sociaal geëngageerd humanisme zoals dat naar voren komt in de inclusiebeweging en het idee van de ‘gevarieerde samenleving’ van Van Houten. Het kritisch humanisme werd ontwikkeld door Kunneman.’ (p. 66) Al de verschillende posities vallen volgens Bolsenbroek onder levensbeschouwelijke posities: ‘Een levensbeschouwing is mijns inziens het totale complex aan visies op de wereld, het leven, de kosmos en de plaats van de mens daarin’ en ‘[v]anuit mijn standpunt kunnen mensen niet géén levensbeschouwing hebben’ (2008, p. 11).

Onverenigbaar, contrapunctisch, of harmonisch tot elkaar verhoudend?
‘(van Lat. punctus contra punctum = noot tegen noot), tegenstem. Meerstemmigheid waarbij elk der optredende stemmen melodisch onafhankelijkheid en betekenis bezit. Deze vervlechting van horizontale melodische lijnen is het tegendeel van de harmonische schrijfwijze met haar naast elkaar geplaatste verticale samenklanken ...’
(“contrapunt,” n.d.)

... Ik merkte dat mijn vragen zich niet in een enkel venster (theoretisch-filosofische afbakening) lieten plaatsen, zij waren zoals ik merkte van complexe aard zonder duidelijke plaatsbepaling. Ik begon daarnaast te zien dat mijn vragen over identiteit in hoge mate aan de beschrijving van existentiële vragen leken te voldoen. Existentiële vragen (levensvragen) zijn vragen die vanwege hun karakter *‘slechts op beperkte hoogte rationeel gecontroleerd kunnen worden’*: zij onttrekken zich aan technische beheersingsmechanismen. Existentiële vragen zijn trage vragen, dit is volgens hoogleraar sociale en politieke theorie Harry Kunneman: *‘... omdat ze historisch gezien slechts langzaam veranderen en ondanks voortgaande modernisering en steeds snellere technologische innovatie in ieder mensenleven een centrale betekenis blijven houden in de vorm van confrontaties met eindigheid en onbeheersbaarheid’* (2005b, p. 20). Identiteit wordt voornamelijk narratief, cultureel(historisch) bepaald²⁰ en is daardoor - zowel bij persoonlijke als sociale identiteiten - weinig ontvankelijk voor instrumenteel ingrijpen. Een andere constatering dat ik leerde zien is dat ieder venster zaken buiten beschouwing laat. Ik was al tot de conclusie gekomen dat ik steeds maar een stukje van de spreekwoordelijke ijsberg in mijn blikveld kon krijgen, ik begon te zien waarom. Afzonderlijk (b)leken de gegeven perspectieven en inzichten te beperkt, eenvoudig en eendimensionaal om een zinnig beeld te geven, laat staan om wezenlijke uitspraken aan een venster te verbinden. De vensters geven mij een beeld van een dynamisch geheel waarbij verschillende krachten, menselijke beperkingen en verlangens elkaar steeds weer en soms op onverwachte wijze affecteren, beïnvloeden, richting geven, voeden en beknotten. Er zijn vensters die mij tonen hoe menselijke keuzemogelijkheden historisch en/of institutioneel bepaald of ingeperkt worden, andere vensters laten mij zien wat we onder ‘ruimte’ en ‘groei’ kunnen verstaan. Samen laten zij mij het beeld zien van een molen die in beweging wordt gehouden door aan de ene kant ons verlangen naar groei en ontwikkeling die ruimten opent en benut, aan de andere kant ons verlangen naar betekenisgeving die open ruimtes afbakent en inkapselt. De draaikolk die deze tegengestelde bewegingen (krachten) opwekken lijkt ons bijna niet anders toe te staan dan mee te bewegen en te bewegen in de ruimte die ons hiermee gelaten wordt.

²⁰ Zie voor dit verhalende aspect van identiteit en filosofische analyse Charles Taylor (1998) en voor een psychologische benadering Hermans en Hermans-Jansen (1995).

1.4 Actuele uitdagingen; probleemstelling

In dit verkennende filosofische onderzoek wil ik proberen de complexiteit van ons sociale werkelijkheid naar voren te laten komen. Er zijn op verschillende niveaus krachten en tegenkrachten werkzaam die onze (subject)materie continu en op non-lineaire wijze beïnvloeden. Daar past mijns inziens niet de aanname van vanzelfsprekende vooruitgang bij²¹. Dit wil niet zeggen dat ik denk dat een onophoudelijk streven naar andere richtingen - manieren van organiseren en leren die in potentie kunnen leiden tot meer bewustwording van mede-zijn en humane (com)posities - zinloze exercities zijn, integendeel. Mijn vraagstelling laat mij op zeer directe wijze nadenken hoe we in een dynamische wereld stappen kunnen zetten. Verschillende niveaus zijn van belang. Voorbeelden zijn de taalfilosofie die ons heeft laten zien hoe betekenaars zich beperken tot één of enkele betekenden en altijd een wereld aan betekenis buitensluiten. De poststructuralistische en neurobiologische vensters laten ons zien dat mensen afbakeningen (binaire constructies) nodig hebben om vorm en betekenis te kunnen geven aan de wereld: ons brein slaat informatie op door af te bakenen en te ordenen. De kleur blauw refereert bijvoorbeeld naar een afbakening in het kleurenspectrum dat we als blauw kennen, op hersenniveau heeft deze afbakening een pendant in specifieke neurologische verbindingen. Aan de andere kant spelen ook diverse kunstmatige tegenstellingen (dualismes) die historisch en cultureel bepaald zijn en soms al eeuwen functioneel de menselijke betekenisgeving dienen een rol. Het is belangrijk te beseffen dat we niet zonder dergelijke kaders kunnen, zij zorgen dat we de wereld en ons leven kunnen (be)vatten en gebruiken dit om richting te vinden. Door een poststructuralistisch venster kunnen we echter zien dat dit niet onproblematisch is. De socioloog prof. dr. Willem Schinkel (2007) heeft in zijn boek 'Denken in een tijd van sociale Hypochondrie' geïllustreerd hoe in Nederland binnen/buiten schema's en boven-onder schema's (binaire constructies) richting geven aan het denken over migranten in wetenschap, politiek, beleid en daarbuiten (zie voetnoot 91). Deze schema's dragen zo bij aan de wijze waarop gevoelens van wantrouwen en onbehagen de kans krijgen de boven-toon te voeren. Dit heeft als gevolg dat mensen een beweging naar binnen maken: willen controleren en beheersen ten koste van anderen. Binaire constructies zorgen zo niet alleen voor betekenis, zij zorgen er ook voor dat ideeën en mogelijkheden uit het aandachtscentrum naar de periferie verdrongen kunnen worden of helemaal buiten beeld verdwijnen of zelf blijven. Het is daarom zaak om steeds weer te bekijken wat er uit ons beeld verdwijnt (of blijft) en hoe dit gebeurt. We kunnen ons daarnaast afvragen of onze psyche en menselijke natuur het ons wel toelaat om anders

²¹ Hierbij gaat het mij om ideeën van maakbaarheid zoals die bijvoorbeeld naar voren komen in het positivisme, bij technocratische beloften of in het neoliberalisme.

met verschillen, verandering en onzekerheid om te gaan? Kunnen we vanuit een intrinsieke en existentiële behoefte aan begrensdheid, bekendheid met onze leefwereld en verbinding met (significante) anderen die ons - zelfs als we veilig gehecht zijn - betekenis en veiligheid bieden wel een andere richting inslaan en ‘ruimte’ vinden om te ‘groeien’ en op natuurlijke wijze bruggen te slaan?²² Het is uiteraard onmogelijk zonder artificiële beloften - die een eigen maakbaarheid introduceren²³ en evengoed in twijfel getrokken kunnen worden - uit de begrenzingen van het menselijk bestaan te stappen. Het is naar mijn idee wel mogelijk om zonder hoogmoed deze complexe materie ‘te onderzoeken’ en (steeds weer) de kansen en grenzen van onze mogelijkheden voor organiseren en leren binnen een ‘rizomatische’ werkelijkheid (actualiteit) op te zoeken. Het zijn deze theoretisch complexe en voor de uitgangspunten van de humanistiek niet onproblematische vragen die ik wil verkennen. Het actuele denken van de Franse filosoof Jean-Luc Nancy over mede-zijn en gemeenschap biedt naar mijn idee enkele aanknopingspunten bij dit omdenken en mijn vragen over het (leren) omgaan met verschillen.

Mijn persoonlijke zoektocht heeft mij aangezet om met deze thema’s bezig te zijn als doelen op zich, waarbij ik het persoonlijke gescheiden probeer te houden waar afstand gewenst is. Ik kreeg geen gemakkelijke oplossingen, of ultieme waarheden gepresenteerd. Eerder zijn mijn relatief eenvoudige vragen omgevormd tot een theoretisch-filosofische zoektocht en een set complexe vragen, die zich steeds weer verdiepen, splitsen of verbinden en in oppervlakte toenemen bij iedere stap die ik zet. De toenemende gemoederen in de maatschappij versterkt door 11 september 2001, de moord op Pim Fortuyn in 2002 en Theo van Gogh in 2004 bevestigden voor mij het gevoel hiermee bezig te moeten zijn. Het is echter verleidelijk om bij dit vragen nieuwe richtinggevende antwoorden te willen vinden, terwijl het juist kenmerkend voor antwoorden is dat zij hoe dan ook zaken buiten beeld laten. Met kant en klare voorschrijvende antwoorden zou ik mijn doel met dit onderzoek teniet doen. In het licht van een humanistische professionaliteit wil ik wel proberen een zinvolle bijdrage te leveren aan het wetenschappelijke, filosofische en maatschappelijke debat. De maatschappelijke relevantie van deze scriptie is onder andere te vinden in de poging ruimtelijk, meerdimensionaal en vanuit verandering en beweging (rizomatisch) te denken en daarmee te proberen in de cultureel-historische analyse van de thema’s het zelf, 'burgerschap en identiteit (praktische) handvatten voor een humanere omgaan met verschillen (diversiteit, anderssoortigheid en het vreemde) te vinden. Deze scriptie beoogt hiermee ook een sociaal-politiek en pedagogisch doel. Aangezien dit geen biografie wordt zal ik hoofdstukken twee tot en met vier in de wij-vorm schrij-

²² Met een verwijzing naar de termen ‘bonding’ en ‘bridging’ van de Politicoloog Robert Putnam (2000).

²³ Zie bijvoorbeeld Rathenau Instituut (2011).

ven. Onder dit ‘wij’ versta ik (aankomend) humanistici, sociaal wetenschappers en sociaal filosofen. Daarnaast denk ik dat vooral hoofdstukken twee en vier interessant zullen zijn voor sociaal professionals en mensen werkzaam bij overheidsinstanties.

1.5 Opbouw hoofdstukken en bijbehorende deelvragen

Aan het begin van dit hoofdstuk hebben we onze hoofdvraag geïntroduceerd:

Biedt de idee van dasein als mitsein van Jean-Luc Nancy gedacht in een nomadische/rizomatische werkelijkheid aanknopingspunten voor de humanisering van het (organiseren en leren omgaan met verschil in (integratie)beleid en (burgerschaps)educatie in Nederland?

Het rizomatisch schrijfproces heeft uiteindelijk geleid tot de volgende opbouw van dit verkennende onderzoek, waarbij het rizomatische verwijst naar de methodologie die geïnspireerd is door de filosoof Deleuze. Daarnaast heeft Deleuze ook als inspiratie gediend voor enkele door mij gebruikte principes en metaforen. Hiervoor verwijs ik hier naar bijlage 1.

In hoofdstuk twee zullen we eerst kijken door een sociaal georiënteerd venster. Deleuze en Guattari roepen met hun materialistisch denken mede op tot een geofilosofische (ruimtelijke) wijze van denken, waarbij zij vele met elkaar inter-acterende registers zien (zie naast bijlage 1 ook voetnoot 49) Dit maakt het interessant te kijken of ontwikkelingen en ideeën in de geografische ruimte ons ideeën over organiseren en leren en de ruimte die we hierbij hebben weten te benutten hebben beïnvloed? We zullen ons daarvoor richten op enkele externe als interne invloeden die in de Nederlandse ruimte (configuratie) hebben geklonken of hebben doorkruist. We zullen globaal beschrijven tot welke narratieven (composities) dit heeft geleid met betrekking tot (leren) samenleven. Daarvoor zullen we kort onze aandacht richten op het (idee van) ingeklemd zijn van de Nederlandse ruimte tussen Amerika en de Sovjet-Unie na 1945. Vervolgens zullen we de veranderende invloed van georganiseerde ideeën als de verzui-ling en de verzorgingsstaat tot en met de eeuwwisseling bespreken. Relevant voor ons zijn hierbij de veranderingen in opvattingen over opvoeding en educatie, de scholing van immigranten en het geformaliseerd beleid hiertoe. We zullen echter eerst kijken welke kenmerken in de sociale wetenschap aan het concept burgerschap toegekend worden. Hierbij staan de volgende deelvragen centraal:

Deelvraag 1: wat wordt in wetenschap en filosofie verstaan onder het idee burgerschap?

Deelvraag 2: zien we een ontwikkeling van dominante ideeën in het Nederland van na 1945 tot de eeuwwisseling, ten aanzien van beleid en praktijken voor sociale opvoeding en inpassing als we spreken over jongeren en immigranten?

Deelvraag 3: kunnen we de ontwikkeling (richting) en (potentiële) ruimte voor opvattingen - over het samenleven en leren samenleven van burgers, in de tweede helft in de 20e eeuw in de Nederlandse ruimte relateren aan dominante ideeën (constructies) en ontwikkelingen (bewegingen) in de geopolitieke ruimte?

In hoofdstuk drie - het cultuurhistorisch venster - zal ik me in hoofdlijnen richten op enkele ideeën uit de westerse ideeëngeschiedenis en kijken welke rol universaliserende categorieën/eenheden (binaire constructies) hebben (gespeeld) bij identificatie en betekenisgeving over ‘de mens’, het ‘zelf’ en de ‘ander’, etc. Deze bespreking van ideële ruimte(n) en begrenzings zal een reflectie opleveren van hoofdstuk twee en mijn persoonlijk verhaal. Deze aanloop en verkenning zijn nodig om naar voren te krijgen waarom het relevant is daar de uitwerking van mede-zijn (mitsein) en gemeenschap van de Franse filosoof Jean-Luc Nancy te introduceren.

Deelvraag 4: Hebben de begrenzings van ons subjectbegrip, als we onze subjectiviteit als organisatievraagstuk en begrensde ruimte bekijken, consequenties voor ons denken over onszelf, anderen, onderlinge verschillen of anderssoortigheid?

Deelvraag 5: op welke manieren wordt in wetenschappen nagedacht over identiteit en verschil en worden hierbij mogelijke nadelen van begrenzings, zoals uiteengezet naar aanleiding van deelvraag 4, ontweken?

Deelvraag 6: biedt de uitwerking van mede-zijn van Nancy aanvullingen op of alternatieven voor ons denken over de mens, identiteit, verschillen of ideeën over gemeenschappelijkheid?

We besluiten de zoektocht van deze filosofische verkenning in hoofdstuk vier met een sociaalkritisch venster. We zullen daarvoor naar de casus burgerschap uit hoofdstuk twee terugkeren en een blik werpen op wat sinds de jaren negentig ‘inhoudelijk’ met betrekking tot burgerschap in Nederland de ruimte heeft gekregen te klinken. Het gaat daarbij om wat we in deze scriptie tegenover ‘vorm’ gemakshalve ‘inhoud’ noemen: tijd- en plaatsgebonden narratieven en waarden (composities), die binnen de configuratie(s) op dit geografisch vlak (Nederland) tot stand zijn gekomen en in praktijk zijn gebracht bij burgerschapsvorming en integratie. Niet alleen zijn daar door academici kritische noten over gemaakt en bewegingen benoemd, het laat ons ook zien wat minder (denk)ruimte heeft gekregen of juist is toegevoegd, waarmee de ruimte voor wat we kunnen, en weten te willen is veranderd. Tot slot zullen we aandacht besteden aan de hierbij relevante rol van herinneringen. Hierbij horen de volgende deelvragen:

Deelvraag 7: wat heeft sinds de jaren negentig ideologisch de kans gekregen in de Nederlandse maatschappelijke configuratie te klinken over burgerschap en wat is buiten beeld gebleven?

Deelvraag 8: wat hebben de antwoorden op deelvraag zeven betekent voor de narratieve ordening en functionele toewijzing in praktijken van burgerschapsvorming en inburgering?

Deelvraag 9: welke rol hebben herinneringen in het betekenis geven aan fenomenen die we ruimte en ideeën toeschrijven en/of ideeën die we ruimte toekennen en kunnen we dit zien in het recente denken over burgerschap en behandelde educatiepraktijken in Nederland?

In de nabespreking wil ik terugkomen op de vraag of we met de bespreking van deze elementen en de inzichten van Nancy betreffende mede-zijn en gemeenschap inzichten en/of (praktische) aanwijzingen zijn tegengekomen die het humaan organiseren en de omgang met verschillen kunnen bevorderen?

2. Een sociaal venster

De ontwikkeling van ideeën over samenleven en burgerschap in Nederland, in de geopolitieke ruimte van na 1945

Deelvraag 1: wat wordt in wetenschap en filosofie verstaan onder het idee burgerschap?

Deelvraag 2: zien we een ontwikkeling van dominante ideeën in het Nederland van na 1945 tot de eeuwwisseling, ten aanzien van beleid en praktijken voor sociale opvoeding en inpassing als we spreken over jongeren en immigranten?

Deelvraag 3: kunnen we de ontwikkeling (richting) en (potentiële) ruimte voor opvattingen - over het samenleven en leren samenleven van burgers, in de tweede helft in de 20e eeuw in de Nederlandse ruimte relateren aan dominante ideeën (constructies) en ontwikkelingen (bewegingen) in de geopolitieke ruimte?

2.1.1 Een korte terugblik

In het eerste hoofdstuk hebben we kennisgemaakt met vragen richtinggevend voor deze scriptie. Om deze richting te verduidelijken zijn we ingegaan op het ontstaan van deze vragen en hebben we een beschrijving gegeven van de ruimten waar deze vragen de kans hebben gekregen te klinken. Eén van deze ruimtes, het gebied van de multidisciplinaire wetenschap humanistiek, strekt zich uit doorheen verscheidene andere ruimten, waar zij zich voedt met verschillende klanken die al of niet in haar structuur worden opgenomen. Een conclusie die we konden trekken was dat hoewel de humanistiek consequent is in haar streven en deze verschillende klanken over de mens en zijn leefwereld elkaar niet aanvullen, zoals de kleuren in een regenboog ons tezamen een spectrum laten zien. Wel laat zij ons verschillende krachten en tegenkrachten zien: we bewegen, maar niet per se vooruit, we bewegen en tegelijkertijd worden we bewogen. Een inzicht dat aansluit is dat de beginvragen over identiteit zowel bij het ‘zelf’ als bij sociale verbanden in hoge mate voldoen aan Kunneman (2005b) zijn beschrijving van existentiële vragen. Dit komt doordat identiteiten net als existentiële vragen doorgaans maar langzaam veranderen en doordat zij weinig ontvankelijk zijn voor instrumenteel ingrijpen. In plaats daarvan herinneren ze ons juist aan onbeheersbaarheid en de beperkte houdbaarheid van ideeën en concepten over onszelf en de wereld. Hiermee kwam het beeld naar voren dat het ‘organiseren’ en ‘leren’ meer bewust en gevoeliger te worden, als open te kunnen staan voor kenmerken en ideeën die voor anderen van belang zijn nauw samenhangt met de mogelijkheden en onmogelijkheden van organiseren: de ruimte die beschikbaar kan komen voor andere ideeën en vorming/groei/ontwikkeling van een structuur blijkt continu beïnvloed te worden door (natuurlijke) begrenzingen en (culturele) vooraannames. De mogelijkheden tot organisatie van dat wat wij ‘kunnen’ en ‘weten’ te ‘willen’ hangt daarbij voor een groot deel ook samen met de mogelijkheden tot ‘leren’ en ‘organiseren’ in de desbetreffende ruimte. Hiermee is het zwaartepunt verplaatst van maakbaarheid naar de voorwaardelijke sfeer, zij is

performatief: het ‘idee’, de ‘mogelijkheid’ (dat sociaal, psychologisch en biologisch is bepaald) en het ‘kunnen’ en ‘willen’ hangen op complexe wijze met elkaar samen²⁴.

2.1.2 Onze route voor dit hoofdstuk

Om de huidige ideeën en formele invulling van burgerschap in Nederland beter te kunnen begrijpen zullen we ons in dit hoofdstuk richten op de kenmerken die aan het concept burgerschap worden toegekend en zullen we verkennen hoe ideeën over samenleven en gemeenschappelijkheid zich sinds de jaren vijftig van de 20^e eeuw in Nederlands praktisch en beleidsmatig hebben ontwikkeld. Welke ideeën hebben mede de ruimte gekregen door de aanwezige vormopvattingen (zoals we deze opvattingen zullen gaan noemen), wat voor (educatief) beleid is formeel gefaciliteerd en wat hebben deze ontwikkelingen betekend voor ideeën over onderlinge omgang? We zullen eerst ingaan op het concept burgerschap en de bewegingen (krachten) die volgens de theorie het concept eigen zijn (dit zullen we vormkenmerken noemen), zodat we deze bewegingen kunnen herkennen. Daarna zullen we kort in gaan op de West-Europese naoorlogse context en de constructie die leidde tot een zekere geopolitieke configuratie. Daarmee hebben we de nodige informatie om ons te richten op de Nederlandse context en zullen we enkele ‘structurele’ bewegingen (ontwikkelingen) die op dit niveau (al) gaande waren nader bekijken. Dit geeft ons beter zicht op de wijze hoe deze ideeën en structuren de vorm van de discursieve (symbolische) en formele ruimte geaffecteerd en beïnvloed hebben. De krachten die we in dit hoofdstuk bekijken zijn niet los te zien van de affectieve krachten die in het bijzonder de westerse ideeëngeschiedenis op ons denken uitoefent (zie hoofdstuk drie). In hoofdstuk vier keren we terug naar de casus burgerschap en zullen we nader kijken naar wetenschappelijke als ideologisch (inhoudelijke) uitwerkingen en geformaliseerde narratieven. Daarnaast zullen we in dat hoofdstuk aandacht besteden aan het performatieve karakter van herinneringen. In dit hoofdstuk zal misschien al duidelijk worden waarom hoogleraar Educatie Wiel Veugelers (2011) voorzichtig over het huidige Nederlandse educatief vertoog (taalspel) en systeem aangeeft dat in onze sterk geïndividualiseerde samenleving vooral een mix is ontstaan van een 'nationalistische educatieve ideologie' en een 'vrije markt-ideologie', met daarnaast enige ruimte voor een globale moraliteitsideologie dat ruimte geeft aan zaken als mensenrechten, democratie, culturele diversiteit en duurzaamheid (p. 14-15).

²⁴ Binnen de Humanistiek zien we de ‘mogelijkheid’ van het organiseren (van ruimte) voor een idee en ontwikkelen van handelingen of kennis (groei) met betrekking tot (de mogelijkheden van) een idee terug bij het ideeën-paar KOIS en Educatie, het ‘kunnen’ en ‘willen’ in haar idealen, als haar afhankelijkheid van de ruimte - plaats en tijdsgebonden context - inclusief context beïnvloedende regimes - waar zij zich op richt en praktisch in positieert om haar idealen te bereiken. Zie, voor onze schetsmatige beschrijving van de samenhang betreffende het ‘kunnen’, het ‘willen’ en het ‘mogen’ in een (handelings)ruimte, voetnoot 48.

2.2 *Burgerschap, een conceptbeschrijving*

Wanneer we spreken over omgang met anderen in gemeenschapsverband gebruiken we al snel de term burgerschap. Bij het gebruik van dit woord lijken we te vergeten dat we deze term in iets meer dan tien jaar tijd jaar tijd veel meer zijn gebruiken dan we dat in de jaren negentig van de 20^e eeuw gewend waren te doen. Dat roept de vraag op hoe dit komt en wat we eigenlijk met deze term bedoelen? Wie op internet gaat zoeken naar de betekenis van de term komt veel verschillende definities tegen. In veel van deze definities is te lezen wat de overheid van burgers verwacht en wat burgers daarvoor minimaal moeten kunnen. Het is daarom weinig verrassend dat deze burgerschapsdefinities zich richten op sectoren die zich bezighouden met vorming in zowel ontwikkelende als normaliserende zin, zoals onderwijs en (re-)integratie. Met betrekking tot het onderwijs wordt aangegeven welke kwaliteiten kinderen dienen te ontwikkelen willen zij ‘goed’ deel kunnen gaan nemen aan de maatschappij en op een constructieve wijze bijdragen aan de gemeenschap. Bij integratie gaat het om de minimale eisen waar immigranten moeten voldoen willen zij zich Nederlands staatsburger noemen en zich voorgoed kunnen vestigen in Nederland.²⁵ Voor deze definities gaat op waar pedagogen als Freire (1921 - 1997) en Giroux ons in de jaren zeventig al over informeerden en waarschuwden: een schoolcurriculum is niet waardevrij, maar normatief en politiek. Een schoolcurriculum affirmeert een visie op de wereld en legitimeert specifieke ‘vormen’ van sociale relaties (de zogenaamde reproductiethese). Ook bij burgerschap zien we dit terug, de verschillende definities over burgerschap affirmeren een specifieke visie op de samenleving en legitimeren daarmee op een zelfde wijze omgangsvormen en uitingen. Wat ‘goed’ deelnemen aan en ‘constructief’ betekent is afhankelijk van de positie die ingenomen wordt. Hoewel deze definities dus (letterlijk) instructief begrepen moeten worden, worden we hier bij nader inzien niet veel wijzer van: we lezen veel over een contextgebonden inhoud, maar weinig over het idee burgerschap en de kenmerken - zoals gearticuleerd binnen de theorie - die het concept haar vorm geven. Net zoals het luisteren naar een muziekstuk binnen een specifiek genre ons niet verteld wat eigen is aan die compositie en wat kenmerkend is voor het genre waar zij onder valt. Het zal duidelijk worden dat tijd- en plaatsgebonden - al of niet geformaliseerde - inhouden geregeld verward worden met de vormkenmerken (eigenschappen) van een concept.

Het concept burgerschap heeft volgens Lister et al. (2007) een lange geschiedenis en zowel politieke, sociale, juridische als culturele connotaties. Door de geschiedenis heen zijn verschillende betekenissen van de term te zien die in verschillende burgerschapsregimes - van

²⁵ Bij re-integratie gaat het om het weer mee kunnen doen/participeren van burgers en de normatieve waardering die daarbij hoort: wat volgens de consensus als vol(ledig) wordt gezien.

stad tot burcht tot de natiestaat - hebben gegolden en gaan zo ver terug als Plato en de oude Grieken. Burgerschap verwijst niet alleen naar richtlijnen, doctrines en instituties die horen bij een rechtssysteem, ‘... it also includes attitudes towards the state and the practical experiences of those who were excluded from citizenship rights or became involved with the law. Since citizenship is not only a legal status but also a practice and lived experience...’ (Lister et al., p. 17). Vanwege de veelheid aan betekenissen is het handig een indeling in vier dimensies van Linda Bosniak (2006, p. 20) te hanteren die de contouren van het concept weergeven. In de eerste plaats hebben we te maken met een ‘moderne’ legalistische betekenis die in belangrijke mate schatplichtig is aan de na de Franse revolutie opgestelde - in hoofdstuk één genoemde - ‘Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen’ en de Amerikaanse Bill of Rights (in 1791 in praktijk werd gebracht). In deze documenten zijn ideeën over een politieke economie en ideeën uit de contracttheorieën van Thomas Hobbes, John Locke (17e eeuw) en Rousseau (18e eeuw) terug te vinden. Met deze verdragen is de basis gelegd voor de moderne nationale, egalitaire en utilitaire status van burgers. Zo geeft McAfee (2000, p. 13-14) aan dat het idee ‘burger’ in de 18^e eeuw gekoppeld aan het moderne subjectbegrip dat we individualistisch begrijpen. Zoals Lister et al. in het citaat van boven al aangaven heeft de tweede dimensie die Bosniak onderscheid betrekking op rechten en plichten: ‘[c]itizenship [...] represents a legal status and is also used as a term to include or exclude certain groups’ (p. 18). Hierbij horen ervaringen van erbij horen, het ‘mogen’ participeren of juist ervaringen waarbij uitsluiting een rol speelt. In diverse landen in Europa werd tot in de 20^e eeuw onderscheid gemaakt tussen degenen die behoren tot de gemeenschap en een groep geprivilegieerden die het recht hadden om politiek te participeren en gerepresenteerd te worden. Hierbij kunnen we denken aan het passief kiesrecht dat voor vrouwen pas in 1917 werd ingevoerd en het actief kiesrecht dat in 1919 volgde. Een 21^e eeuw voorbeeld van onderscheid is het maatschappelijk onderscheid tussen autochtonen en allochtonen. Het concept burgerschap is zich in de loop van de tijd onlosmakelijk gaan verbinden met het idee dat ieder ‘subject’ recht heeft op rechten. De socioloog/geschiedkundige Margaret R. Somers (2008) schrijft hierover: ‘Like all rights, rather, they are public goods, and thus can only be sustained by an alliance of public power, political membership, and social practices of equal moral recognition. Following Earl Warren (1958) and Hannah Arendt ([1951] 1979), this makes citizenship the right to have rights’ (p. 5). De socioloog Bryan Turner (2000) beschrijft hoe de socioloog T.H. Marshall (1893-1981) in zijn invloedrijke essay ‘Citizenship and social class’ uit 1964 heeft beschreven hoe ‘rechten’ voor leden van een politieke gemeenschap in stadia uitgebreid worden. Door deze stadia te doorlopen bereiken groepen gaandeweg de status van volwaardig burger. Deze reeks

begint volgens Marshall met de civiele rechten, zoals vrijheid van meningsuiting, het recht op bezit en het recht op een proces. Na de civiele rechten komen de politieke rechten, zoals het recht op participatie, politiek actief te zijn en te zich representeren. Vervolgens de sociale rechten, dit zijn rechten die zich focussen op sociaal welzijn (p. 189-190). Lister et al. geven aan dat de waarde van Marshall vooral ligt in het feit dat hij burgerschap gebruikt als een categorie om de maatschappij te analyseren: ‘... especially from the perspective of governmental social policy, and it explores its meaning for the social structure and political order of democratic industrial societies’ (p. 27). Turner merkt daarnaast op: ‘[t]he importance of Marshall’s contribution is the claim that citizenship modifies the negative impact of the capitalist market by a redistribution of resources on the basis of rights, and as a result there is a permanent tension between the principles of equality that underpin democracy and the de facto inequalities of wealth and income that characterize the capitalist market place’ (p. 190). Er is daarnaast ook kritiek op Marshall zijn ideeën gekomen. De sociologe Nuhoglu Soysal (1994) geeft aan dat de volgorde van rechtenverwerving niet noodzakelijk in de deze volgorde verloopt. Zo hebben gastarbeiders in eerste instantie alleen politieke rechten en volgen de andere rechtencategorieën doorgaans later (p. 130-131). Er is daarnaast ook over andere categorieën rechten getheoretiseerd en er zijn categorieën aan het bestaande model toegevoegd²⁶. Een voorbeeld zijn de rechten in het ‘Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten’ uit 1966. Eén van de vele verdragen die volgde op de ‘Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens’ opgesteld in 1948²⁷. Burgerschap gaat zoals aangegeven niet alleen over het hebben van rechten. Burgerschap gaat vooral over een sociale relatie en daarbij horende status: een sociaal contract waarin een wederkerigheid zit in plichten aan zowel de kant van de burger als aan de kant van de soeverein (het gezag). In de woorden van Marshall: ‘all who possess the status are equal with respect to the rights and duties with which the status is endowed’ (Lister et al, p. 8)²⁸. De overige twee door Bosniak geïdentificeerde dimensies van burgerschap zijn al naar voren gekomen. Het hebben van een status en deze verkrijgen suggereert dat er mensen of groepen zijn die buiten de omschreven ruimte vallen. Er wordt met andere woorden door de selectieve toewijzing van de status van burger tegelijkertijd zowel een ingroup als een outgroup gecreëerd. Deze toewijzing naar aanleiding met behulp van

²⁶ Zie ook Biesta (2011, p. 7-8) voor enkele door de tijd heen geformuleerde aandachtspunten.

²⁷ In deze verklaring waren voor het eerst in de menselijke geschiedenis ideeën over onvervreembare universele rechten - losgekoppeld van het staatsburgerschap - betreffende de menselijke waardigheid en gelijkheid op schrift gesteld. In de decennia na de ondertekening is ook op deze verklaring de nodige kritiek gekomen, bijvoorbeeld op de dominante positie die Westerse verlichtingswaarden innemen (Oomen & vrolijk, 2010, p. 7-9).

²⁸ In de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens zijn rechten als plichten tegenover de gemeenschap opgenomen, zodat ook de rechten van anderen worden beschermd. Dit is op advies van de religieus leider Mahatma Gandhi - één van de adviseurs bij het opstellen - toegevoegd.

vooraf bepaalde karakteristieke elementen betreft het derde (vorm)kenmerkende element dat Bosniak onderscheid, namelijk ‘identiteit’. In de eerste quote van Lister et al. konden we ook lezen dat het idee burgerschap een praktische geleefde (actieve) dimensie heeft. Zo hebben ervaringen van leden als ook mensen die buiten de gemeenschap vallen hun weerklink op hoe de ruimte gekend wordt. Dit wil niet zeggen dat de identiteit van een ruimte (per se) vatbaar is voor (instrumenteel) ingrijpen of goed bedoelde intenties. Een illustratief voorbeeld is de uitspraak van minister Ella Vogelaar (van Wonen, wijken en Integratie) gemaakt in juli 2007. In een interview met het dagblad Trouw zei zij: ‘*Nederland is een land gevormd door joods-christelijke tradities. En ik kan me voorstellen dat we een vergelijkbaar proces krijgen met de islam*’ (Lucardie & Voerman, 2007). Het uiten van deze waarneming heeft haar een stormvloed van kritiek en afkeuring opgeleverd. De pijlen waren vooral gericht op haar toevoeging van een mogelijk constructieve en vormende rol van de islamitische cultuur in Nederland. Deze waarneming - betreffende de bevolkingssamenstelling en gedeelde historie - paste niet bij de algemene perceptie en de grond die men de Nederlandse identiteit toekent. Voor deze minister resulteerde dit in blijvende reputatieschade. Tot slot is participatie de vierde geïdentificeerde dimensie die de vorm van het concept burgerschap karakteriseert. Niet alleen impliceert het lidmaatschap het mogen deelnemen, deelname wordt ook verwacht. De leden van een gemeenschap hebben elkaar nodig om de bestendigheid van een beleefde en/of ‘geformaliseerde’ ruimte te kunnen verzekeren. Over burgerschap wordt heel veel gevonden en getheoretiseerd, het is een complex en multidimensionaal fenomeen. Haar eigenschappen (kenmerken) en gestalte zijn voorwerp van discussie in verschillende wetenschappen en politiek. Deze elkaar overlappende praktijken en vertogen beïnvloeden theorievorming als praktijk. Burgerschap is zoals we dit noemen een ‘essentially contested concept’ (Hurenkamp & Tonkens, 2011, p. 67). We kunnen bij het idee burgerschap ook constanten onderscheiden, overal impliceert burgerschap een wederkerige relatie tussen een soevereine macht en individuen op een zeker geografisch vlak. Deze relatie kenmerkt zich echter door een interne spanning: lidmaatschap en participatie binnen een politieke eenheid verhouden zich vaak op gespannen voet met de status en rechten van het individu (Lister, et al, p. 19-20).

2.3 Het Naoorlogs Europa, ingeklemd en gevormd door oppositie

De twee wereldoorlogen hadden verwoestende sporen nagelaten in het Europa van na 1945. Zowel economisch als materieel waren de Europese landen murw geslagen en uitgeput (ook intellectueel filosofisch waren er klappen gevallen, zie voetnoot 11). Het nationaal socialisme was verslagen, maar de wederopbouw moest beginnen. Hiertoe diende het European Reco-

very Program (ERP), beter bekend als het Marshall Plan dat in 1948 in uitvoering werd gebracht en duurde tot 1952. Daarna werd zij vervangen door een nieuwe regeling die was bestemd voor Amerikaanse bondgenoten. Bij dit plan bood de Verenigde Staten economische hulp om de getroffen economieën om deze weer op te bouwen, zodat deze ontwikkeld konden worden tot sterke 'liberale' en vrije markteconomieën. David Goldblatt (1997) beschrijft hoe deze periode een nieuwe distributie van macht inluidde die aanhield tot en met 1989 en de uiteindelijke val van het communisme. West-Europa zag zich in deze situatie gevormd worden en ingeklemd zitten tussen twee continentale grootmachten: Amerika en de Sovjet-Unie. De configuratie van deze geformaliseerde structuur was volgens Goldblatt drievoudig. Zo werden in de eerste plaats onder Amerikaanse politieke en economische hegemonie liberale democratieën gevestigd. Ten tweede was lidmaatschap van het westerse kamp geen garantie voor democratie. Ten derde smoorden de getrokken lijnen en Sovjetaanwezigheid de mogelijkheden voor democratische ontwikkelingen in Oost-Europa tot 1989 (p. 95-96). Deze oppositie - waarbij het socialisme tegenover het liberalisme werd gezet - zorgde voor een geopolitieke constructie en retoriek die meer dan veertig jaar dominant zou blijven en gedurende die tijd voor een permanente staat van politiek conflict, militaire oppositie en vijandigheid zorgde. De wederzijdse polarisering had als constructief effect dat de twee grootmachten hun politieke ideologieën gedurende deze tijd in stand konden houden. Dat dit zo heeft gewerkt werd duidelijk met de revolutie van 1989, waarbij het desintegreren van de oppositionele krachten ook het overwicht en de macht van de verhalen van beide grootmachten desintegreerden. Illustratief voor genoemde retoriek was de rede die de Amerikaanse president Harry S. Truman in 1947 hield, waarin hij sprak over de hulp aan de door de oorlog verwoeste landen in West-Europa, later de Truman Doctrine is genoemd. Truman gaf in deze rede de belofte dat de VS de insluiting van het communisme overal op de wereld als zijn permanente taak zou gaan zien. De directe aanleiding hiertoe was de situatie in Griekenland waar de hulp van Groot-Brittannië aan rechtse monarchisten in hun strijd tegen socialistische sympathisanten werd overgenomen. Deze hulp was door de effecten van de oorlog, dekolonisatie en binnenlandse hervormingen niet meer vol te houden. Truman beloofde echter niet alleen hulp aan de Britten, maar aan alle landen die bedreigd werden door de opmars van het communisme (<http://historiek.net>, "Harry Truman (1884-1972) - De 33e president van de VS"). In het volgende citaat uit deze rede is te lezen hoe de socialistische landen als een moreel kwaadwillende en onderdrukkende partij werd neergezet:

'At the present moment in world history nearly every nation must choose between alternative ways of life. The choice is too often not a free one. One way of life is based upon the will of the majority, and is distinguished by free institutions, representative government, free elections, guarantees of individual liberty, free-

dom of speech and religion, and freedom from political oppression. The second way of life is based upon the will of a minority forcibly imposed upon the majority. It relies upon terror and oppression, a controlled press and radio, fixed elections, and the suppression of personal freedoms. I believe that it must be the policy of the United States to support free peoples who are resisting attempted subjugation by armed minorities or by outside pressures. I believe that we must assist free peoples to work out their own destinies in their own way. I believe that our help should be primarily through economic and financial aid which is essential to economic stability and orderly political processes.' (avalon.law.yale.edu, Truman Doctrine)

De gegeven keuze was goed bekeken geen keuze, men werd geacht te kiezen tussen vrijheid of onderdrukking en goed of kwaad; zij raakte aan herinneringen van mensen die vers in het geheugen zaten na de twee wereldoorlogen van de eerste helft van de 20^e eeuw. De oppositie werd versterkt door de militaire tweedeling die ontstond met de oprichting van de 'North Atlantic Treaty Organization' (NAVO) in 1949 (Goldblatt, 1997, p. 99) en het Warschau Pact dat in 1955 in reactie werd opgericht. De socioloog Emanuel Wallerstein (2004) beschrijft, in hoofdstuk één van zijn boek 'World Systems Analysis', hoe de hulpacties gelegitimeerd werden met de totstandkoming van het concept 'development' [ontwikkelingshulp]. Volgens Wallerstein was dit een ingenieuze intellectuele oplossing. Hij herleidt de constructie van dit concept naar drie oorzaken. In de eerste plaats werden de Verenigde Staten een hegemoniale macht, waardoor haar universitaire systeem ook de belangrijkste plek in de wereld in ging nemen. Ten tweede waren er in de derde wereld turbulente ontwikkelingen (bewegingen) gaande die uiteindelijk wereldwijd leidden tot processen van dekolonisatie. Ten derde breidde het liberale economische systeem zich snel uit tot een wereldeconomie, wat vaak gepaard ging met processen van democratisering en leidde tot een snelle vergroting van een universitair wereldsysteem. Deze bewegingen betekenden de noodzaak van academici die deze (politieke) processen in deze verschillende landen kwalitatief konden duiden. Onder de paraplu van dit concept kon de VS handelen op een wijze die passend was bij de liberale en positivistische traditie en - zoals men dacht - 'deze' ontwikkeling aan anderen 'brengen'. De volgende citaten laten zien hoe dit concept praktisch nut had in het bestendigen en het dieper verankeren van haar hegemoniale positie en de geopolitieke ruimte die daarmee tot stand kwam.

'Development, as the term came to be used after 1945, was based on a familiar explanatory mechanism, a theory of stages. Those who used this concept were assuming that the separate units - 'national-societies' - all developed in the same fundamental way [...] On would then be able to introduce specific concepts to study the 'others' at the present time while arguing that eventually, all states would turn out more or less the same. This sleight of hand had a practical side as well. It meant that the 'most developed' state could offer itself as a model for the 'less-developed' states [...] This obviously was a useful intellectual tool for the United States [...] Of course, at that time there was a cold war between the United States and the Soviet Union. The Soviet Union knew a good thing when it saw one. It too adopted the concept of stages of development. To be sure Soviet scholars changed the terminology for rhetorical purposes...' (Wallerstein, p. 9-10).

De geografische verdeling van Europa in Oost en West en de constructie van oppositie en consensus hadden rond 1950 de politieke kaart van Europa bepaald en toon neergezet. Deze externe invloeden zorgden zodoende in belangrijke mate voor de ruimte en de route die de

economie en het democratiseringsproces in Europa en Nederland konden doorlopen. Bij dit voorbeeld komt tevens goed naar voren hoe een tijd- en plaatsgebonden inhoud verward kan worden met de vormkenmerken van een ‘conceptuele ruimte: *[t]he assumption that democracy means liberal democracy was the normative underpinning of most studies of democratization until the mid - 1990s [...] this is to mistake the necessary conditions for liberal democracy for its defining characteristics*’ (Grugel, 2002, p. 6).

2.4 Ontwikkelingen in Nederland na 1945

Twee ideeën waarvan geformaliseerde constructies (structuren) op nationaal niveau richting en ruimte gaven aan ontwikkelingen of deze juist inperk(t)en waren de ‘verzuiling’ en de ‘verzorgingsstaat’ (klanken die heden ten dage nog steeds doorwerken). Historisch gezien was de verzuiling een gevolg van de Pacificatie van 1917²⁹. Het concept ‘verzuiling’ moeten we volgens politiek en rechtsfilosoof Van Gunsteren (1992) begrijpen als een idee dat is samengesteld uit de vormkenmerken (elementen) identiteit, organisatie en maatschappij (p. 72). De Katholieken, de Calvinisten, de Socialisten en de liberalen/neutralen hadden ieder een eigen zuil. Dit betekende zoals politiekfilosoof Ido de Haan (2010) aangeeft dat de genoemde denominaties hun religieuze, sociale en culturele activiteiten zo goed als gescheiden van elkaar organiseerden, met een kleine groep, intellectuelen, schrijvers en artiesten die uit de grip van deze zuilen wisten te blijven. Bij dit organisatiestelsel werden door de elites van de verschillende zuilen (ideologische) geschillen met behulp van compromissen opgelost, waarbij proportionaliteit en geheimhouding golden als leidende principes. De Haan noemt deze wijze van besturen en politiek: ‘politics of accomodation.’ Dit politieke model kan volgens hem gezien worden als gericht op disciplineren en mobilisering in plaats van op emancipatie en integratie (p. 123-124; Leeman, 2008, p. 52, over sociale controle). Volgens de Nederlands-Amerikaanse politicoloog Arend Lijphart (2008) grondlegger van de volgende term pacificatiepolitiek bereikte de pacificatiepolitiek haar hoogtepunt tegen het einde van de jaren vijftig, waarna het in de jaren zestig snel bergafwaarts ging met 1967 als keerpunt (p. 11)³⁰. deze wijze van besturen en organiseren gezien werd in Nederland gezien als het bewijs van emancipatie van minderheden, aangezien het ervoor wist te zorgen dat verschillende groepen in een be-

²⁹ *‘The ensuing political battle over governmental funding for education was solved in a famous agreement in 1917 that guaranteed all schools equal financial support, regardless of their religious identity. This pragmatic arrangement, which was formalized in article 23 of the Dutch constitution, is often described as the highwater mark of pillarization’* (De Haan, 2010, p. 123).

³⁰ Een collega van Arend Lijphart, Hans Daalder herleidt deze wijze van besturen en organiseren naar een traditie van coöperatieve associatie, waarbij vooral de gezamenlijke strijd tegen de zee en de gedeelde interesse in de bouw van dijken leidden tot een vergaande moedwilligheid tot samenwerking. In de verzuilde wijze van politiek bedrijven is ook de basis terug te vinden van het Nederlandse poldermodel (De Haan, 2010, p. 123).

trekkelijk klein gebied vreedzaam naast elkaar konden leven. Het ontstaan van de Nederlandse verzorgingsstaat die een noodvoorziening uit 1947 verving - beginnend met de ongevalwet in 1901 en de AOW in 1957 - is een tweede belangrijke bestaande structuur die van invloed was op de interne sociale verhoudingen van het naoorlogse Nederland. Voor de totstandkoming van de Nederlandse verzorgingsstaat zijn twee modellen en twee geestelijk vaders van belang geweest. De Duitse staatsman Bismarck (1815 - 1898) en de Engelse edelman Beveridge (1879 - 1963). Bismarck zijn sociale verzekeringswetten in het Duitsland aan het begin van de 20^e eeuw waren vooral bedoeld om armoede te bestrijden en arbeiders aan het werk te helpen. De edelman Beveridge de grondlegger van het stelsel voor sociale zekerheid in Engeland was echter niet gemotiveerd door humanitaire belangen, hij wilde de Engelse arbeiders monddood maken. Dit deed Beveridge door enerzijds een verbod op socialistische partijvorming uit te vaardigen, anderzijds door voorzieningen te ontwikkelen op het gebied van gezondheidszorg, onderwijs en bejaardenzorg. De gedachte hierbij was tevreden mensen klagen niet. Het Nederlandse model met de bescherming tegen inkomensderving, bestrijding van armoede en beperking van sociale ongelijkheid kan begrepen worden als een combinatie van het Duitse model dat vooral gericht is op armoede en arbeid en het Engelse model dat een eerlijker verdeling van welvaart wilde bevorderen (Langen, 2007, p. 96-98).

Voordat de internationale spanningen in de jaren dertig uitmondten in de Tweede Wereldoorlog was Nederland net als andere landen hard getroffen door een economische recessie. Volgens de historici Boekholt en de Booy (1987) nam de welvaart na de Tweede Wereldoorlog in West-Europa en Nederland spectaculair toe. De Nederlandse economie kreeg weer lucht door het nieuwe gunstige ondernemersklimaat in Europa waardoor industrie en export bevorderd werden en er een eind kwam aan een betrekkelijk lange periode met veel armoede. Onder de aanwezige politici heerste er wel een angst voor de terugkeer van de werkloosheid zoals Nederland deze voor de oorlog kende. Om te vermijden dat het land weer een crisis zou meemaken, zoals onder de kabinetten Colijn in de jaren dertig, was volgens de kabinetten Drees - de Katholieke Volkspartij en de Partij van de Arbeid die tussen 1946 en 1958 het regeringsbeleid vormgaven - eendracht in de maatschappij noodzakelijk. Het was een periode waarin alle energie er op was gericht om de collectieve welvaart te vergroten (p. 232). Er bestond angst voor langdurige werkloosheid en politiek-maatschappelijke verschuivingen die een moreel verval van de bevolking teweeg konden brengen. Deze gedachtegang is te volgen als we bedenken dat deze regeringen dienst hadden na een periode waarin een aanzienlijk aantal mensen ten prooi waren gevallen aan fascistische ideeën met miljoenen slachtoffers als gevolg. Dit vroeg daarom volgens de politieke partijen op het terrein van de persoonlijke om-

gangsvormen om eendracht. De bevolking moest worden opgevoed tot fatsoenlijke, zuinige, hardwerkende en gezagsgetrouwe burgers³¹. Bij het sociaal beleid werd ingezet op het gezin en het huwelijk als degelijke traditionele (Christelijke) instituten (Riessen & Verkuil, 2002, p. 4-5). In lijn hiermee werd in 1952 het ministerie van Maatschappelijke Werk in het leven geroepen. Er ontwikkelde zich volgens Boekholt & de Booy (1987) een steeds inniger relatie tussen overheid en maatschappij en een groter overheidsapparaat. Ook het onderwijs werd gedurende de jaren vijftig en zestig steeds meer extern aangestuurd (p. 233)³². De naoorlogse periode kenmerkte zich zodoende naast consensus ook door een sterke ordening van de leefruimte. Deze ordening sprak ook uit de ideeën over opvoeding. Dieleman en van der Lans (1999) geven aan hoe opvoedkundigen zich zorgen maakten over vroegrijpheid en schijnvolwassenheid. Om de gemeenschap en het welzijn te waarborgen dienden jongeren verantwoorde keuzen te kunnen maken die resulteerden in vaste verbindingen en betrekkingen. In deze periode tot in de eerste helft van de jaren zestig was het hierbij passende idee ‘zelfverantwoordelijke zelfbepaling’ van de pedagoog Langeveld populair. Langeveld zag een opvoeding voor zich waarbij het kind gedurende zijn ontwikkeling langzaam werd losgelaten om zelf steeds meer verantwoordelijkheid te nemen. Jongeren dienden binnen door volwassenen bepaalde grenzen in staat te worden gesteld te experimenteren en te exploreren met sociale rollen, zodat zij om konden leren gaan met leeftijdsgenoten en beroepsinteresses konden ontwikkelen. Op deze wijze kon een gezonde groei naar volwassenheid mogelijk worden gemaakt waarbij verantwoordelijkheden en keuzen voor het leven innerlijk gedragen zouden gaan worden (Dieleman & van der Lans, 1999, p. 21).

Midden jaren vijftig verschenen de eerste barsten in het verzuilde systeem en haar sterke ordeningsprincipes. Dit resulteerde in 1958 in de beëindiging van twaalf jaar samenwerking tussen de Katholieke Volkspartij en de Partij van de Arbeid. De Haan (2010) bespreekt enkele grote ontwikkelingen [bewegingen] die hierbij richting- en toonaangevend zijn geweest en sociaal als cultureel hun weerslag hebben gehad op de bevolking, het functioneren van de staat en de bemiddelende rol van de politiek hierin (p. 124-126). Eén van deze bewegingen kenmerkt zich door immigratieprocessen ten gevolge van de dekolonisatie, gelijkstel-

³¹ Zie over de eerste onderwijsnota van Rutten uit 1951 en de tweede onderwijsnota van Cals uit 1955 bijlage 2.

³² Boekholt en de Booy (1987) geven aan dat de overheid steeds meer een constructieve onderwijspolitiek ging volgen. Naast de beheersafdelingen ontstonden er beleidsafdelingen bemand door professionele krachten en onderwijskundigen die zich met het onderwijs gingen bemoeien en van bovenaf verbetering en verandering trachten aan te brengen. Vooral het einde van de jaren zestig ging de overheid zich steeds intensiever met onderwijsvernieuwing bezighouden en liet dit niet meer exclusief aan de onderwijswereld over zoals dat voorheen het geval was (p. 239). Daarbij werd het beroepsonderwijs volgens de onderwijsraad ook steeds meer geconfronteerd met vragen vanuit het bedrijfsleven (2008, p. 24). In de ondertitel van het advies wordt gesproken over dat Scholen zelfbewust positie kiezen, meer over dit ‘zelfbewuste’ in paragraaf 4.2.

ling en gastarbeiderschap. De dekolonisatie van de voormalige Nederlandse koloniën was voor de - vermeende³³ - homogene bevolking van Nederland zeer zichtbaar. Na het zelfstandig worden van Indonesië in 1949 kwamen in 1951 12.500 Molukkers³⁴ naar Nederland, daarnaast keerden er tot 1961 300.000 Indische Nederlanders uit het voormalig Nederlands-Indië terug. In 1954 werd ook 'Het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden' van kracht. Uitgangspunt van dit document was de gelijkstelling van Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen. Dit betekende dat de Nederlanders Surinamers, Antillianen rijksgenoten waren geworden. Een gevolg hiervan was dat de Caribische inwoners van het Koninkrijk vrij toegang kregen tot het Europese deel van het rijk. Daarnaast werd midden jaren zestig het gastarbeiderschap geïntroduceerd. De periode van de wederopbouw na de oorlog was zo voortvarend gegaan dat er in de periode van 1960 tot en met 1965 een ernstig tekort aan arbeidskrachten was ontstaan in de verouderde en meer arbeidsintensieve industrie. Om deze reden werden er arbeidsmigranten uit de mediterrane landen - Italië, Spanje, Portugal, Griekenland, Joegoslavië, Marokko en Turkije - naar Nederland gehaald. In de jaren vijftig leefde, zoals socioloog prof dr. Entzinger (1984) in zijn proefschrift ook aangaf het idee dat Nederland met haar 12 miljoen inwoners overbevolkt was. Hierom werden binnen de Nederlandse grenzen Nederlandse burgers actief gemotiveerd om te emigreren. Dit resulteerde in het vertrek van enkele honderdduizenden goed opgeleide Nederlanders die vertrokken naar populaire bestemmingen als Canada en Australië (Entzinger, p. 77; Van der Werf, 1998, p. 22-26). Een andere beweging die De Haan beschrijft is de transitie die Nederland doormaakte van een agrarisch industriële maatschappij naar een service- en kennismaatschappij. Mensen werkzaam in industrieën vormden in de naoorlogse jaren vanwege armoede en onvrede een reservoir van politieke mobilisatie. Deze onvrede verdween aan het eind van de jaren vijftig met het stijgen van de welvaart door de verzorgingsstaat en het langzaam opschuiven naar een dienstenmaatschappij. Steeds meer mensen behoorden tot de sociale middenklasse die net buiten of in de stad woonden (p. 125-126). De sociaal-geograaf prof dr. Ewald Engelen

³³ Het is een misverstand is dat de Nederlandse bevolking vroeger een homogene compositie zou hebben gehad, de website www.vijfeeuwenmigratie.nl biedt hierover een mooi overzicht. Zie hier ook het werk van de sociaal historicus Leo Lucassen of Gloria Wekker.

³⁴ De Molukkers waren het slachtoffer van het feit dat Nederland na de politieke acties in 1949 op ongelukkige wijze de soevereiniteit aan Indonesië heeft overgedragen. Hierbij heeft zij onvoldoende oog gehad voor de daar aanwezige minderheden die in het gedrang kwamen. Toen in 1951 de zelfstandige republiek De vrije Zuid-Molukken (RMS) werd uitgeroepen werden de Molukse militairen door het Javaanse bewind opgedragen zich met hun gezinnen naar Nederland in te schepen. Eenmaal in Nederland werden deze militairen uit de tijdelijke Nederlandse dienst ontslagen en ondergebracht in kampen in afwachting van terugkeer naar de Molukken, deze is er nooit gekomen (van der Werf, 1998, p. 23-24). De pacificatiepolitiek als 'ervaren' bewijs van de emancipatie van minderheden (zoals genoemd op bladzijde 28) blijkt net zoals het idee van een homogene compositie van de bevolking een te simpele en voor deze groepen kwetsend cultureel historisch narratief te zijn.

(2004) beschrijft in het WRR-rapport 'De staat van de democratie: democratie voorbij de staat' dat het neocorporatisme - een vorm van organiseren waarbij belangengroepen het volk vertegenwoordigen - in de jaren vijftig en zestig nog vooral de belangen van de kapitalistische klassen van eigenaars van de productiemiddelen vertegenwoordigde. Echter in de jaren vijftig en zestig proletariseerde de kapitaalbezitter en verburgerlijkte de arbeider door de verspreiding van aandelen door pensioen- en beleggingsfondsen (p. 332).

De derde beweging kwam tot stand door de toename van welvaart, de technologische ontwikkelingen, verhoging van het opleidingsniveau, de beroepsmobiliteit, de grotere sociale zekerheid, verkorting van de arbeidsduur en de mogelijkheden tot (massa)communicatie. De aanwezigheid van televisie bood mensen een blik over de grenzen van hun zuil heen. Mensen individualiseerden en kwamen in aanraking met progressieve waarden. Di waren ontwikkelingen waardoor zaken als de seksuele bevrijding en de verdere emancipatie van de vrouw in zicht kwamen. Het afnemen van de invloed van geïnstitutionaliseerde levensbeschouwingen en de individualisering van de burger zorgde ervoor dat burgers steeds meer mogelijkheden hadden en mogelijkheden zagen om kritisch een mening te articuleren en daarnaar te handelen, zonder door anderen daarbij op hun vingers te worden gekeken. Als gevolg hiervan gingen steeds meer mensen maatschappelijke organisaties kritisch volgen. Engelen geeft aan dat deze ontwikkelingen leiden tot nieuwe scheidslijnen, scheidslijnen die zich maar lastig lieten accommoderen door corporatistische instituties en arrangementen (De Haan, p. 123-126; Lagerwey, Hemels, Heillmann, & Hendrikus, 1997, p. 120; Engelen, p. 332). De politicoloog Uwe Becker (1998) beschrijft hoe deze bewegingen en verknopingen bij elkaar zorgden dat stemgerechtigden in de jaren zestig een beweging naar links maakten. De democratische norm en ideeën over inspraak en sociale gerechtigheid en de meer individuele leefstijl die burgers hadden aangenomen pasten niet meer bij de ervaren werkelijkheid. De ervaren discrepanties zetten volgens Becker zodoende aan tot een heropleving van kritische theorievorming en - zoals aangegeven - maatschappijkritiek (119). Lagerweij et al (1997) geven aan hoe de kritische opstelling van vooral de jongere (intellectuele) generatie in de jaren zestig zorgde voor een overgang van het harmoniemodel naar het conflictmodel. Door de maatschappijcritici werd geconcludeerd dat er fundamenteel iets scheef zat in de maatschappij en dat: '*[h]et systeem niet zou kunnen functioneren omdat de politiek een democratisch eiland was binnen een ondemocratische samenleving*' (p. 120). Er was dan ook veel kritiek, zoals die door de jeugdbeweging Provo op; de complexe maatschappij waarin ongebreidelde consumptie en productie als het hoogste goed werd gezien; grootschalige organisaties; de vervreemding van de mens; het militair industrieel complex, de Koude Oorlog met haar atoombewapening; de oor-

log in Vietnam; het onderwijs- en vormingscomplex. Het politieke bestel was verstard geraakt [was instrumenteel geworden] en had te weinig oog voor het individu, voor participatie, voor decentralisatie, medezeggenschap en kleinschaligheid. Bedrijven, politieke media, kerken en universiteiten (instituten) werden zonder controle vanuit de samenleving of medezeggenschap van binnenuit bestuurd. (Lagerweij et al, p. 120-121) Al deze tegenkrachten leidden echter niet tot een nieuwe democratische norm, wel zoals Uwe Becker aangeeft, tot een heropleving van de oude sociaaldemocratische norm in een geradicaliseerde vorm en onder studenten en Intellectuelen een renaissance van het Marxisme (1998, p.119). Bij opvoedkundige ideeën is een zelfde ontwikkeling waarneembaar waarbij van een sterk geordend principe naar het idee van ‘zelfontplooiing’ werd gegaan. Dieleman en van der Lans (1999) geven aan dat de grotere bestaanszekerheid in de jaren vijftig aanleiding gaf tot zorg voor het individuele welzijn, waardoor ook wetenschappen als psychologie en beroepen die interesse toonden in motivatie, psychische gezondheid en ontwikkeling gemotiveerd werden. De auteurs geven aan dat het idee zelfontplooiing een sociologische pendant heeft in het idee empowerment. Beide ideeën ‘...horen bij een optimistische tijd: belemmeringen moesten worden weggenomen, achterstanden waren onrechtvaardig en stonden een geestelijk welzijn in de weg. Er was een vast geloof in maakbaarheid van individu en samenleving...’ (p. 22).

In deze jaren ontwikkelden en verknoopten zo de nodige lijnen, waarvan sommige al langer sluimerden. Lijnen die hun weerslag hadden op de wijze waarop mensen dachten over rechten en plichten, de wijze hoe men wilde participeren, manieren van omgang, de wijze waarop overheid en verzulde instanties gewend waren te communiceren, als de manier waarop mensen zichzelf en de gemeenschap definieerden. Deze bewegingen en ontwikkelingen beperkten zich niet tot Nederland, maar speelden gelijktijdig in vele landen over de wereld. Michael Frey (2008) schrijft over de het internationale activisme en de protestbewegingen van 1956 tot 1977: ‘... the peace movement is defined as a social movement that aimed to eradicate war as a means of policy and established itself between 1954 and 1963, following ideas originating in the pacifist, antimilitaristic, and socialist ideologies of the nineteenth century’ (p. 33). Het citaat laat zien dat we hier te maken hadden met een - van onder afkomend - tegengeluid tegen dominante klanken binnen de geopolitieke ruimte die na de Tweede Wereldoorlog tot stand was gekomen. Wallerstein (2004) schrijft hierover: ‘...an unraveling of the geoculture which had been binding the system together’ (p. 77). Volgens Wallerstein was na 1945 de grootste uitbreiding van productieve structuren in de geschiedenis waar te nemen. In veel landen waren processen van democratisering gaande. Dit zorgde ervoor dat de jaren na de Tweede Wereldoorlog gekenmerkt werden door een groot optimisme. Dit werd

versterkt doordat zelfs een klein land als Vietnam in de twintig jaar durende oorlog (1955 - 1975) zich staande leek te kunnen houden tegenover een hegemone grootmacht als de VS. Maar geleidelijk aan werd het ook steeds duidelijk hoe de verschillen tussen arm en rijk overal ter wereld toch waren toegenomen en de toegenomen welvaart en democratisering niet de gehoopte antwoorden wisten te brengen. *'It was the combination of long-existing anger about the workings of the World-system and disappointment with the capacity of antisystemic movements to transform the world that led to the world revolution of 1968'* (p. 84). Wallerstein geeft aan dat de revolutie die in 1968 op veel plaatsen op de wereld uitbrak twee thema's een rol speelden: het afwijzen van de macht van de VS en zijn antagonist de Sovjet-Unie en het uitblijven van een oplossing wanneer deze antibewegingen aan de macht kwamen. De tegenbewegingen bleken zelf ook weinig te kunnen doen aan de kaders waarbinnen zij moesten opereren. Volgens Wallerstein haalden de opstanden van 1968 permanent de politieke en culturele fundamenteën onder het liberale geopolitieke systeem vandaan. De opstanden werden een legitimatie voor meer (radicale) linkse idealen ten aanzien van minderheden, racisme en seksualiteit, als voor het ontrafelen van de 'geocultuur' dat het systeem samenbond (p. 77, 84-85).

Terug naar Nederland ... Lagerweij et al (1997) geven mee dat we de radicaliteit van de opstanden in 1967 en 1968 in Nederland niet moeten overschatten. De democratisering was volgens hen een tamelijk elitaire aangelegenheid tussen - studenten en intellectuelen van - universiteiten, vakbonden en politieke partijen (p. 121). De meeste (marxistisch) idealen kregen buiten het succes van de feministische beweging niet de door de revolutionaire groepen gewenste resultaten. Dit wil niet zeggen dat deze klanken geen voeding gaven aan nieuwe ontwikkelingen met betrekking tot gelijkheid, emancipatie en democratisering. Zo kwam in 1963 de Mammoetwet door de eerste kamer³⁵. Ook de studentenprotesten van 1968/1969 bleven niet zonder reacties. Minister Veringa - minister van Onderwijs van 1967-1971 reageerde met het voorstel voor de Wet Universitaire Bestuurshervorming (WUB), die werd aanvaard in 1971. Deze wet formaliseerde medezeggenschap van studenten, docenten en personeel op alle niveaus van het universitaire bestuur (Torenbeek & Veldhuis, 2010, p. 206). In een publicatie uit 1976 van de WRR lezen we over de nota 'Democratisering van het Onderwijs' van minister Veringa uit 1969. In deze nota wordt gesproken over het neutraliseren van voorrechten en inperkingen door het behoren tot een sociale categorie en de onderkenning dat leerlingen maar

³⁵ De onderwijswetgeving maakt tot 1968 een onderscheid tussen het openbaar en het bijzonder onderwijs. In de Mammoetwet vallen voor deze onderwijstypen voor het eerst onder dezelfde regelgeving. Dit zou moeten bevorderen; dat kinderen naar eigen interesse en begaafdheid moeten kunnen leren; dat kinderen uit sociale klassen kansen hiertoe krijgen; het onderwijs beter past bij de samenleving. (Van Dijk, 2008, p. 6,7,44)

gering worden gestimuleerd om kritisch na te denken. Deze lijn van denken wordt na Veringa doorgezet en is goed te zien in de nota's van opvolgers van Veen met de Nota voor onderwijsbeleid van 1972 en de contourennota van Kemenade³⁶ in 1975 (1976, p. 153). Hier tegenover stond de eerder beschreven ontwikkeling dat de staat steeds meer de regie en beïnvloeding van het onderwijs in handen namen. Boekholt en de Booy (1987) schrijven hierover: '[n]aast het aantrekken van professionele krachten in de eigen organisatie werden na 1970 ook talloze innovatiecommissies ingesteld en volgde de ene beleidsnota van de minister na de andere, met de bedoeling richting te geven aan het denken over onderwijs. De minister en zijn ministerie probeerden op deze wijze te fungeren als centrum van waaruit de ontwikkelingen in het onderwijs gestuurd werden' (p. 239). De besproken beweging naar links werd volgens De Haan versterkt door de Nederlandse constructie van de verzorgingsstaat: '[w]elfare provisions also indirectly contributed to the legitimacy of political parties and trade unions, which were able to guarantee their constituency's social security and a high standard of living' (2010, p. 126). Daarbij werd zoals De Haan aangeeft in een typisch Nederlandse twist door de verzuilde instituties zelf bijgedragen aan de ontzuiling. Dit kwam doordat zij als gevolg van verminderde macht en gemotiveerd door de angst voor het verval van het normatief fundament van de verzorgingsstaat zochten naar gelegitimeerde handelingsvormen en deze vonden in een meer servicegeoriënteerde positie. 'As a result, Dutch political elites were committed to a kind of pre-emptive progressivism, in other words they aimed at stimulating the development of individual autonomy as a precondition of responsible citizenship and social stability' (p. 126).

2.5 Conceptueel intermezzo

Op dit punt hebben we kennis gemaakt met de belangrijkste ruimten, structuren, klanken en ontwikkelingen om het vervolg van dit hoofdstuk inzichtelijk te kunnen maken. Naar voren is gekomen dat verschillende ontwikkelingen plaatsvonden, waarvan sommigen soms parallel met elkaar opliepen elkaar versterkend in hun ontwikkeling, terwijl anderen nooit helemaal los van elkaar zijn gekomen. Lister et al (2007) spreken in het kader van institutionele patronen en beleidslogica over regimes. 'The notion of 'regimes' has been one way of trying to make sense of context [...] in the search for both common and differentiating patterns. The idea of a regime conveys a sense of clusters [...] It thus provides the basis for [...] comparison and also for making sense of both stability and change over time' (p. 2). Zo kunnen we evengoed in verschillende ruimten soortgelijk lijkende bewegingen (patronen) identificeren;

³⁶ Zie over de nota's bijlage 2. In de contourennota werd een structuurwijziging in het onderwijs voorgesteld. Ieder kind ongeacht hun sociale milieu moet passend bij de tijdsgeest een gelijkwaardige kans gegeven worden.

(georganiseerde) bewegingen rondom ideeën of ideeën naar aanleiding van bewegingen. Denk aan processen als: democratisering, vrouwenemancipatie, individualisering, dekolonisatie en migratie. We zagen op nationaal niveau hoe de discursieve ruimte (en geformaliseerde) structuren als de verzuiling en de verzorgingsstaat bewegings- en denkruimte inkaderde, mogelijkheden creëerde en een richting (aan)gaf. Bepaalde kaders waren eind jaren vijftig al aan enige erosie onderhevig. Constructies die in vergaande mate de compositie, toon en potentiële ontwikkeling van de maatschappelijke ruimte aangaven werden langzaamaan poreus en minder krachtig. Andere klanken kregen de kans om naar binnen te sijpelen, dikwijls ook doordat de ruimte werd bewogen, doorschoten of opengebroken door grotere constructies (zoals beschreven in paragraaf 2.3). Vanzelfsprekend hadden al deze bewegingen en klanken invloed op de be(leef)ruimte van mensen. Dit gold ook wanneer (de vormopvatting van) deze ruimte door mensen als krap werd ervaren. De belofte van meer ruimte kon aanzet geven voor weerstand van binnenuit tegen ervaren barrières en zodoende haar vorm en ontwikkeling veranderen.

2.6 Na 1968

In de jaren zeventig en tachtig zal er het nodige blijven veranderen, waardoor zowel burgers als politic in Nederland langzaamaan met andere ogen naar de verzorgingsstaat gaan kijken en soms met een zekere weemoed terug zijn gaan denken aan de ervaren (herinnerde) duidelijkheid van de naoorlogse jaren voor de komst van de arbeidsmigranten. Entzinger (1984) onderscheidde samenhangend met maatschappelijke en economische ontwikkelingen vier fasen in het Nederlandse immigratiebeleid. Met twee van deze tijdsperioden hebben we al kennis gemaakt. Het ging om; de naweeën van de dekolonisatie in de periode 1950 - 1961; de periode 1961 tot 1975 die zich kenmerkte door tijdelijke immigratie; een overgangsfase lopende tot en met 1980 waarin de tijdelijkheidsgedachte ter discussie komt; de periode van na 1980, (p. 73-158)³⁷. Het is hier interessant drie aspecten mee te nemen die de historicus prof. dr. Jan. Lucassen en Antropoloog prof. dr. Rinus Penninx (1985) identificeren met betrekking tot positieverwerving en positietoewijzing³⁸ van nieuwkomers. Het gaat om 1. omvang en zichtbaar-

³⁷ Andere indelingen zijn de onderverdeling die de socioloog Willem Schinkel hanteert ten aanzien van integratie. De jaren vijftig en zestig kenmerken zich volgens hem door een pluralistische fase met respect voor de eigen cultuur. In de jaren tachtig werd dit vervangen door een integratiepolitiek, waarbij langzaamaan een achterstandvertoog centraal kwam te staan. In de jaren negentig slaat dit vervolgens om naar een culturistisch vertoog (2007, p. 144-145; hoofdstuk 4 p. 92). De politicologen dr. Scholten en dr. Holzacker onderscheiden de volgende fasen. ‘... denial of being a country of immigration until the 1970s; the Minorities Policy in the 1980s; the Integration Policy of the 1990s; and the rise of a more assimilationist discourse after the turn of the millennium’ (2009, p. 81).

³⁸ Positieverwerving: factoren aan de kant van de nieuwkomer die hun positie versterken of verzwakken. Hierbij kan gedacht worden aan bijvoorbeeld de keuze van wonen en de mate van participeren in de ontvangende samenleving. Positietoewijzing: factoren aan de kant van de ontvangende samenleving die de positie van nieuw-

heid; 2. de economische functionaliteit; 3. conjunctuurgevoeligheid³⁹ (1985, p. 138-140). Opvallend is dat deze kenmerken invloed hebben op de subjectief ervaren werkelijkheid en daarvoor reacties oproepen die ontwikkelingen in de leefwereld beïnvloeden. In de volgende hoofdstukken zullen we zien hoe ons blikveld en ervaringswereld (be-leefwereld) verbonden zijn met de constructie van onze sociale leefwereld en leefruimte.

In de loop van de jaren zestig klonk er vanuit de overheid vanwege het tekort aan arbeidskrachten een geluid gericht op een tijdelijk verblijf van immigranten. Deze zogenaamde gastarbeiders kwamen volgens een rotatieprincipe naar Nederland. Dit hield in dat terugkerende arbeiders werden vervangen door andere gastarbeiders. In de periode tot 1970 is inderdaad ook ongeveer zestig procent van deze arbeiders teruggekeerd. De Haan merkt op hoe Nederland was vertrokken vanuit een bekend (oud) idee: *'[t]he path that was envisaged for integration was remarkably similar to the one that had worked in the past for the religious and ideological "pillars'* (p. 235). Naast de gastarbeiders waren er ook Surinamers die voor een opleiding naar Nederland kwamen. Cultuur- en godsdienstpsycholoog Ina Ter Avest geeft in haar proefschrift uit 2003 aan hoe de door Entzinger (1984) benoemde tijdelijkheidsgedachte als een rode draad door beleidsnota's liep voor allochtone leerlingen en bijscholingsprogramma's voor onder- en zij-instromers. De politicologen dr. Peter Scholten en dr. Ronald Holzacker (2009) geven aan: *'...it was stated that 'the Netherlands was not and should not be a country of immigration', especially because of its already high population density (Foreign Workers Memorandum 1974.)'* (p. 87). Vanwege deze gedachtegang stond een tweesporenbeleid centraal, waarbij zowel het idee van tijdelijkheid als een integratiegedachte speelde. Voor leerlingen betekende dit zoals Ter Avest (p. 88) schrijft *het aanbieden van '...bi-cultureel onderwijs. Onderwijs dat zich richt op de Nederlandse cultuur, want daar moet het kind zich, althans voorlopig, in kunnen redden; én dat zich oriënteert op de cultuur van het land van herkomst [door middel van onderwijs in Eigen Taal en Cultuur (OETC), want daaraan moet het kind, althans in de toekomst, volop deel kunnen nemen. Het land van herkomst is het land van de toekomst.'* (Ter Avest 2003, p. 87-88; van der Werf, 1998, p. 49)

Terwijl de werkloosheid door de oliecrisis begin jaren zeventig toenam, nam ook de toestroom van laaggeschoolde Surinamers en Hindoestanen uit de lagere sociaaleconomische klassen toe. De regering stelde hier ondanks grote druk uit de maatschappij geen beperkingen

komers versterken of verzwakken. Voorbeelden zijn woningtoewijzing of preventief beleid dat onbedoeld discriminerend werkt.

³⁹ 1. Grote aantallen van nieuwkomers in korte tijd kunnen afwijzende gevoelens opwekken, maar ook zichtbaarheid door anders-zijn: hoe ze er uit zien, of zich gedragen (afwijkingen van het normgedrag). 2. Hoe sterker de nieuwkomers voorzien in een maatschappelijke behoefte, des te gunstiger er wordt gereageerd. 3. Wanneer het economisch slecht gaat zal in het algemeen de houding tegenover de allochtonen ook negatiever zijn.

aan, wel drong zij aan op de afhankelijkheid van Suriname, waar het in 1975 van kwam. Ondanks deze bewegingen ging de werving van gastarbeiders gewoon door. Werkgevers verlangden liever de eenjarige contracten dan dat zij nieuwe werknemers moesten werven. Deze ontwikkelingen hadden als ongepland resultaat dat een flink aantal van de gastarbeiders na vijf jaar verblijf in Nederland het recht hadden verworven om hun gezin over te laten komen. In de landen van herkomst waren de economische omstandigheden er ondertussen niet beter op geworden (van der Werf, 1998. p. 27-28, 48-49; Roosblad, 2002, p. 30). Van der Werf schrijft *‘Gezinshereniging was veelal een afweging van kosten hier en daar, van mogelijkheden voor werk en opleiding van de kinderen, van (her)bevestiging van de positie als echtgenoot en vader.’* Nederland bood de nodige voordelen door haar sociale zekerheid en betere gezondheidszorg (p. 28). Ter Avest geeft aan dat er daarnaast meer aspecten meespeelden: *‘[h]et leven in Nederland blijkt [...] duurer dan gedacht. Ook vindt er bij de migranten een zekere aanpassing aan het leven in Nederland plaats. Men raakt onder meer gewend aan het Nederlandse consumptiepatroon. Het gevolg daarvan is dat men minder kan sparen voor de gedroomde toekomst. [...] Voor sommigen is dat aanleiding om vrouw en kinderen naar Nederland te laten komen’* (2003, p. 29). Het leidde er toe dat in 1975 de immigratiewetgeving werd aangescherpt en de werving van gastarbeiders werd gestopt. Fouzia Driouichi (2007) schrijft: *‘De jaren daarna kwam er echter geen terugkeer naar de landen van herkomst op gang. De komst van vrouwen en kinderen leidde tot meer contacten met Nederlandse instellingen zoals de school [...] Op deze wijze werden de maatschappij en de regering nadrukkelijker geconfronteerd met de consequenties van de ‘tijdelijk’ bedoelde aanwezigheid van het toenemende aantal migranten ...’* (p. 16). Naast de duidelijker zichtbaarheid werd de beleving (het sentiment) rondom de migratiebewegingen rond 1975 en 1980 flink ‘versterkt’ door de consequenties van de oliecrisis van 1973 en vooral 1979 veroorzaakt door de Iraanse revolutie. Over heel de wereld zorgden deze gebeurtenissen voor een sterk afnemende economie en toenemende werkloosheid. In Nederland had men daarbovenop te maken volgens dr. Van Leeuwen (2003) met een toenemend arbeidsaanbod, ontstaan door de naoorlogse geboortegolf en de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen (p. 473). De eerste oliecrisis zorgde, na een lange voorspoedige periode van welvaartsgroei, mobiliteitsgroei en suburbanisatie, volgens Derksen, Eichperger Ritsema van Eck en Snellen (2004) in een verkenning van de WRR, voor een schokeffect onder de Nederlandse bevolking (p. 151). Uiteindelijk zorgden de Molukse treinkapingen van 1975 en 1977 ervoor dat de opgelopen druk op de spreekwoordelijke ketel een uitgang moest vinden, de situatie van de allochtonen in Nederland en het immigratiebeleid werden stevig aan de orde gesteld.

In 1979 verschijnt het WRR-rapport 'Etnische minderheden' waarin het idee van een tijdelijk verblijf van de gastarbeiders definitief werd opgegeven. Driouichi geeft aan dat het jaar 1980 vaak als omslagpunt wordt aangemerkt. In dit jaar erkent de overheid officieel dat Nederland een immigratieland is geworden (p. 12-18). Deze verandering luidde het einde in van de term 'gastarbeider' en bracht nieuwe doelstellingen naar voren⁴⁰. Maar hoewel het minderhedenbeleid fel bediscussieerd werd, werd er volgens Van der Werf nauwelijks gesproken over de concrete inhoud van het beleid (p. 50). Onder de bevolking was er in deze periode ook het besef ontstaan dat een grote groep mensen [immigranten, werklozen en uitkeringstrekkers] afhankelijk waren van de voorzieningen die de verzorgingsstaat garandeerde en zo zorgden voor oplopende maatschappelijke kosten. Het bewustzijn van deze ontwikkelingen zorgde er voor dat het ideologische klimaat van de jaren zestig en zeventig veranderde en de aandacht voor sociale gelijkheid en ontwikkelingskansen verflauwde. De aandacht spitste zich toe op het gebrek aan 'eigen' vaardigheden van mensen om in de samenleving te kunnen participeren en te voorzien in het eigen levensonderhoud. Zelfredzaam worden en het voorkomen dat groepen blijvend buiten de arbeidsmarkt kwamen te staan werden na de minderhedennota van 1983⁴¹ beleidsdoelen⁴² (Dieleman en van der Lans, p. 22). Niet alleen in Nederland veranderde de toon, in de jaren zeventig werden op wereldniveau geluiden van een tegenbeweging luider die begin jaren zestig waren ingezet onder leiding van de econoom Milton Friedman en de Chicago School. Deze tegenklanken konden ruimte - en een voedingsbodemp - vinden in het in die tijd aanwezige sentiment. De economische teruggang dat tot midden jaren tachtig zou duren, had hierdoor niet alleen zijn effecten op de wijze hoe in Nederland gedacht werd over voorzieningen, zorg en participatie van burgers. In de daarop volgende jaren werd de handelsruimte van de economie geïnternationaliseerd en werd zoals de socioloog Rademaker (2004), in de eerder aangehaalde WRR verkenning, aangeeft stapsgewijs nieuwe (neoliberale en tech-

⁴⁰ Ter Avest schrijft dat de acculturatiegedachte in het beleid werd opgenomen: '... waarmee men doelt op het tweezijdig proces van elkaar leren kennen. Daaronder verstaat men het 'aanvaarden en waarderen en het zich openstellen voor elkaars cultuur of elementen daarvan' (in: *Beleidsplan culturele minderheden in het onderwijs, 1981*, 6). *Op gespannen voet staan daarin de assimilatie- en pluralisme-gedachte. 'Integratie met behoud van eigen identiteit', is een zinsnede die de spanning en de niet-gemaakte keuze tussen assimilatie en pluralisme duidelijk weergeeft (Van den Berg-Eldering 1986, 178). Het realiseren van deze beide doelstellingen dient plaats te vinden door in te haken op de eerste opvang in het onderwijs, de meerzijdige achterstandsproblematiek, het onderwijs in eigen taal en cultuur en het intercultureel onderwijs' (2003, p. 88).*

⁴¹ Het betrof de volgende maatregelen voor het onderwijs: '... onder andere de verplichting voor basisscholen om vanaf 1985 leerlingen voor te bereiden op de participatie als burger in een multiculturele samenleving. In datzelfde jaar wordt het vak Geestelijke Stromingen ingevoerd. Door middel van kennisoverdracht beoogt dit vak een bijdrage te leveren aan de opvoeding van kinderen tot burgers in de multiculturele samenleving' (Ter Avest, p. 88).

⁴² In deze nota worden drie fenomenen genoemd die een minderhedenbeleid legitimeren; geringe maatschappelijke participatie en het dreigend isolement van minderheden; zwakke rechtspositie en de door hen ondervonden achterstelling en discriminatie; de sociale en economische achterstand.

nocratische) ordeningsprincipes als het New Public Management geïntroduceerd en geformaliseerd. Hierbij stonden verzelfstandiging en decentralisatie van overheidsdiensten, scholen en zorginstellingen als decategorialisatie en privatisering centraal (p. 46)⁴³. Het idee van decategorialisering hield hierbij in dat het minderhedenbeleid steeds meer gebruik moest maken van algemene voorzieningen, in plaats van speciale gelden en voorzieningen bestemd voor specifieke groepen. Hierdoor werd een sfeer van voortrekken vermeden. Dit was een beweging waartoe de overheid al in 1974 een aanzet gaf in het maatschappelijk werk (Van der Werf, 1998, p. 51, 57). In dezelfde WRR-verkenning geeft politicologe dr. Tamara Metze (2004) aan dat processen binnen organisaties hun legitimiteit zijn gaan vinden in normen en waarden behorende bij marktwerking, zoals efficiëntie en prestatiemeting. Deze waarden zijn onder meer dominant geworden bij de overheid, in het onderwijs en de gezondheidszorg (p. 59). Het aantal asielzoekende vluchtelingen - waarvan velen met een economisch perspectief - die sinds het einde van de jaren zeventig naar Nederland kwamen bleef in de jaren tachtig allen maar stijgen. Deze beweging werd mede in gang gezet door de toegenomen communicatiemogelijkheden: overal ter wereld kon men zien hoe men elders op de wereld leefde. Daarnaast kreeg Nederland in de tweede helft van de jaren tachtig te maken met migratie waarbij (tweede generatie) migranten - vooral Turken en Marokkanen - een huwelijkspartner uit het land van herkomst haalden. Deze bewegingen zorgden in combinatie met een werkloosheidspercentage van veertig à vijftig procent onder deze nieuwkomers voor steeds minder nadruk op het behoud van identiteit en sociaal economische integratie. De klanken in de maatschappelijke ruimte werden in reactie op deze ontwikkelingen steeds luider (zij verhardden)⁴⁴. De regering was zich zorgen gaan maken over de hoge werkloosheid en vroeg advies aan het WRR die in 1989 met het rapport 'Allochtonenbeleid' als reactie kwam. Zij concludeerde dat het niet goed ging met de - sociaal economische - integratie (arbeidsintegratie) van immigranten en adviseerde een meer sluitende opvang van nieuwkomers gecombineerd met een basale educatieplicht. Hiermee doorbrak de WRR het taboe op het politiseren en bediscussiëren van etnische verschillen in relatie tot de verzorgingsstaat en creëerde daarmee ruimte voor debat over deze onderwerpen in media en politiek (Driouichi, p. 17-8, 20-23; Scholten & Holzhacker, 2009, p. 93). In hetzelfde jaar verdwijnt met het wegvallen van de muren opgetrokken in de koude oorlog de geopolitieke oppositie en constructie die West-Europa decennia lang in haar greep

⁴³ Bij deze klanken zien we - in analogie met de beweging van individualisering en het idee van autonomie - tegen het paternalisme van de jaren vijftig de markt als 'subject' autonoom gemaakt worden. De markt als subject wordt geacht zelfordenend te zijn.

⁴⁴ 1983 is ook het jaar dat de populistische Centrum Partij bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Almere voor negen procent van de stemmen goed bleek te zijn (Van der Werf, p. 52; Driouichi p. 18-19).

had gehouden, waarbij zij geografisch en ideologisch een open ruimte achterliet. Deze ruimte zal de jaren erna voor velen steeds onbehaaglijker en onvertrouwd aan gaan voelen.

'Direct na het einde van de Koude Oorlog ontstond het beeld dat in de wereld nog slechts wat laatste ruzietjes zouden moeten worden uitgevochten tussen de liberale democratie en de rest van de wereld (Fukuyama 1991; Friedman 2005). Het beeld van de liberale democratie met haar ideeën over vrijheid van meningsuiting en mensenrechten zou nu zonder meer verdere verspreiding krijgen.'
(Hurenkamp & Tonkens, 2011, p. 21)

Na het rapport van de WRR - socioloog/journalist Herman Vuijsje en hoofdcommissaris Eric Nordholt - is het in 1991 oud-politicus en VVD-leider Frits Bolkestein die in zijn Luzern-rede het politieke taboe definitief doorbrak en een publieke stem gaf aan de groeiende ontevredenheid over de ervaren problemen⁴⁵ die gekoppeld worden aan het 'zichtbare' idee van de multiculturele situatie in Nederland. Prof dr Entzinger (2010) schrijft: *'... Frits Bolkestein, triggered a first public debate about immigration, which focused on the presumed incompatibility of Islam and "Western values." His remarks were influenced by the Rushdie affair in the United Kingdom and by recurrent disputes in France about the wearing of headscarves in public schools. Concerns grew in the Netherlands that the strong cultural relativism which had inspired the Minorities' Policy tended to perpetuate the immigrants' marginal situation rather than foster integration'* (p. 236). Driouichi schrijft dat in de Nederlandse ruimte de gedachte opkomt dat migranten te 'liberaal' en 'vrijblijvend' bejegend zijn, dat zij zijn 'doodgeknuffeld' zonder dat daar enige voorwaarden tegenover stonden (p. 129). Het is in deze en volgende jaren dat arbeid zonder verblijfsvergunning werd gecriminaliseerd en de term 'illegaal' zijn intrede deed in verschillende wetsartikelen bestemd om 'illegaliteit' te bestrijden (Braat, 2004, p. 203). Twee beleidsnota's die volgen op een formeel debat in 1992 geïnitieerd door Minister van Binnenlandse Zaken Ien Dales zijn de nota 'Investeren in integreren' en de 'Contourennota' uit 1994. In de eerste nota, waarin de term 'zelfredzaamheid' voor het eerst beleidsmatig is genoemd, werd het investeren in mensen en in de 'sociale infrastructuur' essentieel geacht voor het handhaven van de stabiliteit en het voorkomen van een tweedeling in de samenleving. De overheid vreesde dat nieuwkomers *'... in een neerwaartse spiraal van marginalisering en minderheidsvorming terecht komen.'* (Driouichi, p. 24.) In de contourennota werden andere accenten gelegd, daarin had men vooral een actieve deelname (actief burgerschap) van burgers en instellingen aan de zogenaamde 'civil society' voor ogen. Nieuw-

⁴⁵ In de middelgrote en grote steden krijgt men door de sociaaleconomische ontwikkelingen te maken met een achterstandenproblematiek. Scholen worden geconfronteerd met vormen van segregatie en het ontstaan van 'zwarte' en 'witte' scholen. Tegelijkertijd zijn mensen- zoals De Haan ook aangaf - steeds hoger opgeleid. Scholen en andere publieke instituties kregen hierdoor te maken met kritische burgers (ouders). Ontwikkelingen die ervoor zorgen dat de autoriteit van hiërarchische structuren en het idee van een maakbare samenleving langzaam afbrokkelt en ruimte laat voor de markt (Onderwijsraad, 2008 p. 26; Rademaker, 2004, p. 49- 50).

komers zullen zo snel mogelijk zelfstandig moeten kunnen functioneren en na aankomst daarop zo kort mogelijk worden voorbereid en aangesproken⁴⁶. Een andere belangrijke ontwikkeling die in de Contourennota wordt beschreven betreft de verdergaande decentralisering van de overheid. Bij decentralisatie verlegt men het zwaartepunt in de relatie tussen de overheid en burgers van de centrale overheid naar een verdeling van verantwoordelijkheden over verschillende overheidslagen die nabij de burger werkzaam zijn. Waar in deze nota noties als keuzevrijheid en respect voor diversiteit nog een plek hebben zullen deze in het later ingevoerde inburgeringsbeleid onder de wetten WIN (Wet Inburgering Nieuwkomers, 1998) en de WI (Wet Inburgering, 2007) achterwege blijven (Driouichi, p. 22-26). De onderwijskundige dr. Yvonne Leeman geeft in 2008 in een artikel over intercultureel onderwijs aan: *'[t]he current analysis, stemming from the policy document Getting Opportunities, Taking Opportunities, published in 1998, is that integration into 'the Dutch culture' is a prerequisite for social and economic integration'* (p. 51). Dit sluit aan bij het feit dat in de Contourennota de term burgerschap beleidsmatig zijn intrede doet⁴⁷. De ROB (2001) schrijft hierover: *'[g]aat het bij burgerschap als juridische status vooral om 'mogen' en bij burgerschap als democratische praktijk primair om 'kunnen', bij burgerschap als identiteit luidt het kernwoord 'willen'* (p.17). Driouichi geeft in navolging van de scriptie van Van Huis (2005) aan dat de term burgerschap onder meer refereert naar een zekere loyaliteit, gewenste handelingen en een gevoelsmatige binding (p. 27). Het publieke debat verhevigd na de publicatie van het invloedrijke en provocerende essay 'Het multiculturele drama' van Paul Scheffer in 2000. In dit essay uit hij zijn bezorgdheid over de sociaaleconomische achterstand van minderheidsgroepen, terwijl hij tegelijkertijd duidelijker probeert te krijgen wat de Nederlandse identiteit inhoudt. De filosofe dr. Baukje Prins analyseert in ditzelfde jaar in haar boek 'Voorbij de onschuld' hoe in Nederland een 'nieuw realisme' is ontstaan, waarbij de praktijk van publiekelijk taboes 'willen' doorbreken de norm geworden scheen te zijn (Vermaas, 2000). De nadruk op het hardop uitspreken wat de 'gewone man' dwarszit, de discussie over de Nederlandse identiteit, wortels en daarbij horende waarden, zal de jaren daarna aanhouden en luider worden. De ontevredenheid, het onbehagen en nadrukkelijk ook angst zullen gevoed worden door dramatische gebeurtenissen als de aanslagen in New York door Al-Qaeda in 2001, Madrid (2004) en

⁴⁶ Dieleman en van der Lans (1999) geven aan dat in de jaren negentig de term 'zelfsturing' een centrale plek krijgt in managementliteratuur en onderwijs- en opvoedingsgeschriften. *'Zelfsturing is een permanente of terugkerende zelfbepaling en beheerste zelfontplooiing die proactief rekening houdt met markt- en sociale omgevings-eisen [...] het gaat om eigen richting geven aan en rekening houden met.'* (p 23-24)

⁴⁷ Driouichi (2007) schrijft: *'[h]et nemen van burgerschap als uitgangspunt binnen het integratie- en inburgeringsbeleid sluit aan bij de herontdekking van deze term in het algemeen in politiek, beleid, wetenschap en filosofie...'* (p. 25).

London (2005), de moord op de rechtse populist Pim Fortuyn door een linke milieuactivist in 2002 en Theo van Gogh in 2004. Fortuyn was met zijn directe communicatie en kritiek op de Islam en migranten enorm populair geworden en had met zijn dood voor velen een heldenstatus verworven. De toon voor de jaren daarna was - in vorm, ruimte en klank - gezet.

2.7 Terugblik hoofdstuk 2

Om het ontstaan van de huidige ideeën in Nederland over identiteit en omgang met verschillen en het vreemde beter te kunnen begrijpen hebben we in dit hoofdstuk op verschillende niveaus gekeken naar bewegingen die de configuratie, toon en potentiële ontwikkeling van de Nederlandse maatschappelijke ruimte de afgelopen decennia hebben geïmponeerd, en welke ideeën en narratieven (composities) over samenleven en burgerschap daarin post hebben kunnen vatten. Zowel externe als interne bewegingen (krachten), klanken, en structuren hebben invloed en consequenties gehad op de ervaren bewegings- en denkruimte van mensen en wat in de fysieke ruimte de kans heeft gekregen te klinken: wat geformaliseerd, georganiseerd en geleerd kon en mocht worden. We hebben gemerkt dat het theoretisch gesproken handig is om naast het in hoofdstuk één genoemde onderscheid tussen vorm en inhoud ook ‘vormkenmerken’ van ‘vormopvattingen’ te onderscheiden. Hiermee kon naar voren komen dat tijd- en plaatsgebonden narratieven en opvattingen (inhoudelijke invullingen en ideeën over) verward kunnen worden met (geïdentificeerde) vormkenmerken van een conceptuele ruimte. De eerste betreft theoretische ‘opvattingen’ over bewegingen/krachten die geacht worden vormen te bepalen, de tweede betreffen gemeenschappelijke en persoonlijke opvattingen. Vensters kunnen ons meer zicht bieden op deze aspecten en nuance aanbrenge(n), zeker waar het de soms dunne scheidslijn betreft. De methodologische nadruk in dit hoofdstuk lag bij externe en interne bewegingen en de ontwikkeling van vormopvattingen - die geleid hebben tot de huidige maatschappelijke ruimte haar compositie (narratieve ordening) - die historisch gezien een selectieve nadruk op bepaalde vormkenmerken van het concept burgerschap hebben gegeven. In hoofdstuk vier zullen we ons meer richten op ‘inhoud’. Daar zullen we eerst terugpakken op de tijdsperiode uit dit hoofdstuk met behulp van een overzicht van Veugelers (2011) over de veranderende rol en plek van normen en waarden in het educatieve verloop. Vervolgens zullen we kritisch kijken wat de kans krijgt te klinken ‘binnen’ de huidige maatschappelijke configuratie. In hoofdstuk drie zullen wij echter eerst kijken naar enkele culturele constructies die in belangrijke mate ons (blik)veld predestineren (vorm-geven).

3. Een cultuurhistorisch venster

Verschil 'maken' ..., er-zijn en mede-zijn

Deelvraag 4: Hebben de begrenzings van ons subjectbegrip, als we onze subjectiviteit als organisatievraagstuk en begrensde ruimte bekijken, consequenties voor ons denken over onszelf, anderen, onderlinge verschillen of anderssoortigheid?

Deelvraag 5: op welke manieren wordt in wetenschappen nagedacht over identiteit en verschil en worden hierbij mogelijke nadelen van begrenzings, zoals uiteengezet naar aanleiding van deelvraag 4, ontweken?

Deelvraag 6: biedt de uitwerking van mede-zijn van Nancy aanvullingen op of alternatieven voor ons denken over de mens, identiteit, verschillen of ideeën over gemeenschappelijkheid?

3.1.1 Terugblik op de eerste hoofdstukken

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat ideeën (opvattingen) over samenleven en gemeenschappelijkheid in het sociale veld - dat we hebben bekeken aan de hand van het concept burgerschap - bepaald worden door verschillende krachten die dit veld laten bewegen. We hebben gezien welke kenmerken mensen in Nederland vooral aan burgerschap hebben toegekend en hoe processen van toekenning in een ruimte door de beschreven dynamiek beïnvloed worden, zij laat de mens steeds weer ruimte voor eigentijdse verhalen over de gemeenschap zoals die op dat moment wordt gekend. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om persoonlijke, gedeelde en politieke verhalen die een specifieke visie op de samenleving affirmeren en legitimeren: dat wat men gewoon vindt (de norm) en daarbij passende ideeën (vormen) van onderlinge omgang. Verhalen die soms impliciet spelen en soms heel expliciet inhoud krijgen. De inhoud van deze verhalen is niet met deze dynamiek ingegeven, wel zijn de mogelijkheden voor narratieve constructie in meer of mindere mate ingeperkt door de ruimte (vormopvatting) die steeds weer tot stand komt. Deze ruimte wordt ook niet alleen ingegeven door het heden, interne en externe bewegingen van dat moment en de wijze waarop mensen dat moment ervaren (zie Lister e al. hun verwijzingen naar lived experience), ook de wijze hoe zij herinnerd wordt is continu van invloed. Net zoals historische overleveringen en oudere structuren (instituten zoals politiek en recht) tegenwicht (en druk) bieden - hun nalatenschap laten gelden - in deze steeds tot stand komende (discursieve) ruimte met daarbij passende mogelijkheden van leren, organiseren en handelen. Bij de sociologische uiteenzetting van het concept burgerschap was identiteit één van de geïdentificeerde theoretische kenmerken die haar vorm bepaalt. Dit venster heeft ons daarmee zicht geboden op sociaal-politieke bewegingen/krachten die mede werkzaam zijn als het gaat om identiteit: eigenheid en gemeenschappelijkheid. Wanneer we naar potentiële mogelijkheden van humanisering betreffende het omgaan met verschillen, diversiteit en anderssoortigheid in onze leefwereld willen kijken en de (on)mogelijkheden deze te organiseren of aan te leren, zullen we ook moeten proberen zicht te krijgen

op andere werkzame elementen die de complexiteit en configuratie van onze handelingsruimte bepalen. Ons handelen en de ideeën die we hebben over gemeenschappelijkheid worden namelijk steeds weer beïnvloed en geaffecteerd door interne en externe bewegingen die we ons al of niet bewust zijn of zelfs kunnen zijn. Hiervoor zouden we ons moeten richten op de in hoofdstuk één genoemde sociale, psychologische, en biologische begrenzings, die deels zichtbaar gemaakt kunnen worden door een venster te maken. De humanisering waar we over spreken wordt namelijk begrensd door menselijke neigingen en beperkingen, waarbij beiden in een humanistisch wereldbeeld geen excuus zijn om niet te proberen jezelf te overtreffen. Tegelijkertijd wordt ons zicht op potentiële ruimte, ruimte die wij kunnen en weten te willen⁴⁸, cultuurhistorisch begrensd. In dit hoofdstuk zullen we gebruik maken van het frame en venster ‘cultuur’ dat een scheiding met de natuur verondersteld⁴⁹. Waar bij psychologische, als biologische⁵⁰ en sociale⁵¹ begrenzings niet alleen ‘bewustzijn van’ deze begrenzings nodig

⁴⁸ Naar ons idee is het als we meerdimensionaal en ruimtelijk willen denken van belang te zien dat het ‘kunnen’ en ‘weten’ te ‘willen’ binnen een ruimte samenhangt met gewenning aan; 1. dat wat zich organiseert/georganiseerd wordt tot norm en wat men gewend is in die (handelings)ruimte te weten, te vinden, te willen en te organiseren (bekende veilige ruimte); 2. dat wat men in de ruimte kan/mag bedenken te gaan organiseren en (anderen) aan te leren te weten, te willen (onbenutte veilige ruimte); 3. dat wat men uit - onvrede, toeval of anderszins - ontdekt te willen ‘organiseren’/anderen ‘aan te willen leren’ te weten, te vinden en te gaan willen (nog afgescheiden ruimte). Deze stadia zijn onderdeel van een weliswaar open maar circulair proces, waarbij verschillende krachten invloed uitoefenen op wat gewoon gevonden wordt en wat daarbuiten valt, wat men organiseert te leren en wat men leert te organiseren. Deze verwevenheid maakt inzichtelijk waarom vakgebieden als Pedagogiek, Onderwijskunde, Organisatiekunde en (sociale) Filosofie naar ons idee niet los van elkaar gezien kunnen worden. In deze onderverdeling komt een soortgelijk beeld naar voren zoals Goodson, (2008) aangeeft wat Zygmunt Bauman in navolging van Gregory Bateson first-degree learning, secondary learning en tertiary learning noemt (p. 2-3). Daarbij is het ‘kunnen’, het ‘weten’ en het ‘willen’ niet alleen cultuurhistorisch begrensd.

⁴⁹ Het concept cultuur verwijst over het algemeen naar symbolische structuren die het menselijk handelen betekenis geven. Deze scheiding is hier vooral van conceptueel nut. Binnen de Genderstudies wordt de laatste jaren de vraag gesteld of het onderscheid cultuur - natuur wel bestaat, zelf niet kunstmatig is, zie voorbeeld Kirby (2010). Tevens is interessant hoe Deleuze en Guattari - van belang voor de methodologie van deze scriptie - volgens Protevi en Bonta (2004) - een geofilosofische positie innemen. Zij geven aan dat in het morfogenetisch proces van systemen [waarbij het onderscheid tussen cultuur en natuur ook vervaagd] veel registers meespelen: ‘... involving processes and products not only among many other biological species but also in the multiple interacting dimensions of the geomorphological, climatological, economic, political, social, and cultural registers. All these dimensions are involved in the ‘mapping’ or ‘cartography’ Deleuze and Guattari prompt us to enact, and, because of the tremendous complexity involved, the choice of which dimensions to study - the interplay of complex reality and simplifying models - is brought to the forefront’ (p. 15-16). Het mag duidelijk zijn dat in deze scriptie keuzes zijn gemaakt om enkele van deze registers te behandelen. De keuze om met deze framing af te wijken van het materialistische beeld van Deleuze en Guattari en mee te gaan in de scheiding tussen cultuur en natuur is om praktische redenen ingegeven: de afbakening tussen producten van de geest en biologische processen laat ons toe te focussen op enkele specifieke processen. Zie ook het voorwoord en bijlage 1.

⁵⁰ Het spreken in psychische, biologische en sociale registers doet gemakkelijk afbreuk aan de complexiteit en interactiviteit van processen. Het wordt steeds duidelijker hoe de werking van ons brein bijdraagt aan de wijze waarop mensen signalen opnemen, verwerken en als gevolg daarvan naar de (sociale) wereld en anderen kijken. Professor biologische en neurologische wetenschappen Robert Sapolsky vertelt in zijn interdisciplinaire lectures uit 2010 hoe seksuele selectie en fysiologische conditie (etc.) ons gedrag continu beïnvloedt en hoe ons brein afbakt om tot betekenissen te kunnen komen (McManamy, 2012 januari 13). Het neurolinguïstisch werk van prof dr. George Lakoff laat ook zien hoe ons brein, mede bepaald door de mogelijkheden van ons lichaam, gebruik maakt van frames (conceptuele structuren) en metaforen die terug zijn te brengen naar reëel ontwikkelde structuren in ons brein (Lakoff, 2014, mei 7). De wijze waarop we betekenis geven aan de wereld en hoe we haar beleven is hierbij voor een belangrijk deel in onze jongste jaren op hersenniveau tot stand gekomen. Een ander

is, maar geregeld ook kunstgrepen nodig zijn om ruimte te creëren, biedt het culturele venster de meeste potentie voor het vinden van andere geluiden in deze voortdurend veranderende en aan invloed onderhevige ruimte(n). Het gaat ons niet om hoop op maakbaarheid door therapie of artificiële en farmaceutische hulpmiddelen. De belangrijkste reden voor de keuze van het culturele venster is dat deze structuren altijd al kunstmatig zijn geweest. Deze klanken zetten al enkele eeuwen de toon hoe men in de westerse wereld gewend is het mens-zijn, eigenheid en het ‘zelf’ te representeren. Daarbij moeten we bedenken dat bij iedere (doelbewuste stap) in een andere richting en iedere keer dat we een andere richting opkijken niet alleen nieuwe beelden zich onthullen, door ons eigen beweging en het verleggen van onze blik er verdwijnen ook altijd weer zaken uit beeld.

3.1.2 Onze route voor dit hoofdstuk

In het vorige hoofdstuk hebben we vooral gesproken over bewegingen, klanken, en structuren die onze leefwereld en onze persoonlijke en gedeelde ervaring van deze leefwereld (onze leefwereld) hebben bewogen. Bij de culturele klanken die we in dit hoofdstuk bespreken gaat het over constructies (vorm-gevende ideeën) die grotendeels ons (blik)veld bepalen. Eerst zullen we kort stilstaan bij enkele ruimten en klanken waarvan sommigen al aangestipt zijn in hoofdstuk één, zodat we meer zicht kunnen krijgen op welke manieren men gewend is (geweest) naar de mens en zijn potentie tot menswording te kijken. Hierbij zullen we gebruik maken van het theoretisch kader dat de Israëliische pedagoog Nimrod Aloni (2002) gebruikt in hoofdstuk één van zijn boek ‘Enhancing humanity: The Philosophical Foundations of Humanistic Education’. Daar identificeert Aloni vier stromen (genres) - die opvoeding, educatie en

voorbeeld is de ontdekking van taalwetenschapster dr. Marianne Starren die - in lijn van de Sapir-Whorf-hypothese - laat zien dat de taal die we spreken de manier beïnvloedt waarop we naar de wereld kijken (n.d., Marianne Starren (RU - Letteren) winnaar VWN-masterclass). Winawer et al.(2007) weten aan te tonen dat de wijze waarop we kleuren categoriseren sociaal geconditioneerd blijkt te zijn. We kunnen ons alleen maar voorstellen welke universeel gedachte waarnemingen ook sociaal bepaald blijken te zijn. Een andere theorie die de laatste twintig jaar wordt ondersteund door neurofysiologisch onderzoek is de Hechtingstheorie (psychologie). In deze theorie wordt gekeken naar de wijze waarop ouders veiligheid en nabijheid bieden. Deze interactiepatronen beïnvloeden hoe kinderen en volwassenen in staat zijn: vertrouwen te ontwikkelen in zichzelf en anderen; emoties en affectieve signalen bij zichzelf en anderen te herkennen en daarmee hoe men situaties interpreteert; in staat is empathie te tonen, etc. (Zayas & Hazan, 2015) Niet minder interessant is hoe de antropoloog, historicus en literatuurwetenschapper René Girard in zijn theorie over ‘mimetische begeerte’ en het principe van de zondebok wijst op de rol van verlangens en afgunst (Girard & Williams, 1996).

⁵¹ In het spreken over de sociale theorievorming mag de Sociale Identiteitstheorie van Tajfel & Turner (1986) niet onvermeld blijven. Zoals Schuitema & Veugelers (2008) aangeven beschrijft deze theorie hoe mensen naar zowel een positief persoonlijk als sociaal zelfconcept streven. Dit leidt ertoe dat mensen de kenmerken van eigen sociale identiteit(en) positiever waarderen dan die van mensen die als outgroup worden aangemerkt (p. 13). Daarnaast wordt vaak verwezen naar de Contacthypothese van Allport (1954) en de andersom bewerende Conflicthypothese` (Coser). De eerste stelt dat interetnisch contact leidt tot meer wederzijds begrip tussen etnische groepen. Uit Nederlands onderzoek komt naar voren dat lokaal-economische en culturele omstandigheden lijken te bepalen welk principe werkzaam is: beide theorieën gaan op (Waal van der, Koster de & Achterberg, 2011).

politiek hebben bewogen en nog steeds bewegen, door enkele sleutelkenmerken te identificeren die een eigentijdse (synthese) opvatting van humanistische opvoeding en proces van menswording kunnen voeden. In dit hoofdstuk zullen we deze klankenstromen gebruiken als kapstok om zicht te krijgen op hoe de mens zichzelf vormt, zich (een opvatting van) vorm toe-eigent, wordt gevormd en daarmee in een zekere relatie tot de ‘ander’ wordt gezet. Deze introductie helpt zien hoe (aangeleerde) opposities (binaire constructies) en (veronderstelde) tegengestelde krachten de menselijke betekenisgeving dienen door ruimte in te kapselen. Deze constructies en tegenstellingen bepalen hierdoor in belangrijke mate hoe de mens naar de wereld en zichzelf kijkt, als wat we buiten beschouwing laten. Versterkt door gewenning kunnen zij zo een vergaande en langdurige - zo niet permanente - invloed uitoefenen op ons blikveld, op de verhalen die wij over ons ‘zelf’ vertellen en op de klanken die ‘kunnen’ klinken in politiek, beleid en wetenschap. In paragraaf 3.5 zullen we kort kijken naar een ander zachter (filosofisch) geluid dat in de tweede helft van de twintigste eeuw meer ruimte kon vinden.

3.2 *Mens zijn of mens worden, waar is de mens?*

Aloni begint met het aangeven van het belang van biologische en psychologische determinanten voor het menselijk gedrag, waarna hij een humanistische kanttekening maakt.

‘... the genetic heredity with which a person is born (and as of now, also dies) plays a most significant role in defining the individual's character. To a great extent the genes in our body's cells determine our physical appearance, mental potential, temperament, life expectancy and talents for various human occupations. Moreover, numerous physical attributes have a far-reaching effect on the directions our lives take, our social status and self-image. Many opportunities for promotion and success are open to the "the bold and the beautiful" and remain inaccessible to the majority. This is also true of those who have outstanding talents for sports, music or scholastic studies.’ [...] As to the rules governing the development and activity of the psyche, we can also deal on the psychological level with the causal relationships that act in forming human character and behavior. [...] A great deal of evidence regarding this insight on causal relationships in the psychological sphere is demonstrated in ordinary life and does not necessarily require scientific formulation. As a rule, human beings' thinking, modes of expression, artistic sensitivity and characteristics stem to a great extent from the relations and interactions they have within the family and in the social surroundings [...] Yet there is nothing in any of them that can invalidate or desensitize our most basic human experience regarding freedom and responsibility for our character and our relationships with our environment.’ (p. 8-11)

Naar aanleiding van de tweespalt tussen bepaaldheid door de natuur en aan de andere kant de menselijke ervaring met het daaraan gekoppelde ‘idee’ te kunnen kiezen voor verantwoordelijkheid en vrijheid haalt Aloni zowel een opmerking van Nietzsche (1844 - 1900) aan: *‘in man creature and creator are united’*, als een biologische beschrijving waarbij de mens naar voren komt als de bezitter van een flexibele natuur met weinig aangeboren (innate or inborn) gedragspatronen. Aloni concludeert dat de mens dankzij zijn zelfbewustzijn heel goed in staat is om zichzelf [en zijn handelen] tot project te maken en zichzelf de vraag te stellen: *‘how to be a human being?’* Het is deze opdracht en de te leren lessen uit de uiteenzetting van genres

(substromen) die zicht kunnen bieden op een humanistisch mensbeeld en opvoeding (p. 11-12). Voor ons is het interessant hoe deze genres naar de mens kijken: Aloni onderscheidt vier genres (klankenstromen; bewegingen) die we hierna zullen behandelen.

In *The Cultural-Classical Approach en 'The Longing for Human Perfection'* gaat het om een beweging dat in vier elkaar overlappende geopolitieke ruimten en perioden van zich heeft laten spreken. Opvoeding gaat hier zowel over het bereiken van perfectie en excellentie, als een gerichtheid op de culturele overlevering van kennis. Deze klanken komt het eerst op bij de oude Griekse filosofen (als Plato⁵², Aristoteles⁵³ en Isocrates⁵⁴) waarna het werd overgenomen door de Romeinen. In West-Europa wordt het opgepakt in de 14^e tot en met de 16^e eeuw door de Renaissance-humanisten - met denkers als Mirandola (1463 - 1494), Erasmus (1469 - 1536) en Montaigne (1533 - 1592), tenslotte gevolgd door de verlichtingsdenkers met in het bijzonder Emanuel Kant en de bildungstraditie zoals die na Kant in het Duitsland van de 19^e eeuw ontstond (zie voetnoot 10). Aloni geeft over de Renaissance-humanisten aan hoe zij geloofden dat de griekse en romeins klassieke cultuur een voorbeeld waren ten aanzien van zelfontwikkeling: '*... the humanists believed, human beings were at their best, and their humanness was revealed in all its glory: in the free spirit and inquisitive reasoning, in scientific activity and artistic creativity, in the love of life and belief in humankind, in literary style and philosophical thinking, and in an adventurous spirit and restraint of instinct.*' Hiermee legden zij de basis voor een benadering die bekend staat als de "*Great Books*" of "*Masterpiece*" approach.' Bij deze stroom worden de deugden en verworvenheden van de menselijke geest bestudeerd, zoals deze tot uiting komen in meesterwerken en grootse daden (p. 27- 28).

De Naturalistic-Romantic Approach en '*The Yearning for the Authenticity of Self-Actualization*' haakt aan op de in voetnoot 14 aangehaalde romantische geluiden die naar voren kwamen in de 2^e helft van de 18^e eeuw en eerste helft van de 19^e eeuw. In tegenstelling tot het hiervoor besproken genre - die de mens als onaf en in node ziet van discipline en socialisatie volgens de traditie, zodat aangehaakt kan worden aan een externe orde - kijkt dit genre naar binnen. Rousseau (1712 - 1778) articuleerde dit geluid tegen het kuddegedrag, egoïsme

⁵² Bij Plato gaat het - met zijn tien principes betreffende opvoeding - om; het ontwikkelen van gebalanceerde intellectuele mensen met een deugdelijk karakter (potentiële leiders van de stadsstaat) die zich laten leiden door Eros (liefde); mensen waarvan hun ziel geraffineerd is van een verlangen naar het goede en het mooie (zo ook in de ander), dit in tegenstelling tot oppervlakkige mensen die niet geven om wijsheid en vooral oog hebben voor lust en het lichamelijke (Aloni, p. 16-17, 19). Volgens Pierre Hadot (2003) stelt Plato in navolging van de sofisten het 'zelf' ter discussie, omdat men het gevoel heeft niet te zijn wat men zou moeten zijn (p. 43).

⁵³ Aristoteles, zijn bijdrage voor het humanistische project ligt volgens Aloni in het naturalistische model van zelfactualisatie en -realisatie: alles in de natuur en zo ook de mens streeft naar de actualisatie van zijn potentie.

⁵⁴ De Griekse Isocrates (436-338), een tijdgenoot van Plato en Aristoteles valt op door zijn nadruk op de Griekse culturele erfenis als remedie tegen de militaire zwakte en culturele degeneratie. Hij vertegenwoordigt hiermee een traditioneel en conservatief wereldbeeld dat invloed zal blijven uitoefenen op humanistische educatie.

en de corruptie in het streven naar succes dat hij bij mensen observeerde. Bij het naar binnen gaan zou het goede, unieke en de oorspronkelijk van ieder weer kunnen gedijen, in tegenstelling tot het artificiële, universaliserende, autoritaire dat de mens alleen maar van zichzelf zou vervreemden. Rousseau wilde de opvoeding een gezonder pad wijzen, waarbij de natuur van de mens niet gezien werd als een obstakel om perfectie te bereiken.⁵⁵ In de jaren twintig van de 20^e eeuw was het verloop van deze stroom van invloed op het ontstaan van progressieve ideeën over educatie, zoals het democratische niet autoritaire onderwijs van de pragmatist Dewey (1859 - 1952). Daarnaast inspireerde zij ook de humanistische psychologie, zoals opgezet door Carl Rogers (1902 - 1987) en Maslow (1908 - 1970). Bij deze psychologen stond de procedurele ontplooiing (zelfactualisatie) van de mens en een therapeutische (helpende) houding centraal. Aloni vat het uitgangspunt van deze klanken samen als uitgaand van een fixed [gefixeerd] ‘zelf’ en een inner nature [innerlijke grond/natuur] waar het goede en unieke zijn basis heeft en wil reiken naar actualisatie en vervulling (p. 38, 42)⁵⁶.

De derde klankenstroom is de ‘Existential Approach and ‘the yearning for the authenticity of self-creation’, geïnspireerd door ideeën van 18^e eeuwse filosofen als Kierkegaard (1813 - 1855), Nietzsche en de 20^e eeuwse filosoof Sartre (1905 - 1980). Aloni merkt op dat existentialistische opvoeders het klassieke beeld van de mens als rationeel wezen verwerpen, net als de romantische aanname van het hiervoor genoemde gefixeerde ‘zelf’. Het existentialisme verwijderde zich van innerlijke en externe ideeën - voorbestemde patronen en autoriteiten - die de mens coderen en sturen. Het leven kenmerkt zich volgens deze klanken juist door de vrijheid en mogelijkheid zelf een richting te kiezen en daarbij te willen kiezen voor de grote verantwoordelijkheid die daarbij komt kijken. De filosoof Martin Buber (1878 - 1965) beschrijft de pedagogische relatie hierbij niet als één waarin het gaat om inhoud, maar vooral om vorm (vorm moet hier niet ruimtelijk begrepen worden). In de pedagogische confrontatie gaat het om een echte en open dialoog als mensen onder elkaar, zodat de ander in de gegeven vrijheid mens kan worden. *‘Being a human being, according to this perception, means the full and active acceptance of your freedom and the responsibility for what you are [...] Educational success, according to this existentialist approach, is demonstrated in a kind of selfaffirmation in which individuals dare to express their being in a personal, direct and sig-*

⁵⁵ Aloni geeft aan hoe in de 19e eeuw op basis van het werk van Pestalozzi and Froebel pedagogische waarden als: liefde, vertrouwen steun en affectie’ een centrale plaats in het onderwijskundig hebben weten te bemachtigen (p.39).

⁵⁶ Met betrekking tot de overeenkomst die hier met Aristoteles lijkt te zijn geeft Aloni aan: *‘The naturalism of the romantic stream is broader or more extreme than that of Aristotle’s, in that it assumes an inner pattern that comprises a natural tendency towards moral goodness, and relies on the individual’s self-development and self-guidance. Romantic naturalism is also more individualistic, since it focuses more on the unique “inner self” of every individual, while Aristotelian naturalism focuses on the “general humanness” common to us all’* (p.42).

nificant manner - defining themselves and creating beyond themselves without losing themselves' (p. 42-46).

De laatste benadering en klankenstroom die Aloni ziet is de Critical-Radical Approach and the Yearning for Empowerment and Emancipation. Aloni geeft over deze stroom aan: 'Radical education, by its very nature, strives towards the root of things (radix in Latin means "root")'. Het gaat hier om tegenbewegingen - Aloni zijn model begint bij de tegenbeweging van de jaren zestig⁵⁷ - die zoals hij aangeeft niet rusten bij graduele en cosmetische veranderingen van onderdrukkende structuren. Dit soort veranderingen zouden alleen maar als praktische dekmantel voor ideologische wandaden en leugens van hooggeplaatste en machtige figuren fungeren. De in hoofdstuk twee aangehaalde Pedagogogen Henry Giroux en Paulo Freire zijn voorbeelden van klanken dat we in deze stroom kunnen aantreffen, Michael Apple is een ander bekend voorbeeld. Aloni: 'In summary, the critical-radical approach focuses on revealing those elements in education that serve social and political trends of oppression, dispossession and the cultural deprivation of man.' Giroux heeft daarom ook wel aangegeven dat kritische pedagogiek een praxis is die leerkrachten en burgers empowert om educatie te zien als een sociale, politieke en culturele onderneming (p. 47-51).

Tradities

'Music most often implies sounds with distinct pitches that are arranged into melodies and organized into patterns of rhythm and metre. The melody will usually be in a certain key or mode, and in Western music it will often suggest harmony that may be made explicit as accompanying chords or counterpoint.'
("music," n.d.)

Genres

'Genre [...] the French term for a type, species, or class of composition.'
("genre," n.d.)

Zoals aangegeven kunnen we de vier beschreven stromen zien als genres binnen de westerse filosofische traditie, elk met zijn eigen voorschriften ontstaan uit toeval, experiment, onvrede, of provocatie, dikwijls teruggebracht tot regel en orde na gewenning en succes. Wat opvalt aan deze beschreven genres is dat zij vanuit een negatief beeld vertrekken om te beschrijven wat menswording is, of beter gezegd wat de mens (nog) niet is. Er ontbreekt in al deze genres iets aan de mens, een zekere orde, zuiverheid (door corruptie) of innerlijke harmonie die ontwikkeld dient te worden om volwaardig te zijn. Zij het door het missen van een verbinding met een essentie, het nog niet vervuld hebben van een potentieel, het vervreemd zijn van de natuur door de omgeving, het gebrek aan gefaciliteerde (ordelijke) vrijheid, corrumperende

⁵⁷ Zoals we in voetnoot 14 aangaven zijn er eerdere bewegingen te duiden die als tegenkracht begrepen moeten worden; iedere tijd kent zijn eigen criticasters. Het verschil ligt voor Aloni erin dat het tegengeluid van de kritische- en neo-marxistische geluiden in de vierde stroom van het model van Aloni vooral politiek geïnspireerd zijn, gericht op: '... humanizing life through the replacement of capitalistic and nationalistic values with those of peace, social justice and human solidarity.' (p. 48)

autoriteiten dan wel ideologieën die de beschreven humane waarden in de weg staan. Volgens Aloni heeft het zoeken naar dit gemis te maken met het feit dat mensen niet weten wat hun natuur is: ‘[I]ike a shark that is born a shark and a dolphin born a dolphin, human beings are born human beings. But unlike the shark whose life embodies its shark-like nature and the dolphin whose life manifests its dolphin-like nature (and it appears that this is true of all other animals), human beings live wondering about their nature, seeking in vain to characterize and define it, and do not know ...’ (p. 9). De behandelde denkers zetten tegenover dit gemis of gebrek (oorspronkelijke) verlangens en ideale situaties die het tekort; de vertroebeling; de disharmonie goed moeten maken (zelfs al houdt zo’n ideaal op haar beurt alles in behalve een vooringenomen doel). Deze opmerking van Aloni over de natuur van mensen haakt in een andere zin aan op wat de Spaanse filosoof Fernando Savater (1997/2001) in zijn boek ‘*De waarde van opvoeden*’ beschrijft met de term: ‘neotenie’. Deze antropologische term duidt het proces aan waarbij: ‘... het mensenkind tweemaal tot leven komt: eerst in de moederbuik waar het tot leven komt, en vervolgens in de sociale baarmoeder van de gemeenschap waarin het ter wereld komt. [...] De mogelijkheid van de mens om menselijk te zijn, wordt pas werkelijk volbracht met hulp van anderen.’ (p. 24-25) en daarmee ook altijd in een relationele verhouding tot anderen. We zouden ons kunnen afvragen wanneer we eigenlijk mens zijn (of is het mens-zijn misschien wel te lokaliseren door te wijzen op de bewegingen en samenballingen van deze verlangens?)⁵⁸ Voor ons roept het de vraag op waar ons ‘zelf’ begint en (de invloed van) de ander stopt (stopt deze wel)? We kunnen uit dit korte overzicht wel concluderen dat een duidelijke definitie, omcirkeling of afbakening (van een ruimte dan wel spectrum) van wat het ‘mens-zijn’ kenmerkt/betekent/inhoudt nog niet zo gemakkelijk te geven is.

3.3 Ingeklemd en gevormd door oppositie; ideeën over eenheid, anderssoortigheid en verschil

De observatie uit de laatste alinea van de vorige paragraaf - waarbij (ten aanzien van ontwikkeling) een positieve vorm van het mens-zijn wordt afgeleid uit het nog niet gerealiseerde (negatieve) beeld dat hier tegenover wordt gezet - is een tekenend voorbeeld van de wijze waarop mensen met behulp van (al dan niet veronderstelde) opposities in ‘ruimte’ en/of ‘tijd’ betekenissen over de wereld en zichzelf tot stand brengen⁵⁹. Bekende voorbeelden van dit soort opposities zijn: boven/onder; hoog/laag; geest/lichamelijk; redelijk/emotioneel; mens-/dier; ik/de ander; wij/zij; ontwikkeld/primitief, georganiseerd/chaos; harmonisch/disharmo-

⁵⁸ Zie bijlage 1.

⁵⁹ In de vorige paragraaf ging het over ontwikkeling - menswording door de tijd - een ander voorbeeld hiervan betreft de filosofie van Hegel (1770 - 1831) waarbij de subjectieve geest door middel van een dialectisch proces reikt naar de objectieve geest (de wereldgeest) naar het ware en het vervolmaakte geheel.

nisch; eenheid/verdeeldheid; orde/wanorde; gezond/ziek; wit/zwart; goed/kwaad; voor/tegen, doen/nadenken, creativiteit/normativiteit, etc. Deze tegenstellingen (binaire constructies) dragen dikwijls een morele waardering, waarbij de ene pool gewaardeerd wordt als het goede/-sterke/positieve en de ander pool als het slechte/zwakke/negatieve. In voetnoot 9 gaven we aan hoe het in het West-Europa van na René Descartes (1596 - 1650) vrij gangbaar werd om de subjectmaterie (het wezenlijke ‘zelf’) van de mens te lokaliseren in de geest en het denken (het immateriële) tegenover het lichamelijke en dierlijke (het materiële). Elise van Alphen (2007) schrijft: *‘Volgens Descartes zijn, hoewel aan elkaar tegengestelde substanties, het denken (geest) en de uitgebreidheid (lichaam) in de mens verbonden, maar hoe deze verbintenis tot stand komt is echter niet duidelijk. De wereld van de uitgebreidheid, het object, is van het denkende ding, het subject, radicaal gescheiden. Dit wordt het Cartesiaanse dualisme genoemd’* (p. 10). Het zal bij deze constructie opvallen dat de subjectivering van het mens-zijn erg smal is en er veel zaken uit beeld verdwijnen die we tegenwoordig als menselijk wensen te zien. Niettemin heeft deze afbakening de mens (*res cogitans*) in staat gesteld zich te positioneren als ‘bewust’ en daardoor in staat om zowel zichzelf als de door hem waargenomen ‘geobjectiveerde’ objecten te kennen als zich bewust tot deze objecten te verhouden. Hierdoor kan hij anders worden dan hij is: hij kan zich ontwikkelen. Dit betekent tegelijkertijd dat de mens in staat is andere mensen (subjecten) te kennen en met anderen relaties aan te gaan: de mens is relationeel. Charles Taylor (1989) geeft aan dat Descartes hiermee de aanzet wist te geven tot - ruimte en plek gaf aan - het moderne individualisme: *‘... because his theory throws the individual thinker back on his own responsibility, requires him to build an order of thought for himself, in the first person singular. But he must do so following universal criteria; he reasons as anyone and everyone’* (p. 182).

Het helpt ons om bij de subjectconstructie van Descartes de (kritische) organisatiedenker Robert Cooper erbij te halen. In zijn artikel uit 1986 beschrijft hij hoe bij het fenomeen ‘organiseren’ kaders als medium fungeren tussen dat wat men als georganiseerd ziet en het verschil dat als ongeorganiseerd wordt gezien. Hij schakelt daarbij de hulp in van denkers als Gouldner, Parsons, Blau, De Saussure, Bateson, Lévy-Straus en Derrida. Hij geeft aan: *‘In the modern World, formal organization [zoals de subjectivering van de mens bij Descartes] is the main device for transforming matter-energy, but when the latter enters the social world it takes on informational character. Thus organizations, in the processing of raw materials, at the same time produce a communicational order which relates their members to each other’* (p. 305). Of zoals Cooper het in de centrale these formuleert: *‘...social power (authority, law, organization) is the forcible transformation of undecidability into decidability.’* (p. 323) De

institutionalisering van Descartes zijn constructie is zeer succesvol gebleken. Het leidde tot de opvatting van de ‘redelijke mens’. Het stelde de mens in staat een ‘orde’ te creëren en daarmee mogelijkheden voor haar emancipatie - verwijdering - van ideeën die de zeggenschap over het eigen leven buiten de mens plaatsten. Zij kon dankzij deze onderscheiding uiteindelijk haar eigen regulatief figuur worden en haar helpen te individualiseren. We spreken hier met andere woorden over opvattingen die de ruimte en grond zijn gaan bepalen van de westerse ideeënwereld. Dit tot grond worden van het Cartesiaans dualisme in de sociale ruimte werd mogelijk gemaakt door een zich steeds herhalend proces van symbolische reproductie door affirmatie (Spoelstra, 2005, p.114), mythologisering en (re)constructie van deze ideeën. Reconstructie moet hier gelezen worden als het steeds weer polijsten en - waar nodig - bijlijpen of aanpassen van het idee en conceptualisering om het fundament voor deze emanciperende (ruimte gevende) klanken te kunnen bewaren. Het belang voor het behoud en het mythologiseren van deze klanken wordt duidelijk als we zien dat het hier gaat om het idee waarmee we konden gaan denken in termen van het individuele subject met universele kenmerken dat in staat is de wereld te be-grijpen, wilsbesluiten te maken en met zijn kennis van zijn (authentieke) zelf en de wereld het in toenemende mate staat mogelijk werd geacht in te kunnen grijpen⁶⁰, in zowel de (sociale) wereld als zijn eigen lijf en levensloop. De vraag is echter of we dit idee en deze constructie nog nodig hebben om deze ruimte te bezetten?

⁶⁰ In haar promotiethesis uit 2004, waarin dr. Coyan Tromp de cartesiaanse subject-object positie wil verlaten, beschrijft zij hoe in de 20^e eeuw vanuit verschillende wetenschapsfilosofische wendingen de nodige kritiek is gekomen op de idee van universele kennis en het utopische idee van maakbaarheid van de (sociale wereld) en het ‘zelf’. Deze wendingen kunnen gezien worden als paradigmawisselingen in de wetenschapsfilosofie. De wendingen die zij bespreekt zijn de linguïstische wendingen, de hermeneutische wending, de pragmatische wending en de door haar zo genoemde reflexieve wending. Ten aanzien van het cartesiaans dualisme zijn deze wendingen even interessant wanneer men bedenkt dat met de subjectivering van de mens (en dus objectivering van het ‘zelf’ en ‘de ander’) dezelfde bezwaren een rol spelen. Bij de linguïstische wendingen (waarvan de eerste begint in de jaren 30er) en met name de tweede (vanaf de jaren 50er) die zich meer heeft toegelegd op het dagelijks taalgebruik van mensen, gaat het om de kennis dat vervat zit in taal (uitspraken) over de wereld in plaats van ideeën (representaties) over de realiteit. Bij de Hermeneutische wending, ingezet door de filosoof Gadamer (1900 - 2002) in de jaren 60er, staat het subject als interpretator centraal; zijn beleving van de wereld. Het uitwisselen van betekenissen is binnen deze visie primair van belang om meer te weten te kunnen komen over het betekeniskader van de ander. Het idee van een eenheidswetenschap met ondubbelzinnige betekenissen (een ondubbelzinnige waarheid) kwam hierdoor flink onder druk te staan. In de pragmatische wending vanaf de jaren 70er worden zowel de inzichten van de linguïstische als de hermeneutische wendingen meegenomen. Taalgebruik, beleving en (intersubjectieve) interpretatie van subjecten spelen allen een belangrijke rol bij de totstandkoming van betekenis. Hierdoor hangen betekenissen ook samen met de context waarin zij van toepassing zijn en is deze context ook van primair belang voor onderzoek. Een gevolg is dat door deze contextualiteit waarheid en betekenis contextgebonden worden; kennis wordt transitief, in tegenstelling tot de statische objecten die door de natuurwetenschappen bestudeerd worden (een uitspraak die overigens maar ten dele klopt). Een ander gevolg is dat kennis hiermee in belangrijke mate relationeel wordt. De reflexieve wending waarvan Tromp de start midden jaren 70er plaatst, gaat volgens haar ‘niet zo zeer om een nieuw verworven inzicht [in] als wel om het door-denken van de opeenstapeling van de voorgaande inzichten.’ Hierbij hoort bijvoorbeeld het inzicht dat betekenissen in de sociale wereld in de eerste plaats menselijke constructies zijn die een inkadering vormen van enkele aspecten. Hierom is het ook van belang te letten op aspecten van macht: ieder geconstrueerd kader sluit met

De opkomst van de Romantiek (zie voetnoot 14) - ook wel contraverlichting - genoemd kan gezien worden als een reactie op de universaliserende klanken van de rede en idee van maakbaarheid die hoorde bij de verlichtingstraditie. Dit tegengeluid kenschetste zich door klanken als die van Voltaire die tegen de dominante nadruk op het universele kritiek had op de achterstandsposities van minderheidsgroepen. Net zoals deze stroom zich kenmerkte door tegenover het Kantiaanse beeld van de mens - als louter rationeel handelend wezen - rijkere beelden te presenteren, waarin de individuele mens als uniek wezen, met een 'authentieke' natuur en ervaring naar voren kon komen (zie bijvoorbeeld Herder). Charles Taylor (1986) geeft aan dat denkers als Herder dit konden doen door de mens en het 'zelf' - dat zij affirmeerden - te gaan begrijpen vanuit organische metaforen en het idee van zelfexpressie (p 12). De ruimte die het 'zelf' kon innemen kon met deze beelden en ideeën werden hiermee gereconstrueerd en verruimd. De Romantiek kan daarmee gezien worden als een genre binnen de verlichtingstraditie. John Stuart Mill (1806 -1873) heeft vervolgens met zijn post-romantische klanken bijgedragen aan het creëren van de nodige ruimte om in relatieve vrijheid deze eigen persoonlijkheid te mogen ontwikkelen en daarmee de mogelijkheid om zich als individu te mogen representeren.

Identity 1.⁶¹ en ⁶²

1 a: sameness of essential or generic character in different instances b: sameness in all that constitutes the objective reality of a thing: oneness
2 a: the distinguishing character or personality of an individual: individuality b: the relation established by psychological identification ...'
 ("Identity," n.d.).

Robert Cooper laat met zijn artikel tegelijkertijd ook zien hoe we bij het trekken van scheidslijnen in één en de zelfde beweging ook automatisch onderscheid gaan maken - het laat ons discrimineren - tussen materie dat we als hetzelfde (onderdeel van het systeem) en (soort) gelijk beschouwen en dat wat we als verschillend/anders (als omgeving) zien. (p. 302) Wanneer we kijken naar de wijze waarop mensen in zowel wetenschap als beleid, over anderssoor-

geweld een deel van het potentieel van beteken betekenissen uit en geeft deze vervolgens geen of weinig ruimte (Tromp, 2004, 1, 15, 17, 327-331).

⁶¹ Het is ook relevant voor ons om te kijken naar de etymologische oorsprong van het woord: '*Middle French identité, from Late Latin identitat-, identitas, probably from Latin identidem repeatedly, contraction of idem et idem, literally, same and same [enter] First Known Use: 1570*' ('Identity', n.d.).

⁶² Om de beschreven complexiteit van krachten in en doorheen ruimten te kunnen analyseren en bestuderen kunnen we zeggen dat identiteit in ieder geval (continu) wordt bepaald door; de configuratie die een ruimte op een gegeven moment lokaliseert; klankkleur, de wijze waarop de ruimte en haar begrenzingen de geluiden in die ruimte op dat moment beïnvloeden en daarmee de reikwijdte van klanken binnen en vanuit deze ruimte; haar grondtoon, de basisklanken die voor een ruimte haar grond gehouden worden, haar toegeschreven worden/herinnerd worden als 'kenmerkend' voor die ruimte (en waarop voortgebouwd wordt); bereik, het spectrum dat haar grond beslaat. Hierbij vindt functionele toewijzing (structurering) plaats, waarbij het gegronde instrumenteel wordt gemaakt, als de (in- en/of externe) controle die daarbij bewust of onbewust komt kijken. Deze processen kunnen resulteren in een compositie: een verhaal dat wordt verteld over de ruimte. In de rest van deze scriptie zullen genoemde elementen van deze procesbeschrijving verder uitgewerkt worden.

tigheid, onderlinge verschillen/diversiteit en het bereiken van een harmonisch en/of functionele omgang met anderen hebben nagedacht, dan valt op dat we de laatste eeuwen eigenlijk ‘altijd’ zijn uitgegaan van universaliserende categorieën en eenheden. Dit geldt zowel in het spreken over het ‘zelf’ en ‘de ander’ als over ‘wij’ versus ‘zij’⁶³. De Anthropoloog Gert Bauman (1999) herinnert ons wederom aan de romantische klanken van Herder en zijn tijdsgenoten: ‘... who wanted to validate every “people” and “race” in terms of their own traditions and cultural productions. They thus collected everything “ethnic ...’ (p. 19). Met het veronderstellen van wortels en een authentieke grond (natuur), kon het denken in etnische termen bijdragen aan de ontwikkeling van de nieuwe natiestaten, waarbij nadruk werd gelegd op het aspect cultuur en het idee van een volksaard (Bauman, p. 24; Taylor, 1994, p 31).

Identity 2.

‘The characteristics determining the individuality of a being or entity; in the constitution of national identities these characteristics may be fostered by myths. Human geographers commonly view identity as emerging from social action, or the production and reproduction of space (H. Lefebvre 1974; but see also Unwin, Transactions of the Institute of British Geographers 25); physical geographers base it on sets of significant attributes, and in both fields space and time contribute a framework of places and events in the constitution of identity. Raper and Livingstone (Transactions of the Institute of British Geographers 26) believe that ‘it is the spatio-temporal relations that develop between causal processes and the contingent nature of the environment that generate identity criteria for phenomena’.
(“Identity, Oxford Dictionary of Geography,” (n.d.)

De klanken van Herder en zijn tijdsgenoten vonden ook hun weg naar andere plekken, zoals de ruimte die in die tijd werd bezet door de klanken van de nieuwe wetenschappen sociologie en antropologie. Vooral de antropologie had in dit geluid haar object van interesse gevonden en richtte zich exclusief op de wezenlijke kenmerken en culturele producties van culturen. De bestudering en toeschrijving van ‘ethniciteiten’ en daarmee ‘geobjectiveerde’ culturele identiteiten waren echter niet vrij van een contextueel historisch bepaalde morele waardering, hierdoor konden zij aanzetten tot uitingen van wetenschappelijk racisme⁶⁴. Het is relevant om te zien dat eind 19^e eeuw het bezit van slaven in sommige landen pas enkele decennia was afgeschaft en maar weinig burgers fundamentele vraagtekens gezet zullen hebben bij het hebben van koloniën. Zowel het kolonialisme als het idee van rassen heeft tot ver in de 20^e eeuw een

⁶³ Mensen bekijken hun eigen groep op universeel gedachte (groeps)kenmerken die hen onderscheiden van anderen en binnen een zekere marge afwijkende verschillen die hun tot individu maken. Bij de representatie van deze ander kunnen we denken aan opposities van, stammen, religies (tegenover ongelovigen), arbeiders versus kapitalisten, de elite versus het gepeupel, landen versus andere landen, groepen of landen met bepaalde ideologieën, autochtonen versus allochtonen, de elite versus de burger, etc.

⁶⁴ Zowel Bauman (1999) en Schinkel (2007) geven het voorbeeld van Franz Boas, de vader van de antropologie in Amerika die ook onderzoek heeft gedaan naar de Indianen. Boas benoemde volgens Schinkel eerder de radicaliteit van de verschillen dan de gemeenschappelijke overeenkomsten, waarbij hij in positieve zin in zijn loopbaan een ontwikkeling doormaakte van eugenetisch geïnteresseerde wetenschapper - waar een biologisch racisme onder schuil gaat - tot een cultuurrelativistisch wetenschapper. Boas beïnvloedde met zijn werk denkers als Margaret Mead, Ruth Benedikt en Ralph Linton en daarmee in belangrijke mate de ontwikkeling van de antropologie. Ook in de sociologie zijn deze geluiden terug te vinden, zoals bijvoorbeeld in het werk van Robert Park (Bauman, p. 24-25; Schinkel, 312-313).

belangrijke rol gespeeld en geleid tot uitdrukkingen van geïnstitutionaliseerd racisme in landen als Zuid-Afrika en Amerika⁶⁵. Het zijn klanken die ook zijn ingezet, zijn ‘gebruikt’ en hebben meegeholpen de potentiële bewegingsruimte te creëren voor de grootschalige inhumane excessen in Europa in de jaren dertig en veertig onder meer in Nazi-Duitsland. Daden die bij de generaties uit die tijd (zoals reeds aangegeven in voetnoot 11) een diepe indruk (een trauma) hebben achtergelaten in de geografische en intellectuele ruimte.

Binnen de jonge Europese natiestaten en in de nieuwe wereld (De Verenigde Staten) ontstond in de 19^e en 20^e eeuw, in navolging van de (in paragraaf 2.2 aangehaalde) Franse revolutie (1789) en de Amerikaanse Bill of Rights (1791), langzaam een seculiere liberale traditie, waarbij universele subjecten binnen het rechtssysteem - als deel van een contractueel geheel - de status verwierven om zich als burger te presenteren. Zoals uit de vorige alinea sprak was niet voor iedereen een politieke ruimte en plaats/positie weggelegd om deze (traditioneel) liberale rechten te beoefenen en zich te kunnen en te mogen re-presenteren (laat staan zichzelf te realiseren). De geschiedenis van de 19^e en 20^e eeuw is getekend door processen van insluiting en uitsluiting van mensen op voor henzelf of voor anderen identiteitsbepalende kenmerken, als bijvoorbeeld: etniciteit, geslacht/seksualiteit of religie. Wel is door de ontwikkeling van dit politieke systeem en klimaat de moderne (westerse) mens gewend geraakt door actie of deliberatie wegen voor presentatie en representatie te vinden. Het gaat hierbij volgens Charles Taylor (1992) om situaties waarbij sprake is van ‘nonrecognition’ of ‘misrecognition’. Deze wijze van representatie en erkenning vinden heeft een sterk legalistische nadruk en verloopt vaak via (numerieke) vertegenwoordiging naar wetgeving en publiek beleid. Taylor noemt dit genre voor erkenning van eigenheid - en verschil van de dominante norm - in zijn essay ‘The Politics of Recognition’. Hij geeft aan dat dit verhoogt op twee niveaus speelt: ‘First, in the intimate sphere, where we understand the formation of identity and the self as taking place in a continuing dialogue and struggle with significant others. And then in the public sphere, where a politics of equal recognition has come to play a bigger and bigger role.’ (p. 37) Deze klanken treffen we ook in het toonaangevende academische werk van de Canadese politiekfilosoof Will Kymlicka die, vanuit een liberale traditie, zich in de jaren negentig is gaan bezighouden met culturele verschillen, multiculturalisme en minderheidsrech-

⁶⁵ Schinkel (2007) schrijft dat deze vorm van racisme (de ideologie van Blut und Boden) de biologische kenmerken (blut) gekoppeld werden aan grondkenmerken (boden), waarbij de term ‘boden’ zowel in letterlijke als figuurlijke zin begrepen kan worden. De observatie van het natuurlijk verschil ‘grondt’, net als dat er sprake is van een buitensociale [territoriale] grond. De normativiteit werkzaam in deze vorm van racisme noemt Schinkel vanwege haar gronding terrannormativiteit (p. 315).

ten voor immigranten en nationale minderheden⁶⁶. Kymlicka gebruikt voor zijn werk de analogie van een handicap, waarbij hij de achterstand (de culturele handicap) van minderheden wil wegnemen en hoopt gelijke kansen te creëren. De filosoof Rudi Visker (2005) geeft aan dat Kymlicka en anderen bij het idee ‘affirmative action’ de fout maken te denken dat herkenning van het gelijke van ‘de ander’ zal zorgen voor de erkenning van de rechten van deze Ander. Hiermee gaan zij uit van een impliciet moreel en metafysisch optimisme (zie ook voetnoot 9 en 60). Deze rationele weg van het begrijpen, verstaan of weten verleent volgens Visker misschien een intellectuele toegang tot die Ander, zij zorgt nog niet voor het verdwijnen van een zekere weerstand, er wordt geen rekening gehouden met andere in deze scriptie genoemde dimensies en onbevraagde assumpties betreffende ‘zijn’ (p. 20-26)⁶⁷.

Onder invloed van de maatschappelijke klanken en ontwikkelingen in de jaren zestig en zeventig, waarbij een gerichtheid op zelfontplooiing en empowerment centraal kwam te staan (zie hoofdstuk twee), kwam er maatschappelijk, wetenschappelijk en wetenschapsfilosofisch (zie ook voetnoot 14 en 60) steeds meer ruimte om oog te hebben voor politieke en wetenschappelijke praktijken, structuren en dominante (machtsgeladen) klanken die ongelijke behandeling van individuen en groepen in stand houden. Het is in dit klimaat dat de vrouwenstudies konden ontstaan, een wetenschapsdiscipline die zich richtte op het ‘eigene’ van de vrouw en onderdrukkende (maatschappelijke) structuren. Deze wetenschappen hebben geleid tot een voor ons interessant methodisch geïnspireerd genre. Zo werd binnen de vrouwenstudies al in de jaren zeventig duidelijk dat de analyse langs de lijn van gender⁶⁸ niet toereikend was om voor vrouwen onderdrukkende structuren bloot te kunnen leggen. Randi Gressgård

⁶⁶ Iris Marion Young (2009) geeft aan: ‘Kymlicka does not elaborate this distinction between his approach to multiculturalism and that concerned with marginalized groups. It seems clear, however, that one basis of the distinction is that he thinks that groups defined by what he calls “societal culture” are different kinds of groups from the sort of group whose members face threats of marginalization of social disadvantage like that faced by women, sexual minorities, or people with disabilities. Let me fill that in with the account I have given above, that the latter are structural social groups ...’ (p. 284) Young maakt in dit hoofdstuk zelf een onderscheid tussen twee ‘politics of differences’, te weten: politics of positional difference (PPD) en Politics of cultural difference (PCD). Zij geeft aan dat beide vormen van belang zijn en elkaar soms overlappen. Beide modellen hebben te maken met rechtvaardigheid, maar Young betoogt dat ‘positional difference’ zich concentreert op aspecten van structurele ongelijkheid, terwijl de hoofdproblemen met betrekking tot ‘cultural difference vooral naar voren komen met betrekking tot vrijheid (p. 274-275). Ook andere op- en aanmerkingen zijn naar voren gekomen, zoals van Bhikhu Parekh (2004) die aangeeft dat de discussie over erkenning en die over redistributie van goederen in het streven naar gerechtigheid complementair zijn.

⁶⁷ Rudi Visker (2005) geeft aan dat deze intellectuele inzichten nog niet zorgt voor het verdwijnen van een ontologische irritatie die ‘de ander’ weet op te roepen; een weg uit de zijnskramp van het ‘zelf’ die de ander oproept in zijn anders-zijn. Visker beschrijft en benadrukt het belang van de affectieve ervaring waarin het ervarende subject zich nog nauwelijks staande kan houden. De ‘ander’ biedt het ‘zelf’ zoals Hannah Arendt (1906 - 1975) en Emmanuel Levinas (1906 - 1995) al aangaven een ervaring dat het ‘zelf’ in zijn eentje niet kan vinden: een humanisering, of zoals Visker aangeeft een mogelijkheid tot ‘echte ver-ander-ing’ (p. 15, 20- 26).

⁶⁸ Het concept gender verwijst naar zowel de cultureel en sociaal bepaalde kenmerken en condities tussen mannen en vrouwen, dit in tegenstelling tot de biologische verschillen die onder de noemer sekse vallen.

(2008) schrijft: *‘Black women’s political critique of feminism in the late 1970s and throughout the 1980s contributed to the development of the concept of intersectionality. The feminist movement was criticized for its homogenizing and totalizing presupposition [essentialistische beweging], and for silencing black women in particular, by presuming an exclusionary (white, middle-class) concept of “woman”.*’ Het in dit citaat genoemde concept ‘intersectionaliteit’ (het Kruispuntdenken) wordt doorgaans herleid tot een artikel van Kimberlé Crenshaw in 1989 waarin zij beargumenteerde dat de positie van zwarte vrouwen zich op het kruispunt (de intersectie) bevond van racisme en seksisme. Emeritus hoogleraar Van Mens-Verhulst (2007) geeft aan dat het kruispuntdenken ingaat tegen ten minste vijf tot dan toe onbevestigde ordeningsprincipes. Verschilcategorieën zouden; 1, dichotoom (binair) zijn en elkaar uitsluiten; 2. eendimensionaal bepaald zijn, d.w.z. exclusief cultureel (symbolisch), sociaal, interpersoonlijk, psychisch of biologisch; 3, machtsneutraal zijn: het maakt niet uit bij welke groep je hoort; 4, onveranderlijk of te wel statisch zijn; 5, onafhankelijk van elkaar en hiërarchisch te ordenen zijn (p. 1). Sinds de ontwikkeling van dit genre zijn sinds de jaren negentig geleidelijk aan twee takken van intersectionaliteitsstudies ontstaan: *‘De ene betreft de processen op microniveau met identiteitsconstructie in het brandpunt en ongelijkheid uitgedrukt in verschilfactoren.* [De voor een persoon relevante verschilfactoren worden ook wel deelidentiteiten genoemd: essenties als delen van een geheel.] *De ander betreft de processen op macroniveau waarin sociale (on)gelijkheid en (non)discriminatie tussen maatschappelijke categorieën, groepen of sociale stelsels centraal staan’* (Van Mens-Verhulst, 2010, p. 3). Met al deze ontwikkelingen is in deze discipline een interessant palet van verschillende geluiden ontstaan.

De filosoof Beauchamp (2001) beschrijft hoe in jaren tachtig ook een ander genre tot stand kwam dat zowel geïnspireerd was door de vrouwenstudies als psychologische studies over verschillen tussen mannen en vrouwen dat verschillen systemisch wil compenseren, een genre dat hoogstwaarschijnlijk ook Will Kymlicka geïnspireerd heeft. Het gaat bij dit genre om empowerment en emancipatie vanuit een zorgethische inspiratie, waarbij vooral zogenaamde (de vrouw toegeschreven) vrouwelijke vormkenmerken als trust (vertrouwen) en care (zorg) centraal staan, voorbeelden die Beauchamp aanhaalt zijn werken van Gilligan in 1982 en Baier in 1985. In dit genre wordt doorgepakt op een klankenstroom die is terug te leiden tot de filosoof David Hume (1711 - 1776) zijn werk waarin deugden, familie en gemeenschap naar voren kwamen (p. 247-249). De klanken van dit genre konden ontstaan in reactie op de meer mannelijke klanken die vooral kijken naar rechten en plichten. Toonaangevende namen in dit genre zijn Nel Noddings, Virginia Held, Eva F. Kittay, Sara Ruddick en Joan Tronto. Binnen de zorgethiek wordt gewezen op de onderlinge afhankelijkheid van mensen en de

noodzaak zorg te dragen voor diegenen die minder in staat zijn voor zichzelf te zorgen of keuzes te maken. Een voorbeeld hoe over goede zorg gedacht wordt geeft Dr. Jean-Pierre Wilken in 2010 in een interview over het herstel van ernstige psychiatrische patiënten. Goede zorg heeft hier betrekking op het leren omgaan met de aandoening, de reconstructie van de eigen identiteit (psychologische re-integratie) en re-integratie in de samenleving (Smit, 2010, november 9). Professor Douwe van Houten (2004) geeft aan hoe in de Engelse disability studies ook gesproken wordt over ‘disabling environments’, hierbij gaat het over het inzicht dat een milieu (omgeving) hulpeloos of ziek kan maken (p. 66). De kwetsbaarheid van de patiënten vraagt volgens Wilken om sociale niches: omgevingen waarbij men zich veilig voelt en plaats is voor sociale interactie en persoonlijke ontplooiing. Hierbij komen we bij een tekenend aspect van dit genre, binnen de zorgethiek bestaat er vanwege de handicap van de persoon veel aandacht voor compensatie vanuit de omgeving: maatregelen die genomen worden om mensen in te sluiten (inclusie) te beschermen en te empoweren. Hiermee resulteert dit geluid in het zogenaamde inclusief denken dat systemisch probeert het verschil zo ver als mogelijk te compenseren om mensen toe te leiden naar ‘volwaardig burgerschap’. De vraag is echter of systemisch ‘opgelegde’ identificatie en insluiting altijd wenselijk is?

Zowel Van Houten als Van Mens-Verhulst spreken over een wending (beweging) in het denken naar diversiteit, ontstaan in de jaren negentig mede geïnspireerd door de drie voorgaande overlappende genres en als reactie op het bestaande sociaal beleid. Van Houten sprak al in 2004 over het nieuwe hoera-begrip. Hij signaleerde hierbij de neiging om categoriaal beleid te voeren met de nadruk op één gearticuleerd verschil, ten koste van andere verschillen. Van Mens-Verhulst (2010) geeft aan dat de beweging naar diversiteit een gewenste ontsnapping aan het gelijkheidsideaal gaf ‘... waarin zowel feminisme als humanisme dreigden vast te lopen omdat de veronderstelling van een universele vrouw of universeel subject in de praktijk onhoudbaar bleek.’ Verwijzend naar Van Houten spreekt zij over diversiteit in een platte en smalle (gereduceerde) betekenis (Van Houten, 2004, 66-88; Van Mens-Verhulst, 2010, p 1-3). Daarnaast is bij deze beweging de neiging waar te nemen het verschil te verabsoluteren, zelfs tot nieuwe waarheid (belofte van maakbaarheid) te verheffen⁶⁹.

⁶⁹ Sommige diversiteitspleiters trekken soms de conclusie dat mensen met (een) specifiek(e) kenmerk(en) ook altijd een onderscheidende ervaring hebben. Daarbovenop volgt soms de gevolgtrekking dat die toegeschreven ervaring deze (gemerkte) mensen per definitie rijker/waardevoller maakt dan de ervaring van mensen die deze kenmerk(en) niet bezitten. Dit denken kan dus wederom aanzetten tot gepolariseerd denken.

3.4 Terugblik één, verschil 'maken'

Deze korte verkenning van (hedendaagse) genres laat ons enkele bewegingen en ordeningsprincipes zien. Het zal opgevallen zijn dat wanneer we subjectiviteit bekijken als een organisatievraagstuk, waarbij het moderne 'zelf' ook naar voren komt als een georganiseerde afgebakende ruimte door oppositie in tijd en of ruimte, we zelfde organiserende principes zien als bij de organisatie van ideeën: bewegingen die we in hoofdstuk twee op macroniveau hebben bekeken. De in de paragrafen 3.2 en 3.3 besproken intellectuele klanken (genres) die ons inzicht geven in ideeën over eigenheid en eenheid, verschillen, anderssoortigheid oefenen in meer of mindere mate druk uit op de (functionele/formele) ordening en vormopvatting die we ideële ruimten van personen en maatschappelijke toekennen en daarmee hoe we verschillen en anderssoortigheid weten te waarderen. Wanneer intellectuele klanken succesvol zijn kunnen zij een eigen ruimte (plaats) innemen in het centrum van de 'discursieve ruimte' en in overlap met de 'politiek-maatschappelijke ruimte' invloed uitoefenen op het dominant maatschappelijk narratief, mogelijk mettertijd zelfs symbool gaan staan - tot grond worden - van het verhaal (compositie) en de daarvan karakteristieke elementen (inhoud) die de 'ideële maatschappelijke ruimte' wordt toegeschreven: haar identiteit. Ook onze persoon kennen wij een ideële ruimte toe: onze subjectiviteit. Zoals de filosoof Charles Taylor (1989) beschrijft schrijven we aan dit gevormde 'zelf' verhalen toe (een compositie) die een historisch logisch lineaire ontwikkeling veronderstellen, zodat we betekenis (inhoud) aan ons leven kunnen geven (p. 105), Met deze betekenissen grondt het gestructureerde (ruimtelijke) en functionele zelf zichzelf. Het 'zelf' (de ruimte) fungeert daarmee als instrument voor onze identiteit, net zoals de gecultiveerde maatschappelijke structuur fungeert als instrument en klankkast voor een maatschappelijke identiteit, die haar structuur grondt⁷⁰. Hoewel het denken in categorieën

⁷⁰ Zie voetnoot 62 voor een procesbeschrijving van geïdentificeerde krachten die mee kunnen spelen bij de identiteit van conceptuele ruimten. Het in paragraaf 2.2 behandelde concept burgerschap deelt met het conceptuele 'zelf' dat zij beiden vertellen over onze wijze van 'zijn' en mede-zijn. De toewijzende rol van beide ideeën - zoals behandeld in dit hoofdstuk maakt het interessant te kijken of we inzichten over het concept burgerschap opgedaan in hoofdstuk twee kunnen projecteren op het conceptuele 'zelf'. [1.] Burgerschap heeft een lange geschiedenis en zowel politieke, sociale, juridische als culturele connotaties. Burgerschap verwijst niet alleen naar richtlijnen, doctrines en instituties. Burgerschap heeft ook een praktische geleefde (actieve) dimensie, waarbij ervaringen van erbij horen, het 'mogen' participeren of uitsluiting een rol spelen.' [2.] De geleefde (actieve) dimensie maakt dat ervaringen van leden als mensen die buiten de gemeenschap vallen hun weerklink hebben op hoe de ruimte gekend wordt. Dit wil echter niet zeggen dat de identiteit van een ruimte vatbaar is voor (instrumenteel) ingrijpen of goed bedoelde intenties. De waarneming van minister Vogelaar paste bijvoorbeeld bij de perceptie van mensen en de 'beleefde' grond die zij de Nederlandse identiteit toekennen. [3.] Burgerschap gaat over een wederkerige relatie. [4.] Daarnaast impliceert het lidmaatschap niet alleen het mogen deelnemen, deze deelname wordt ook verwacht' (p 18-20). [1.] We hoeven niet ver (terug) te kijken bij het subjectieve 'zelf' om een actieve betekenis te kunnen ontwarren. Zo bestaat er in de 21e eeuw nog altijd racisme en is de toewijzing van de status als individu met onvervreembare rechten op veel plaatsen in de wereld nog beslist geen gegeven. [2.] Zijn sociaal genormeerde/erkende ervaringen betreffende de subjectiviteit van het 'zelf' ook van

voordelen biedt en soms ook (tijdelijk) wenselijk is - zeker wanneer een ervaren dimensie van de zijnsbeleving er sociaal niet heeft mogen zijn - heeft het een problematische kant. Door anderen toegeschreven en zelf aangemeten categorieën zorgen ervoor dat onderlinge verschillen, individuen of zelfs groepen structureel buiten beeld vallen of juist extra naar voren worden gehaald en daardoor dat machtsverschillen en achterstanden steeds weer gereproduceerd kunnen worden. Daarbij is het een menselijke neiging, zoals prof dr. Sapolsky in zijn lectures in 2010 naar voren brengt, om verschillen binnen een categorie (of spectrum) als kleiner te ervaren (meer hetzelfde) dan verschillen die net buiten een spectrum of systeem vallen (McManamy, 2012 januari 13). In de westerse wereld zijn we de afgelopen twee eeuwen gewend geraakt door actie en deliberatie wegen voor presentatie en representatie te vinden. Wetenschappelijke genres als affirmative action, intersectionaliteit, de diversiteitbeweging en de zorgethiek - allen politiek-maatschappelijk geëngageerd genres - proberen 'passende' antwoorden voor ruimte te vinden, maar blijven doorgaans beredeneerd vanuit geleefde ervaringen 'verschil 'maken' door onderscheidende 'essenties' te zoeken en deze te fixeren. Daardoor kan een beweging door- en terugschieten, omdat zij ongemerkt botst op het door ons gebruikte ontologisch kader (ideeën betreffende 'zijn' in de wereld). Ook de zorgethiek die gericht is op systemische insluiting, ken-merkt de verzorgde en creëert door haar in te sluiten altijd gelijktijdig en enigszins paradoxaal een omgeving (waardoor zij exclusief blijft). In voetnoot 6 schreef ik al dat het woord 'verschil' gebruikt in onze vraagstelling (zie paragraaf 1.1) sturend is. Cooper (1986) zijn inzichten illustreren hoe het woord verschil naar een dynamiek verwijst die dit verschil veronderstelt, in werking zet en codeert. Zoals de titel van dit hoofdstuk ook aangaf is het 'maken' van verschillen een onbewuste constante, waarbij het geobjectiveerde onderwerp (subject) is geworden (ook in de betekenis van macht: onderworpen) terwijl het verschil wegvalt en per definitie slachtoffer is. Cooper geeft tevens aan dat het interessant is ons te realiseren dat we de begrenzing van het systeem automatisch bij het systeem denken. Hierbij wordt de begrenzing secundair gemaakt aan de differentiatie (dat wat aan elkaar tegengesteld wordt: het binnen en het buiten). Dit terwijl de begrenzing volgens hem juist veel te zeggen heeft en eigenlijk veel interessanter is als we hem zien als de actieve relatie (interactie) tussen dat wat als het geheel (of systeem) wordt gezien en haar omgeving (1986, p. 303). Dat roept de vraag op wat we dienen te doen willen we in spreekwoordelijke

invloed op de wijze hoe wij onze subjectiviteit (kunnen/mogen) ervaren en kennen? In welke mate is de dominante opvatting over het 'zelf' van invloed op de configuratie van de ruimte die we onze subjectiviteit toekennen? Is de vormopvatting van deze ruimte ook vatbaar voor instrumenteel ingrijpen? [3.] Moet de mens iets opgegeven/aangaan om een subject te kunnen/mogen zijn? [4.] En is het idee van het hebben van een 'zelf' zelf ook dwingend van karakter? Ook de op bladzijde 58 door Van Mens-Verhulst genoemde ordeningsprincipes bij verschilcategorieën bieden aanwijzingen tot aanvullende vragen.

zin een verschil kunnen maken: zonder exclusief te maken. Het verlichtingsdenken - het objectiverende en redelijke (positivistische) denken, de menselijke wil tot goedheid losgemaakt van het slechte en het demonische (zie aanvullend voetnoot 11) en haar streven naar maakbaarheid - gaf zoals diverse intellectuelen zagen daar weinig ruimte voor. Net zoals zij weinig ruimte gaf voor een verklaring hoe de twee wereldoorlogen en al haar verschrikkingen in de 20^e eeuw tot stand hadden kunnen komen. Voor veel intellectuelen was deze onthulling beschadigend, waardoor zij een diepe deuk (trauma) in de intellectuele ruimte heeft achtergelaten. Deze onverwachte deuk en scheuren konden op hun beurt meer ruimte geven aan een al aanwezige stroming van intellectuele kritiek - denken over het denken vanuit gebaande paden en ingeslepen beddingen (deconstructie) en denken voorbij het denken vanuit gebaande paden (zie voetnoot 12-13 en 60)⁷¹ - dan tot dan toe had kunnen klinken. Net zoals zij zorgde voor ontkenning, aangezien deze kritiek haar grond betrof (zie paragraaf 4.6.1). Hierna zullen we kort kijken naar een 'ander zachter (filosofisch) alternatief geluid.

3.5 Van 'waar' naar 'hoe'

In deze paragraaf zullen we ons binnen dit zachtere geluid beperken tot een vluchtige blik op ideeën van de door Heidegger geïnspireerde Franse filosoof Jean-Luc Nancy over 'zijn' van mensen (in de wereld) en gemeenschappelijkheid, zoals beschreven in de essays 'The Inoperative Community' voor het eerst verschenen in 1986 en 'Being Singular Plural' uit 1996.

⁷¹ Binnen deze paragraaf is het niet onbelangrijk aan te geven dat ook binnen de in de vorige paragraaf genoemde genres en vooral binnen het intersectioneel denken wetenschappers beïnvloed worden door deze geluiden. Van Mens-Verhulst geeft aan dat bij het kruispuntdenken in de eerste plaats discussies bestaan over de universele relevantie van de verschillende assen en hun algemene geldigheid. Sommigen wetenschappers vinden bijvoorbeeld dat per probleem en situatie moet worden bekeken welke assen van verschil van kracht zijn. Daarnaast zijn binnen het intersectioneel denken zowel positivisten als constructivisten te vinden. Volgens de constructivisten zijn de categorieën sociale (vloeibare) constructies die historisch en situationeel zijn bepaald. Ook bestaan er geografische verschillen. In de V.S. wordt vooral gerefereerd: '*... aan een politiek project waarmee zwarte vrouwen hun positie opeisen - in de samenleving en in genderstudies - ligt in Europa veel minder nadruk op etniciteit als categorie en gaat er veel meer aandacht naar de methodologische kant van het paradigma (Davis, 2009). In overeenstemming hiermee prevaleert in de V.S. een systemische versie van intersectionaliteit, terwijl met name in het Verenigd Koninkrijk een constructionistische versie de boventoon voert (Prins, 2006)*' (2007/2009, p 9, 10). Interessant voor ons zijn actuele pogingen het intersectioneel denken te verbinden met complexiteitstheorie, bijvoorbeeld McCall (2005), Gressgård (2008) en Walby (2009). McCall introduceert een driedeling als het gaat om hedendaags onderzoek: '*... anticategorical complexity [...] is based on a methodology that deconstructs analytical categories. Social life is considered too irreducibly complex - overflowing with multiple and fluid determinations of both subjects and structures - to make fixed categories anything but simplifying social fictions that produce inequalities in the process of producing differences. [...] intercategory complexity, requires that scholars provisionally adopt existing analytical categories to document relationships of inequality among social groups and changing configurations of inequality along multiple and conflicting dimensions [...] between the first approach, which rejects categories, and the third approach, which uses them strategically [intracategorical complexity] interrogates the boundary-making and boundary-defining process itself, though that is not its raison d'être. [...] Like the third approach it acknowledges the stable and even durable relationships that social categories represent at any given point in time, though it also maintains critical stance toward categories [...] authors working in this vein tend to focus on particular social groups at neglected points of intersection ...*' (McCall, 2009, p. 50-51).

Hiervoor zullen we eerst ingaan op de klanken van de fenomenologische en hermeneutisch geïnspireerde Duitse filosoof Martin Heidegger.

De filosoof Michael Inwood (2000) schrijft dat Heidegger van mening was dat de filosofie en filosofen zich teveel te richten op het kunnen ‘kennen’ van essenties van entiteiten, anderzijds dat zij de mens centraal stellen, maar te weinig zeiden over ‘zijn’ van dit subject (p. 29). Zo ervaren volgens Lauren Freeman (2011) mensen zichzelf niet op een wijze die correspondeert met de traditionele notie van subjectiviteit, waarbij het ‘zelf’ als intern, solipsistisch en atomistisch (etc.) naar voren komt (p. 366) en lijkt de mens geen bevoorrechte zijnsstatus te hebben. Heidegger schetste daarom een beeld waarbij ‘zijn’ niet gelokaliseerd, maar overal in de wereld aanwezig is, plaatsvindend (als praktijk), interpreterend en zich inlatend met andere zijnden en de context waarin deze zijnden zich bevinden (Inwood, p 31). Hierbij maakte Heidegger het onderscheid tussen ‘zijn’ (het ontologische) en ‘zijnden’ (het ontische). ‘Zijn’ verwijst zoals Oostdijk (2010) beschrijft naar het fundamentele zijnsniveau van de werkelijkheid en fungeert als mogelijksvoorwaarde van de zijnden (mensen, dingen, voorwerpen, etc.). Dit verschil in conditie maakt tegelijkertijd dat ‘zijn’ en zijnden hoewel verbonden niet met elkaar kunnen samenvallen. Dit verschil tussen beiden wordt zoals Oostdijk aangeeft aangeduid als ‘ontologische differentie’: *‘De ontologische differentie houdt in dat het bestaan plaatsvindt in de aanwezigheid van een alteriteit, dat wil zeggen in relatie tot iets dat anders is, een ‘buiten’. Er is sprake van een situatie waarin het één zonder het ander niet kan bestaan en waarin de nadruk steeds op het verschil tussen beiden wordt gelegd’* (p. 23). In paragraaf 3.2 hebben we gekeken naar enkele verschillende visies op menswording. Michael Inwood citeert uit Heidegger zijn grote werk ‘Zijn en Tijd’ uit 1927: *‘Het ‘wezen’ van het Dasein is gelegen in zijn existentie. De kenmerken die we aan dit zijnde kunnen blootleggen zijn geen voorhanden ‘eigenschappen’ van een zus of zo ‘ogend’ voorhanden zijnde, maar telkens mogelijke manieren om te zijn, en niets anders...’* (p. 32). In tegenstelling tot dingen met eigenschappen (natuurlijke zijnden) die eenvoudigweg aanwezig en ‘voorhanden’ (vorhanden) ‘zijn’ of gebruiksobjecten die ‘bij de hand’ (zuhanden) ‘zijn’, kunnen mensen verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen ‘zijn’. De mens is wat hij besluit te zijn (p. 33, 44-45). *‘Dasein exists as its ontic-ontological possibilities; it is situated both in relation to definite, concrete possibilities that define its existence, and also in relation to its fundamental existential possibilities that constitute its possible ways to be’* (Freeman, p. 367). Zoals Inwood aangeeft wijkt Heidegger af van denken af van Aristoteles (p. 24-28, 33). Hij gaat volgens Freeman niet uit van afgebakende essenties maar van het potentieel, is post-essentialistisch (p. 366,368). Toch kan de mens er niet voor kiezen te ‘zijn’: hij wordt geboren,

op een plaats, in een positie, zonder daarvoor zelf de keuze te maken. De mens wordt - zoals Heidegger het verwoord - in de wereld ‘geworpen’ (p.33-34): hij is daar (da) in de wereld. Dasein (er-zijn van de mens) en de wereld moeten ook niet - zoals bij Descartes - begrepen worden als twee aparte zijnden: ‘... *het Dasein brengt de hele wereld met zich mee.*’ (p. 31): ‘zijn’ van de handwerksman in zijn werkplaats met zijn gereedschappen vormt een geheel aan betekenis. Dit geldt ook voor onze betrekkingen met anderen. Dasein weet van anderen en heeft het inzicht (de ervaring) van er ‘zijn’ en ‘met-anderen-zijn’. Dasein (er-zijn) is dan ook eerst - op zichzelf onvolledig - mede-zijn (mitsein) (p. 44-53). Freeman haalt enkele citaten van Heidegger uit verschillende werken aan waarin Heidegger mede-zijn heeft aangestipt: *‘Dasein cannot be understood accurately without reference to the existence of others. The self is conceived as a way of being, where relations—past, present, actual, and sought—cannot be bracketed off from it since they help to constitute it [zoals in het voorbeeld van de werkplaats]. In “[s]o far as Dasein is at all, it has Being-with-one-another (Miteinandersein) as its kind of Being” [...] “The ‘they’,” Heidegger writes, “is a primordial phenomenon [which] belongs to Dasein’s positive constitution” [...] and being-with-others forms “the diverse possibility of community as well as society”’* (p. 368).

De filosoof Howard Caygill (1997) geeft aan dat denkers als Agamben, Blanchot, Dastur, Lingis en Jean-Luc Nancy zich verbonden hebben aan het verder nemen van de idee van mede-zijn (p. 25). Nancy is van mening dat Heidegger mede-zijn niet ver genoeg heeft doorgedacht. In het essay ‘Being Singular Plural’ (1996;2000), stipt hij daarom verschillende punten aan waarin Heidegger volgens hem belangrijke inzichten gemist zou hebben, bijvoorbeeld: *‘Heidegger understood that “one” would only be said as a response to the question “who?” put to the subject of Dasein, but he does not pose the other inevitable question that must be asked in order to discover who gives this response and who, in responding like this, removes himself or has a tendency to remove himself. As a result, he risks neglecting the fact that there is no pure and simple “one,” no “one” in which “properly existing” existence [l’existent “proprement existant”] is, from the start, purely and simply immersed. [...] Heidegger confuses the everyday with the undifferentiated, the anonymous, and the statistical. These are no less important, but they can only constitute themselves in relation to the differentiated singularity [de meervoudigheid van ‘zijn’ en men] that the everyday already is by itself: each day, each time, day to day.’* En *‘[t]his ordinary grayness, the insignificance of the everyday—which the Heideggerian “one” still bears the mark of—assumes an absent, lost, or far away “grandeur.”’* (p. 7, 9-10). Nancy ziet het, zoals hij uiteen zet, als zijn taak te proberen de noodzaak te communiceren van het inzicht dat de Kantiaanse idee van het ‘ding an sich’ uit

Kant zijn *Kritiek van de Zuivere Rede* (1781) meervoudig singulier begrepen moet worden: *"Being" is neither a state nor a quality, but rather the action according to which what Kant calls "the [mere] positing of a thing" takes place ("is"). The very simplicity of "position" implies no more, although no less, than its being discrete'* (p. 12). Dit is een toestand dat volgens Nancy de basis vormt en de opmaat zou moeten zijn voor het omdenken van de filosofie: een 'eerste filosofie'. Er-zijn kenmerkt zich volgens Nancy door een paradoxale simultane wijze van mede-zijn waarin zijnden volgens Nancy niet naar voren kunnen komen als duidelijke afgebakende essenties [te kennen identiteiten], zij zijn silhouetten, onnauwkeurig en gesingulariseerd. Hij geeft hierbij het sprekende voorbeeld van de ervaring die mensen geregeld hebben bij het zien van een bekende persoon op een foto. De foto heeft het moment en de persoon vastgelegd, maar weet niet de persoon op de foto te vatten, 'hoe' deze persoon 'is': *'It is never the case that I have met Pierre or Marie per se, but I have met him or her in such and such a "form," in such and such a "state," in such and such a "mood," and so on.'* (p. 8)⁷² Deze rudimentaire alledaagse ontologische 'ontvankelijkheid' [in plaats van gewaarwording] affirmeert volgens Nancy de wijze hoe singulariteiten⁷³ en de wereld zich ieder moment manifesteren: *'[w]hat we receive (rather than what we perceive) with singularities is the discreet passage of other origins of the world. [...] The world always appears [surgit]' each time according to a decidedly local turn [of events].'* (p. 9) Daarbij verschillen mensen volgens Nancy niet alleen van elkaar, zij verschillen ook voortdurend van zichzelf: zij zijn infra-/intraindividuel. (p. xv, 6-9, 85) Nancy gebruikt ook het volgende voor zijn denken typerende en voor ons niet onbelangrijke beeld: *'[t]he "outside" of the origin is "inside" — in an inside more interior than the extreme interior, that is, more interior than the intimacy of the world and the intimacy that belongs to each "me."'* (p. 11). Zodoende spreekt hij zelfs over transindividualiteit en de intersectie van singulariteiten. (p. 85) en wijst hij doorheen het essay op de co-originaliteit van singulariteiten (bodies), die zowel van elkaar gescheiden als in hun 'zijn' één en ondeelbaar zijn; oorspronkelijk 'zijn' dat steeds weer tot ons komt. Deze oorsprong wordt [net zoals bij Heidegger] gemarkeerd in het delen van een herkomst en eindigheid, of-

⁷² Soms weet een presentatie te beantwoorden aan de gemaakte beelden van anderen over deze persoon, of aan de beelden die deze persoon over zichzelf heeft gemaakt.

⁷³ Volgens Nancy bestaan absoluut afgebakende eenheden niet in deze wereld: *'... individualism tends to forget that the atom is a world. This is why the question of community is so markedly absent from the metaphysics of the subject, that is to say, from the metaphysics of the absolute for-itself- be it in the form of the individual or the total State- which means also the metaphysics of the absolute in general, of being as absolute, as perfectly detached, distinct, and closed: being without relation. [...] The absolute must be the absolute of its own absoluteness, or not be at all. In other words: to be absolutely alone, it is not enough that I be so; I must also be alone being alone-and this of course is contradictory'* (Nancy, 2008, p. 4; zie ook *Being Singular Plural* 2000, p. 39, 45, 73).

wel geboorte en dood. Dasein wordt in zijn leven door geboorte en dood geconfronteerd met (nog) afwezig 'zijn' en het besef van het samen delen van deze uiterste mogelijkheid van ons 'zijn', dat voor ons in het 'in-de-wereld-zijn' ontoegankelijk is en zal blijven (78-79, 84, 89). De filosoof Ignaas Devisch (2006) geeft aan: *'We share the sense in which we exist, but we do not own it.'* Zijn wordt in haar fragmentatie daarnaast, zoals Nancy herhaaldelijk aangeeft, gekenmerkt door afstand (spacing) in tijd en ruimte tussen de verschillende uitingen van 'zijn', dit moeten we materialistisch begrijpen: *'... "matter" does not designate a substance or a subject (or an antisubject), but literally designates what is divided of itself ...'* (p. 82-83)⁷⁴. Nancy geeft aan dat de verspreiding en gebrokenheid (fragmentatie) van oorspronkelijkheid, de oorspronkelijkheid in ons stoort. Dit is een reden dat we continu op zoek zijn, een verlangen hebben [mad desire], naar uniciteit en oorspronkelijkheid in de ander': omdat we deze andere graag in op-positie (tegenover ons) willen plaatsen; goddelijk of slecht kunnen maken, zodat we haar kunnen adopteren of afwijzen. Aan de andere kant maakt het ons ook nieuwsgierig naar deze oorsprong in mij en de ander. Voor Nancy volgt hieruit dat ethiek niet afzonderlijk te zien is van ontologie en een praxis (p. 20-21, 65, 99). Maar wat betekent het, vraagt Nancy door het essay heen, als het 'mede' (het verbindende aspect) van dit 'zijn' zich alleen toont in de dis-positie [en dus niet in een eenheid; een com-positie]. Het is met andere woorden dus onmogelijk een wij, vanwege de singulariteit en meervoudigheid van 'zijn' te tonen in een generalisering (het in een beeld te vatten). We kunnen zoals Nancy aangeeft (p. 75) daarentegen zeggen dat mede-zijn duidt op onuitwisselbare zijnden, die in hun volmaakte ongelijk-zijn gelijkwaardig met elkaar 'zijn' [en een ruimte (context) delen]. *'Being is singularly plural and plurally singular.'* (p. 28) De essentie van 'zijn' is volgens Nancy daarom alleen te begrijpen als co-essentie. De verbinding tussen deze zijnden is zelf ook niet in een essentie te vatten, de verbinding *'[t]he co- itself and as such, the copresence of Being, is not presentable as that Being which "is," since it is only in the distancing.'* (p. 40) Het is *'... our web or "us" as web or network, an us that is reticulated and spread out, with its extension for an essence and its spacing for a structure'* (p. 28).

In het essay 'Being Singular Plural' keren ook Nancy zijn ideeën over gemeenschap terug, zoals beschreven in 'The Inoperative Community'. In dit eerdere werk wilde Nancy laten zien dat Heidegger zijn onderscheid tussen het ontische en het ontologische - waarbij er zijn zich verhoudt met 'zijn' zonder zichzelf immanent te maken aan absoluut 'zijn' - ons

⁷⁴ Nancy merkt hier eerder in de tekst over op: *'... while itself being inseparable from other differences within being (since man is "also" animal, "also" living, "also" physio-chemical), does not distinguish true existence from a sort of subexistence. Instead, this difference forms the concrete condition of singularity. We would not be "humans" if there were not "dogs" and "stones."'* (p. 18)

wijst op het relationele en het non-absolute karakter van er-zijn; een distributie van 'zijn' dat Nancy gemeenschap (communie) noemt: *'Community, or the being-ecstatic of Being itself?'* (2008, p. 6). Het denken over gemeenschap is in de westerse geschiedenis volgens Nancy altijd begeleid door een nostalgie opgenomen te worden in puur (familiaal) immanent 'zijn'. Dit is een nostalgie die volgens hem vooral toon heeft gekregen in het christendom en haar idee van de Heilige Geest. Nancy oppert dat deze gedachte en het verlangen naar gemeenschap mogelijk een menselijke uitvinding zijn, waardoor men kon omgaan met de harde moderne werkelijkheid van een afwezige god. Nancy geeft aan dat ideeën over ethiek, politiek en filosofieën over gemeenschap door de tijd gereduceerd zijn tot 'geklets' over broederschap en 'geforceerde' constructies rondom intersubjectiviteit, deze ideeën moeten volgens Nancy gezien moeten worden als doodlopende 'humanistische' uiteinden. De basis van dit inzicht schrijft Nancy toe aan Rousseau die als eerste zou hebben gezien hoe de samenleving de mens corrumpeerde en van zichzelf liet vervreemden. Dankzij de Franse denker Bataille (1897 - 1962) ziet Nancy dat het denken over gemeenschap een historische last heeft gekregen, waardoor het gemeenschapsdenken (communisme) niet meer als belofte gezien kan worden. Bataille schreef zijn werken in een periode waarin overduidelijk was geworden hoe collectieve en politieke gemeenschapsidealen - communistische en fascistische projecten - leiden tot inhumane praktijken als geweld en doodslag. Dominantie, geweld en de opoffering van miljoenen levens werden gerechtvaardigd vanuit de belofte naar immanentie: de belofte van een volmaakte absolute eenheid. Zo'n volmaakte (atomistische) staat is volgens Nancy onmogelijk (zie ook voetnoot 73) en kan, zoals Bataille aangaf, alleen als 'dood' - ecstasy; de verzoening met dat wat buiten ons bereik valt - begrepen worden. De door Bataille geobserveerde pogingen tot het idee van communisme zijn illustratief voor het geweld, destructie en dood dat zij in de materiële wereld afriepen. Bataille bleef volgens Nancy echter - doordat hij het subjectconcept niet problematiseerde - in zijn denken hangen tussen communie (immanentie) en ecstasy (transcendentie): *'... sovereignty is the sovereign exposure to an excess (to a transcendence) that does not present itself and does not let itself be appropriated (or simulated). [...] in a sense quite close to the sense in which Heideggerian Being "is not," ...'* (p. 18). Nancy geeft aan dat deze polen elkaar nodig hebben, maar elkaar ook a-realiseren en daarmee leiden tot een tweede a-realisatie en wel de opschorting van de beweging naar immanentie. Hierbij speelt volgens Nancy de weerstand van ons 'zijn' tegen het deconstructieve van de dood. Nancy schrijft: *'... Bataille is without doubt the one who experienced first, or most acutely, the modern experience of community as neither a work to be produced, nor a lost communion. but rather as space itself ...'* (p. 19). In navolging van de inzichten van Heidegger

en Bataille komt Nancy tot de conclusie dat we niet moeten zoeken naar woorden of concepten, maar onze gedachten over gemeenschap moeten herkennen als een theoretisch overschot dat ons afleidt van de ‘ongehoorde’ betekenis van gemeenschap. Zoals Nancy aangeeft betekent dit dat de ‘zoon politikon’ (het politieke wezen) secundair is aan haar ontologische socialiteit (Nancy, p. 6-31). In het al aangehaalde essay ‘Being Singular Plural’ bespreekt Nancy wederom deze ontologische socialiteit en beschrijft hij het denken van de mens over de mens als een ‘logos politicos’ dat hij koppelt aan wat hij ‘het probleem van de stad’ noemt. Nancy ziet hoe de Griekse stadstaat (de polis) de filosofie sinds haar begin richting heeft gegeven, een paradigma dat volgens Nancy vaak in oppositie is gezet met het Romeinse paradigma (het Griekse podium tegenover het Romeinse circus): ‘... *philosophy, as the articulation of logos, is the subject of the city, where the city is the space of this articulation*’ (2000, p. 22). En ‘... *in [...] that our modern way of grounding the so-called Western tradition involves a triple reference: to philosophy as the shared exercise of logos, to politics as the opening of the city, and to the theater as the place of the symbolic-imaginary appropriation of collective existence*’ (p. 71). In de huidige tijd kan volgens Nancy een stad of samenleving niet langer model staan voor een regulatief figuur (p. 23, 43, 72). Daarentegen brengt de moderne stad (Nancy, 2002) als publieke ruimte goed de dispositie (verspreiding en ongelijkheid) van mede-zijn naar voren. Het is de verbeelding van een dynamiek dat Nancy vaker zal beschrijven.

3.6 Terugblik twee, er-zijn en mede-zijn

In de inleiding van de bundel ‘Het verstaan van de ander’ uit 2006 spreken de onderzoekers Walravens, Van de Bossche en Beeckmann over grofweg drie manieren om met vreemdheid - in dit geval - van andere culturen om te gaan: manieren die we ook in dit hoofdstuk zijn tegengekomen. Een eerste weg bestaat eruit de eigen cultuur te verabsoluteren, een tweede weg is het aanvaarden van verschillen en respect hebben voor de andersheid van de ander, de derde weg gaat over het verstaan van de ander. Bij deze laatste weg - geïnspireerd door de continentale, de Anglo-Amerikaanse cultuurfilosofie en de hermeneutiek - gaat het volgens de auteurs over de wens zonder conflicten samen te leven, in ‘contact’ te treden en het ‘in dialoog’ te proberen samen te leven (2006, p. 8-9). Kijkend door het venster dat we gebruiken voor dit hoofdstuk kunnen we met Heidegger en Nancy hun inzichten en ideeën in beeld zien dan dat de eerste twee methoden onze blik naar ‘binnen’ en op de ‘grond’ richten. Voor de derde weg gaat dit - met enkele uitzonderingen - evengoed op. Zo ontsnapt de hermeneutische methode op haar beurt niet aan het (willen) doen van interpretaties van het ‘ding’ of de ‘ander’. Hiermee bestaat het gevaar dat het bij deze tijdelijke - al dan niet dialogische - vorminterpretaties

blijft en er al snel niet meer geluisterd en gekeken wordt. Het gevolg is dat een interpretatie van het gepercipieerde ding wederom gefixeerd wordt tot één of meerdere vormkenmerken (eigenschappen; coördinaten) die passen binnen een Euclidische (mathematische) ruimte⁷⁵. Het vergt weinig fantasie te zien dat wij mensen in de kanten die we op weten te denken stelselmatig de (op)getrokken grenzen van de ons vertrouwde - maar niet meer overtuigende - ontologische kaders om diverse redenen ont-zien en niet alleen vanwege verstandelijke redenen. Zoals we hebben gezien zijn Heidegger en Nancy filosofen die een andere weg kiezen om te luisteren naar 'zijn' en bieden ons hierdoor enkele aanwijzingen voor onze vraagstelling (paragraaf 1.1)⁷⁶. Nancy geeft verspreid over verschillende werken aan: '[t]here is no longer any 'consideration' or 'constellation' of the world, which is now understood in terms of mathematical precision and calculation, and accessed by way of the will to produce signification [...] a will driven in matter of fact by the loss of signification. There is no longer a mundus or cosmos, in which we have a place and orientate ourselves [...] and the world is no longer the monde whose signification is guaranteed by the relation of the 'ici-bas' ('here below') and the 'au-delà' ('beyond') of the ancient cosmology [...] The world can now only be understood according to the infinite expansion - the dissemination - of univers. What has come to an end is the ability to give the world a determinable sense ...' (Watkin, 2009, p. 138). Nancy verzet zich in zijn denken tegen; uitgangspunten die verwijzen naar afgeronde te beheren gehelen (substanties, doeleinden, waarden) die een 'eigen' grond veronderstellen en daardoor dienst kunnen doen als mogelijkheid voor een ervaren tekort of onvermogen; regulatieve figuren (en principes) die een transcendent denken in stand houden of herintroduceren.⁷⁷

⁷⁵ De filosoof Sverre Spoelstra (2005) schrijft: 'Whitehead defines simple location as the idea which says that 'material can be said to be here in space and here in time, or here in space-time, in a perfectly definite sense which does not require for its explanation any reference to other regions of space-time' (Whitehead: 1985: 62). For Whitehead, the logic of simple location is intimately related to the concept of Euclidean space: the idea that clearly distinguishable things, defined by their locations, move from one place to another by the force of universal laws (such as gravity). Once we know these laws the world becomes entirely predictable. For Whitehead this idea is based on simplification, missing primary forces not in time and space, but from which time and space effectuate' (p. 108). De filosoof Gadamer spreekt ten aanzien van het kunstwerk over een 'hermeneutische identiteit': 'The truth of an artwork is not its simple manifestation of meaning but rather the unfathomableness and depth of its meaning (PH 226). Its truth embraces a tension between revelation (what appears) and what is concealed (what has yet to be shown)' (Davey, 2007). Het lijkt erop dat ook Gadamer - door te verwijzen naar de (nog) verholde betekenis de diepte wil zoeken binnen de ruimtelijke coördinaten van het kunstwerk zelf.

⁷⁶ Binnen de continentale filosofie zijn meer denkers te vinden die zich uitvoerig over deze kentheoretische en ontologische kwesties hebben gebogen. De nadrukkelijke bespreking van Heidegger en Nancy in dit hoofdstuk komt voort uit het feit dat zij door hun nadruk op 'zijn' aanknopingspunten bieden naar de mens en zijn ervaringswereld. De filosoof Deleuze - evenzeer belangrijk voor deze scriptie - spreekt met name tot ons met zijn visie dat alle materie stroomt en geaffecteerd wordt en is daarmee ook methodologisch van belang, zie bijlage 1.

⁷⁷ Dat dit speelt wordt duidelijk met de voorbeelden van Vansielegem (2006). In hoofdstuk één van haar proefschrift beschrijft zij hoe de filosoof Hannah Arendt (1906 -1975), in haar verhandelingen over intersubjectiviteit, als de filosoof Jean-François Lyotard (1924 - 1998) met zijn ideeën over het performatieve systeem, wederom een 'uitsluiting-insluiting' schema blijven hanteren. 'Beiden blijven [...] de actualiteit beschouwen als een zelf-

Tegelijkertijd laat Nancy ons enkele dingen zien. Ten eerste dat, zoals de wijsgerig pedagoog Nancy Vansieleghem (2006) aangeeft en we in paragraaf 3.5 hebben gezien, ‘wie’ wij ‘zijn’ voor Nancy gelijksoortig is met ‘zijn’ van [anderen] de wereld [en het universum]. De conditie van ons ‘zijn’ wordt door Nancy sociaal ontologisch beantwoord: het is een altijd en steeds opnieuw een [gefragmenteerd en gespatialiseerd] ‘in-verhouding-zijn’: mede-zijn. Dat ons singuliere ‘zelf’ gelijksoortig ‘is’ met het andere ‘zijn’ betekent dat ons ‘zelf’ niet sluitend kan zijn. Dit duidt voor Nancy echter niet op een gebrek (p. 37, 39). Devisch merkt hierover op in een artikel uit 2006 dat de idee betekenis (sense) van buiten aan de wereld en het bestaan toe te willen schrijven het idee bekrachtigt dat de wereld en ‘zijn’ een gebrek aan betekenis zou hebben. Nancy (2000) betoogt daarentegen dat de conditie van het ‘bestaan’ zo ‘is’ dat de wereld en de zijnden geen betekenis hoeven te krijgen, maar in hun steeds weer actieve manifestatie in de wereld betekenis ‘zijn’. zoals Nancy aangeeft: ‘... meaning is itself the sharing of Being’ (p. 2). Dat betekent echter niet dat we ons ‘zelf’ nu vanuit deze manifestatie kunnen positioneren. Nancy schrijft in een publicatie uit 1997, zoals geciteerd door Vansieleghem, dat het ‘zelf’ door zijn singulier-meervoudig-zijn geen bestemming is maar een stemming of een stem en alleen zichzelf kan positioneren door afstand van zichzelf te nemen. Het ‘zelf’ is volgens Nancy niets anders dan ‘de’ mogelijkheid om het ‘wij’ te ervaren. Enigszins paradoxaal betekent dit dat de mens dit verlangen om zijn oorspronkelijkheid te ervaren (zijn singulier-meervoudig ‘zijn’) - een verlangen waaraan Nancy de verbondenheid van ethiek en ontologie koppelt - alleen kan ervaren door de zoektocht naar het ‘zelf’ - zijn identiteit - tijdelijk los te laten en het vreemde, de co-originaliteit van ‘zijn’ binnen te laten: *‘Deze opheffing is echter niet eenmalig maar een continu proces van ontwerking, of loskomen van datgene wat we steeds opnieuw (hebben te) willen.’* (p. 37,38) Nancy wijst via Vansieleghem ons daarmee op de waarde van de grenservaring. De filosoof Frans Maet (2005) schrijft: *‘[h]et lijkt erop dat bij Nancy alles zichzelf ontmoet op de grens van zichzelf. Dat is zo met de wereld, de mens, de kunst, de blik, het portret, de film ... Het zijn allemaal uitdrukkingen van de grens omheen de leegte, die vanuit de mens geïnterpreteerd dienen te worden. De begrippen worden geschild, van hun getrouwe inhoud en grond ontdaan, om de inhoud in de tijdelijke ervaring van de schil (en het verschil) te gaan zoeken’* (p. 2). Deze grenzen verwijzen met andere woorden naar door de mens geïnterpreteerde en geconstrueerde grenzen. Sprekend voor Nancy zijn werk is dat hij steeds laat zien dat wat we als buiten ervaren binnen ons huist

standig, afgerond en te bestuderen geheel en lijken gebeurtenissen vanuit hun anticipatie van hoe een menselijke wereld eruit zou moeten zien, te begrijpen’ (p. 31). En *‘... door het feit dat Arendt en Lyotard blijven streven naar een rechtvaardige wereld vanuit een principe, blijven ze namelijk uitgaan van een gegeven wereld die aan de rechtvaardiging ervan voorafgaat’* (p. 36).

en het meest intieme evenzo te vinden is in de spreiding van ‘zijn’ buiten ons. Een daadwerkelijk ‘absoluut’ buiten dat op ons inwerkt ontbreekt. Nancy spreekt hierbij zoals Devisch, Vansieleghem en Oostdijk (2006; 2006, p. 41; 2010, p. 47) aangeven over ‘transimmanentie’. Een ander voor ons relevant aspect dat Nancy naar voren brengt is de dynamiek van circulatie die volgens Nancy ‘zijn’ kenmerkt: ‘... [T]his circulation goes in all directions at once, in all the directions of all the space-times [les espace-temps] opened by presence to presence: all things, all beings, all entities, everything past and future, alive, dead, inanimate, stones, plants, nails, gods—and "humans," that is, those who expose sharing and circulation as such by saying "we," by saying we to themselves in all possible senses of that expression, and by saying we for the totality of all being’ (Nancy, 2000, p. 3). Deze circulatie komt op diverse momenten in Nancy zijn teksten naar voren wanneer hij spreekt over het vreemde en het eigene en de moeite of onmogelijkheid om dit eigene aan te wijzen en te duiden. Een sprekend en indringend voorbeeld hiervan is Nancy zijn bespreking over het menselijk lichaam naar aanleiding van zijn eigen harttransplantatie in het essay ‘De Indringer’ (2000). Dit geldt op vergelijkbare wijze voor zijn eerder geschreven essays ‘Los Angeles in de verte’ uit 1987 en ‘De stad in de verte’ uit 1999 (2002). Tenslotte willen we hier de relevantie van Nancy zijn opmerkingen, over het probleem van de stad en het denken vanuit een gepolitiseerde logica (logos politicos), in herinnering brengen. Dit inzicht resoneert met het eerdere inzicht uit paragraaf 3.3 dat vragen naar de omgang met diversiteit, andersoortigheid en het vreemde doorgaans ‘over’ of ‘via’ gepolitiseerde wegen gaan, net zoals dit binnen sociaalwetenschappelijke genres ook de modus operandi van het denken uitmaakt. In paragraaf 3.5 hebben wij hierover al enkele vragen gesteld en opmerkingen over gemaakt. In het verlengde hiervan kunnen we zien dat het politiseren van een kwestie, bijvoorbeeld omwille van empowerment, een morele keuze is die steeds weer bevraagd dient te worden⁷⁸. In hoofdstuk vier keren we terug naar de casus burgerschap en zullen we nader kijken naar wetenschappelijke, ideologische, inhoudelijke en geformaliseerde narratieven. Tot slot zullen we aandacht besteden aan wat we ‘grondkenmerken’ zullen noemen.

⁷⁸ In voetnoot 79 bij de inleiding van het volgende hoofdstuk zijn enkele kritieken op Nancy zijn denken kort genoemd.

4. Een sociaalkritisch venster

Nederland, burgerschap, en de 21 eeuw

Deelvraag 7: wat heeft sinds de jaren negentig ideologisch de kans gekregen in de Nederlandse maatschappelijke configuratie te klinken over burgerschap en wat is buiten beeld gebleven?

Deelvraag 8: wat hebben de antwoorden op deelvraag zeven betekent voor de narratieve ordening en functionele toewijzing in praktijken van burgerschapsvorming en inburgering?

Deelvraag 9: welke rol hebben herinneringen in het betekenis geven aan fenomenen die we ruimte en ideeën toeschrijven en/of ideeën die we ruimte toekennen en kunnen we dit zien in het recente denken over burgerschap en behandelde educatiepraktijken in Nederland?

4.1.1 Waar staan we op dit moment in deze scriptie?

In het vorige hoofdstuk zal duidelijk zijn geworden waarom we in het door ons geframede venster ‘cultuur’ de filosoof Jean-Luc Nancy hebben geïntroduceerd, niet omdat Nancy sluitende antwoorden heeft op al onze vragen en compliceringen die we in de paragrafen 3.2 en 3.3 geïdentificeerd hebben. Wel omdat Nancy met zijn denken onze aandacht richt op een socialiteit op ontologisch niveau en het volgens hem daarbij horende verlangen naar oorspronkelijkheid, een verlangen dat een ethisch beroep op ons doet. Daarnaast richt hij onze aandacht op de waarde van grenservaringen, als het niet onproblematische karakter van regulatieve figuren en gepolitiseerd denken⁷⁹. Nancy geeft ons daarmee in antwoord op onze vraagstelling (zie paragraaf 1.1) enkele overdenkingen die ons helpen om op een andere wijze naar de mens en verschillen te kijken. Tegelijkertijd geeft hij ons enkele handvatten en beelden om de complexiteit, de relatieve (on)kenbaarheid, (on)vatbaarheid (on)organiseerbaarheid van processen en fenomenen in onze sociale wereld, waarbij verandering en beweging constanten (lijken te) zijn - meerdimensionaal en ruimtelijk te kunnen gaan denken. De formulering van de vraagstelling van deze scriptie laat ons zodoende een ‘bescheiden’ denken

⁷⁹ Er zijn ook kritieken op Nancy zijn denken. Commentaar vanuit de geesteswetenschappen en filosofie heeft bijvoorbeeld betrekking op de hoge mate van abstractie en daarmee de moeite om de waarde van zijn denken te zien bij praktische politieke situaties (Prestdige-King, 2005, p. 89-90). Watkin (2009) geeft aan dat zowel Critchley als Bernasconi commentaar hebben geleverd op Nancy zijn denkbeelden over pluraliteit: ‘*Nancy’s conception of being-with risks reducing intersubjectivity to a relation of reciprocity, equality and symmetry, where I rub shoulders or stand shoulder to shoulder with the other, but where I do not face him. The face-to-face risks effacing itself in the reciprocity of the “with” [...] Robert Bernasconi for his part suggests that Nancy refuses radical alterity and the Other*’ (p. 181). Watkin heeft in 2007 aandacht besteedt aan het commentaar van Critchley en Bernasconi en betoogd dat de zorgen van deze filosofen afkomstig zijn van een vasthoudendheid aan een Levinasians raamwerk en een onwil om Nancy zijn singulier-meervoudig-zijn de orthodoxie van dit denken uit te laten dagen. Ignaas Devisch heeft ook het commentaar van Critchley onder de loep genomen (2007, p. 51, 181-182). Een ander commentaar kunnen we lezen bij Elliott (2011), die ingaat op de boodschap van radicale passiviteit in Nancy (en Agamben) zijn werk en de weerloosheid die daaruit spreekt tegen onderdrukkende krachten. ‘*In the case of community the inadequacies of Nancy’s analysis can perhaps best be summed up by saying that he attempts to reconfigure community in the absence of any concrete historical determination of place, where place is understood as the context of praxis*’ (p. 263). Hiertegenover kunnen we een artikel van Wagner (2006) plaatsen waarbij Wagner ingaat op latere werken van Nancy, waarbij Nancy expliciet aandacht geeft aan de betekenis van politiek, rechtvaardigheid en democratie.

verkennen waarmee we niet alleen een rizomatisch en vitalistisch begrijpen van de wereld - in de lijn van denkers als Deleuze serieus - proberen te nemen, we willen ook meenemen hoe 'zijn' vanuit de ervaring van 'zijn' en zijn 'gesitueerd-zijn' voortdurend invloed uitoefent op deze zelfde wereld. Het is onmogelijk deze verschillende manieren van denken te reduceren tot een optelsom, het biedt ons eerder zicht op de mogelijkheid dat een zeker materialisme⁸⁰ en (sociaal) constructivisme op niet lineaire wijze naar elkaar verwijzen; (zelf beiden) deel uitmaken van een complexe circulatie⁸¹. Deze scriptie biedt ons met dit denken een voorzichtige blik op een humanisme waarbij niet door plaats en consensus bepaalde vormen en inhouden leidend zijn, maar krachten, samenballingen en stemmingen aandacht hebben. Het betreft een Humanisme dat zich rekenschap geeft van de inzichten die we hier 'de oppervlakteparadox' willen noemen: de paradoxale tegenstelling dat we de wereld, haar fenomenen inclusief ons 'zelf' en de ander betekenis willen geven (toeschrijven) door - al of niet bewust met behulp van onze zintuigen - deze af te bakenen en te positioneren. Dit stelt ons in staat zin(nen) te geven aan de wereld en ons leven. Aan de andere kant dat we juist door te identificeren (af te bakenen) tegelijkertijd deze zelfde wereld, haar fenomenen, ons 'zelf' en (de) ander(en) iedere keer weer vervlakken (indammen, oppervlakkig en plat maken). Het betreft een Humanisme dat om deze inzichten aangaande zingeving waarde hecht aan grenservaringen. En een Humanisme dat zich bewust is van complexiteit (zie paragraaf 1.4), wat een zekere mate van onvoorspelbaarheid impliceert.

4.1.2 Burgerschap als conceptuele ruimte - subjectivering, identificatie en vervlakking

Voordat we in het nawoord van deze verkenning een balans op kunnen maken en - op enkele verschillende niveaus - enkele voorzichtige theoretische en praktische lessen proberen te trekken, ten aanzien van onze vraagstelling, zullen we in dit hoofdstuk terugkeren naar onze casus over burgerschap om een verdiepingsslag te maken. In hoofdstuk twee hebben we het accent vooral gelegd op de vormkenmerken die aan het idee 'burgerschap' zijn gegeven. Daarnaast hebben we gekeken hoe na de Tweede Wereldoorlog ideeën over samenleven en gemeenschappelijkheid zich in de Nederlandse leefruimte hebben ontwikkeld. We hebben gezien dat de vorm van de discursieve (symbolische/herinnerde) en formele (geïstitutionaliseerde/ge-

⁸⁰ Een materialisme zoals bijvoorbeeld professor of Political Science Jane Bennett in 2004 beschrijft. Bennett geeft aan: 'It [...] considers the ethico-political import of an enhanced awareness of "thing-power" "Drawing from Lucretius, Spinoza, Gilles Deleuze, Bruno Latour; and others ...' en 'This is not a world, in the first instance, of subjects and objects, but of various materialities constantly engaged in a network of relations. It is a world populated less by individuals than by groupings or compositions that shift over time' (p.347,354).

⁸¹ Hierop zijn ook andere aspecten van invloed en kunnen andere vensters (zie ook paragraaf 3.1) ons zicht bieden op affecterende krachten en beïnvloedende elementen).

structureerde) ruimte van de Nederlandse leefruimte steeds werd geaffecteerd en beïnvloed door voor deze ruimte belangrijke overkoepelende ruimten: gestructureerde en geïnstitutionaliseerde ideeën en de daarbij passende klanken (dit kan evengoed ook andersom of wederkerig werken). Daarnaast werd zij geaffecteerd door klankenstromen (bewegingen) die haar structuur (en overkoepelende - als ook onderliggende structuren) wisten te doorkruizen, hierbij de ene keer een structuur bekrachtigend, andere keren ondermijnend. Hierdoor hebben al deze bewegingen (krachten) invloed kunnen uitoefenen op de configuratie en daarmee vorm van de maatschappelijke ruimte: welke ideeën konden (gaan) klinken en daarmee wat in de loop van de tijd 'inhoudelijk' tot stand is gekomen. In de inleiding van hoofdstuk drie hebben we opgemerkt dat vormopvattingen - gemeenschappelijke en persoonlijke opvattingen over een idee - de mogelijkheden tot narratieve constructie (compositie) inperken en daarmee wat men 'kan', 'weet', 'mag' willen (zie voetnoot 48 voor een schets hoe deze zaken met elkaar lijken samen te hangen). De configuratie (en instrumentalisering) van een ruimte als de dominante vormopvatting oefenen invloed uit op de klankkleur van klanken in een ruimte: een ruimte bepaalt in belangrijke mate hoe een klank klinkt. De vormopvatting kan ook de toon zetten van inhoudelijke uitwerkingen, hierdoor kunnen vormopvattingen vergaand ons zicht op vormkenmerken - door wetenschap 'geïdentificeerde' bewegingen/krachten die geacht worden vormen te bepalen - versluieren. Dit heeft als consequentie dat maatschappelijke (contextuele) narratieven gemakkelijk met vormaspecten verward worden. In hoofdstuk drie hebben we gezien dat we ook naar het 'zelf' kunnen kijken als een conceptuele ruimte. Net als aan het 'zelf' kennen we ook aan het idee en het maatschappelijke begrip (de geleefde consensus) van burgerschap een conceptuele ruimte toe⁸², waarin vooral binnen de symbolische ruimte passende verhalen de kans krijgen om tot ontwikkeling te komen. We dichtten deze verhalen een historisch logisch lineaire ontwikkeling (compositie) toe en zetten deze - wanneer de situatie daarom 'lijkt' te vragen - in een structuur dat instrumenteel handelen mogelijk maakt. Het idee burgerschap wordt daardoor net als het 'zelf' gesubjectieerd, een identiteit toegekend en in hoge mate statisch en oppervlakkig gemaakt: er verdwijnt daarmee (wederom) het nodige uit beeld (zie voetnoot 62 voor een voorlopige procesbeschrijving van identiteit en de vormkenmerken die we in deze scriptie met betrekking tot identiteit hanteren).

⁸² Het bereik van het concept in de maatschappelijke ruimte hangt samen met de draagwijdte van de klank van dit construct in de betreffende fysieke ruimte, het geografisch vlak dat de fysieke ruimte bezet. Met andere woorden resoneren conceptuele en fysieke ruimten met elkaar.

4.1.3 Onze route voor dit hoofdstuk

Zoals uiteengezet in 4.1.2 hebben we in hoofdstuk twee het accent gelegd op wat we in deze scriptie ‘vorm’ noemen. De nadruk op vorm affecterende klanken en vormkenmerken in hoofdstuk twee maakt het belangrijk dat we niet verzuimen terug te gaan en een kritische blik werpen op wat we in deze scriptie gemakshalve ‘inhoud’ noemen: tijd- en plaatsgebonden narratieven en waarden (composities), die binnen de configuratie(s) op dit geografisch vlak tot stand zijn gekomen met betrekking tot het concept burgerschap. We zullen daarvoor een venster creëren en een (kritische) blik werpen op contextgebonden wetenschappelijke en (theoretisch) maatschappelijke beschouwingen, inhoudelijke uitwerkingen en verschuivingen van ideeën over burgerschap in het maatschappelijk vertoog. We zullen voor de lijn van het verhaal eerst terugpakken op de tijdsperiode uit hoofdstuk twee met een cultuurkritisch venster van Veugelers. In dit venster geeft Veugelers een overzicht van de belangrijkste veranderingen in het educatieve vertoog met betrekking tot het overdragen van normen en waarden. Vervolgens kunnen we meer inhoudelijk kijken wat ideologisch in de huidige maatschappelijke configuratie de kans krijgt te klinken, als wat buiten beeld blijft. Dit geeft ons meer zicht op de wijze waarop we het beroep op burgerschap, burgerschapsvorming en inburgering van de laatste jaren kunnen begrijpen en wat dit betekent voor onze vragen met betrekking tot de omgang met het ervaren ‘andere’. Tot slot zullen we ingaan op de rol van wat we hier grondkenmerken willen noemen en de rol van herinneringen en het geheugen.

4.2 De plaats van normen en waarden in het pedagogisch vertoog na 1945

Veugelers (2011) schrijft dat na de Tweede Wereldoorlog normen en waarden en pedagogische klanken nog richting werden gegeven door de gevestigde verzuilde denominaties, waarbij de religieuze en humanistische klanken de leiding namen. Zoals besproken was er in deze periode een sterke nadruk op eendracht en gemeenschapszin. De protestante en katholieke denominaties reconstrueerden in deze periode hun (educatieve) instituties om de ‘eigen’ klanken in de maatschappij te kunnen versterken en maatschappelijke normontwikkeling te kunnen beïnvloeden. In de jaren zestig vond echter een wending in het denken plaats. Onder invloed van verschillende geluiden en ontwikkelingen - die de maatschappelijk ruimte doorschoten - ontstond een groeiend bewustzijn dat waarden ook persoonlijke keuzes konden zijn. Als consequentie hiervan groeide het besef dat ideaal gesproken normen in overleg en dialoog met betrokkenen tot stand zouden moeten komen. Onder invloed van deze klanken ontstond er zowel maatschappelijk als wetenschappelijk een sterke focus op persoonlijke ontwikkeling en persoonlijke emancipatie, als de nodige aandacht voor collectieve emancipatie. Men zag

dat verschil in klasse, gender en etniciteit voor machtsongelijkheden zorgden (zie hoofdstuk twee en drie). Het streven van deze bewegingen was maatschappelijke condities te bewerken die ieder persoon in staat stelde zich te emanciperen. In zowel het wetenschappelijk en maatschappelijke denken werden beide vormen van emancipatie gekoppeld aan het idee van democratisering. Veugelers geeft aan dat in beleid, theorie en praktijk het politieke project van collectieve emancipatie gemarginaliseerd werd. Samen met de beweging van overheden om educatie steeds meer te vatten in standaarden en nationale curricula werden deze klanken formeel gehinderd met het argument dat educatie in Nederland neutraal diende te zijn: niet gepolitiseerd mocht worden. Educatie moest de persoonlijke emancipatie van het kind in het oog houden en kindgericht zijn: *'The paradox is that the political was abandoned by political means that were presented as neutral'* (Veugelers, p. 12). In de jaren zeventig en tachtig bekoelde zowel het sociale klimaat als het idealisme. Deze verandering ging samen met een steeds rationeler en technisch-instrumentele wijze van denken en besturen die Tamara Metze relateert aan de transitie van een goederen- naar een dienstenmaatschappij. Rationele kennis en kennisinstellingen werden steeds belangrijker en daarbij passende postmateriële waarden - als zelfverwerkelijking, inspraak, erkenning - vonden daardoor een plek (2004, p. 57). De aandacht voor waarden en de traditionele rol van waardenoverdracht in het onderwijs werd steeds meer genegeerd. Zowel identiteitsvorming als aandacht voor waarden werden niet langer beschouwd als behorend bij het inhoudelijk domein van het onderwijs. Waarden werden daarentegen verwezen naar het terrein van het individuele en het psychisch welzijn van het kind. Veugelers geeft aan dat dit er ook voor zorgde dat de aandacht voor normen gereduceerd werd tot [norm]handhaving: een geluid dat we tot vandaag de dag terug kunnen vinden in het onderwijs. In de jaren negentig werd dit technisch-instrumentele denken gemixt met een marktgericht denken met normen en waarden als efficiëntie en prestatiemeting (Metze, p. 59). Deze ontwikkelingen hadden niet alleen effect had op de wijze waarop scholen geacht werden zich te positioneren en te identificeren (namelijk als entiteit), ook studenten en docenten werden voortaan geacht verantwoordelijkheid te nemen voor hun 'eigen' leerproces en werk. Zelfregulatie, was zoals Veugelers verwijzend naar Bandura (1995) beschrijft 'het' richtinggevende idee geworden⁸³. Een expliciete morele boodschap was hiermee in het educatieve discours zo goed als verdwenen, net als de focus op collectieve emancipatie. Adaptieve socialisatie werd voortaan vooral bereikt door het zogenaamde 'verborgen curriculum' (Veugelers, 2011, p. 11-13).

⁸³ Zoals aangegeven in voetnoot 46 spraken Dieleman en van der Lans (1999) over het concept 'zelfsturing'.

De lijn die Veugelers hier beschrijft loopt in belangrijke mate gelijk op met vergelijkbare analyses uit andere werkvelden die zich binnen deze ruimtelijke configuraties en narratieven (composities) hebben moeten bewegen en ontwikkelen, zoals justitie, welzijn en zorg. Dit is niet vreemd, aangezien van deze velden vanwege hun socialiserende en normaliserende taken een wisselwerking met levensbeschouwelijke en politieke instituties wordt verwacht.

4.3 De maatschappelijke en beleidsmatige wedergeboorte van de term burgerschap

In hoofdstuk twee hebben we ook gezien hoe in Nederland van de jaren zeventig tot en met negentig het sociale klimaat en de ideeën over samenleven veranderden. Deze bewegingen riepen vragen op over de 'constructie van de verzorgingsstaat. Gevreesd werd, zoals we bij Driouichi (2007) konden lezen dat de verzorgingsstaat onbetaalbaar zou worden en vanwege [de zo ervaren] perverse effecten van de 'doorgesloten' overheidszorg 'passiviteit' bij burgers in de hand zou werken. Het was vanuit die gedachten dat het idee burgerschap herontdekt werd en ideeën en termen als burgerzin, verantwoordelijkheidsgevoel en gemeenschapszin hun jaren vijftig (spruitjes) geur verloren (Van Arum et al., 2009, p. 5). Hierdoor kwam het dat begin jaren negentig Van Gunsteren door de WRR werd gevraagd een beschouwing te schrijven over burgerschap. Zijn inspanningen resulteerde in 1992 in de publicatie 'Eigentijds burgerschap'. Van Gunsteren en de raad zagen dat door veranderde omstandigheden, zoals het wegvallen van de politieke tweedeling tussen Oost en West, de toegenomen pluriformiteit, de kenbaarheid van de samenleving voor bestuurders, de geloofwaardigheid van representatie voor burgers en de hiervoor benodigde competenties nieuwe antwoorden vroegen. Van Gunsteren geeft in de publicatie aan dat het wegvallen van het antagonisme tussen Oost en West (en het afgekondigde einde van de geschiedenis)⁸⁴, voor het eerst een beroep deed op de innerlijke kracht en vitaliteit van de sociale en democratische rechtstaat, en daarmee een model vroeg naar West-Europese snit. Tegelijkertijd maakten processen als de toenemende sociale, economische en culturele differentiatie (waaronder ook de toegenomen individualisering) maatschappelijke processen minder voorspelbaar. *In een samenleving waarin pluraliteit minder vaste vormen aanneemt, is de betrokkenheid van burgers, hun loyaliteit en burgerzin, een kernprobleem. [...] De huidige samenleving dwingt daardoor als het ware de overheid om waar nodig bij de aanpak van dit probleem zelf het voortouw te nemen. De opdracht tot in-*

⁸⁴ Van Alphen (2007) geeft aan dat het einde van de geschiedenis in 1989 werd afgekondigd door de politicoloog Francis Fukuyama: 'Fukuyama denkt immers dat de geschiedenis geëindigd is, omdat de contradicties tussen ideologieën opgelost zijn; het [neo-]liberaal-democratische systeem heeft [met het wegvallen van het communistische blok] gewonnen en zal de enig mogelijke weg nog zijn, waardoor de geschiedenis in Hegeliaanse zin zijn eindpunt heeft bereikt.' (p. 31, voetnoot 12). Met Fukuyama werden politieke idealen en utopieën volgens enkele denkers gezien als verloren gegaan.

standhouding van de republiek komt daardoor in de publieke sfeer zelf te berusten' (p. VI). Van Gunsteren kon voor een nieuwe burgerschapsopvatting voortbouwen op enkele genres (klankenstromen) in de traditie van het denken over burgerschap in filosofie en wetenschap, te weten: de individualistische variant (de liberale opvatting), de gemeenschapsvariant (de communitaristische opvatting) en de republikeinse opvatting. Bij de liberale opvatting van burgerschap wordt vooral nadruk gelegd op de rechten van individuele burgers die met deze rechten hun leven naar eigen inzicht (kunnen) inrichten, mits zij zich aan de wet houden. Bij de communitaristische opvatting worden vooral gemeenschappelijke normen van belang gevonden en behoren burgers tot een sociale groep met collectieve waarden die beschermt dienen te worden. De republikeinse opvatting van burgerschap verwerpt het ideaal van ongebonden burgers, maar legt in tegenstelling tot de communitaristische opvatting de verbindende waarden op het vlak van de politieke besluitvorming (1992, p. 92-94). De socioloog Gabriel van de Brink geeft in 2002 in een studie over de politieke habitus van burgers aan dat Van Gunsteren probeerde een moderne visie op burgerschap te beschrijven, waarin zowel elementen van het moderne individualistische denken als het gemeenschapsdenken ruimte zouden kunnen vinden. Van de Brink verwijst naar drie postulaten die van Gunsteren toevoegt om tot een neo-republikeinse (vorm)opvatting te kunnen komen. Het eerste postulaat verwijst voor uitoefening van het burgerlijk ambt⁸⁵ naar de benodigde deugden en vaardigheden (competenties). Het tweede postulaat naar de pluriformiteit van de samenleving en de verschillende loyaliteiten die mensen in hun dagelijks leven hebben. Van Gunsteren geeft in het licht van het liberale recht van burgers omtrent keuzevrijheid aan dat het oproepen tot burgerzin nooit een bepaalde vorm van engagement zou mogen afdwingen. Het derde postulaat betreft de rol van de overheid die de maatschappij dusdanig dient in te richten dat burgerschap bevordert kan worden. Dit vroeg volgens van Gunsteren dat de normativiteit van het publieke verkeer door de republiek zelfstandig benadrukt dient te worden (1992, p. 8). Vanuit de nadruk op een aantal gedeelde waarden ziet Van den Brink hier een centraal element van het communitarisme terug (Brink, 2002, p. 94-96). Interessant zijn Van Gunsteren zijn waarschuwingen voor een vijftal valkuilen:

'Een burgerschapstheorie is geen rechtvaardigheidstheorie. Burgerschap impliceert evenmin een garantie voor het goede leven. Verwezenlijking van burgerschap impliceert niet dat iedereen de door u of anderen gehoopte burgerzin vertoont. Bij het beproeven van burgerschap op zijn feitelijke werking moet men oppassen om niet impliciet dergelijke te hoge eisen te stellen. [...] de verwarring van burgerschap en sociale werkelijkheid. De burger is niet identiek met de hele wens. Ook niet met 'de gewone man'. Een burgertheorie is geen verklaring noch een rechtvaardiging van maatschappelijk individualisme of egoïsme. Verwezenlijking van burgerschap veronderstelt noch vereist maatschappelijke integratie. [...]De derde valkuil be-

⁸⁵ Van de Brink geeft aan hoe de republikeinse afbakening van burgerschap, burgerschap begrijpt als een ambt waarin de burger een dubbelrol bezit, aangezien hij zowel regeert als geregeerd wordt (2002, p. 94).

treft onderwijs en opvoeding. Een burgerschapstheorie die zich hierop concentreert of hiervan heil verwacht is eo ipso verdacht. [...] Een volgende valkuil betreft de gelijkheid. Burgerschap impliceert gelijkheid in het politieke domein, maar veronderstelt noch vereist maatschappelijke gelijkheid. [...] Een laatste valkuil is het zoeken naar een definitieve definitie van burgerschap' (1992, p. 7-8).

4.4.1 Een aanzet tot een dikke burgercultuur

Van Gunsteren schrijft in 2009 in een themanummer van het tijdschrift *Beleid en Maatschappij* dat zijn rapport uit 1992 werd bekritiseerd omdat het neo-republikeinse burgerschap als 'mensenmaaksel' te dun zou zijn en te weinig houvast zou bieden. Van Gunsteren geeft aan dat de overheid in de jaren daarna ertoe overging een 'dikke' burgercultuur te formuleren en deze via eisen van inburgering op te leggen. Emancipatie zou met het verkregen van formeel burgerschap nog niet voltooid zijn en resulteren in een onvolledig burgerschap. Dit leidde tot verschillende initiatieven, trainingen, beleid en wetgeving die zouden moeten zorgen voor de vaardigheden en zorg die de materiële kant van dit 'burgerlijk ambt' vraagt. Van Gunsteren geeft daarnaast - in aanvulling op zijn eerdere analyse - aan hoe met het wegvallen van de disciplinerende door de koude oorlog; het wegvallen van een vanzelfsprekende burgerlijke cultuur en de verschillende nieuwkomers, vooral de opkomst van de in hoofdstuk drie beschreven identiteitspolitiek - waarbij mensen erkenning van hun 'roots' opeisen - een probleem oplevert. De publieke erkenning van identiteit en eigenheid verhoudt zich lastig met de publieke gelijkheid voor de wet van het klassieke liberale burgerschap. (p. 44-45). Dr. Alfons Fermin beschrijft in hetzelfde themanummer uit 2009 hoe in 1994 de door Van Gunsteren beschreven omslag vorm kreeg in de - in hoofdstuk twee genoemde - Contourennota uit 1994 waarbij burgerschap als leidend beginsel werd gekozen. Met deze nota kwam een meer toerustend, activerend en ook verplichtend beleid naar voren. Dit zorgde volgens Fermin met de accenten op sociaaleconomische integratie, participatie en de decentralisering van de overheid voor een '*... een neoliberale revisie van de sociaalliberale visie op de verzorgingsstaat ...*', waarbij de beleving van de 'eigen identiteit' steeds meer als private aangelegenheid werd beschouwd. Fermin merkt op dat de concrete uitwerking van burgerschap met uitzondering van inburgering en arbeidsmarktparticipatie op veel beleidsterreinen onduidelijk bleef. Op deze twee terreinen werd het concept burgerschap gebruikt ter legitimering van gesanctioneerde verplichtingen aan nieuwkomers, aan werkloze allochtonen en autochtonen. Hiermee betrof deze ontwikkeling in feite een omkering van de situatie in de jaren tachtig, waarbij sociaal-culturele emancipatie geacht werd de sociaaleconomische emancipatie te bevorderen. Het idee 'emancipatie' dat uit de gratie was geraakt verdween steeds meer naar de achtergrond (2009, p. 16-17).

Niet alleen kwam er een grotere nadruk op plichten, er vond door de meer gespannen culturele en etnische verhoudingen als in de maatschappelijke ruimte aanwezige ideeën over andere groepen een zo gekenmerkte ‘culturalisering’ plaats in het denken over gemeenschappelijkheid. Van Gunsteren geeft aan dat de overheid in de tussenliggende jaren in wetgeving, beleid en retoriek steeds meer het ‘Nederlandse’ aspect van burgerschap is gaan benadrukken. *‘Burgers moeten zich met Nederland identificeren en actief (maar niet negativistisch) meedoen. De uitoefening van burgerschap vereist kennis van en identificatie met de Nederlandse cultuur, zo is de nieuwe overtuiging’* (2009, p. 41). De roep van Bolkestein in de jaren negentig om een bezielend verband dat de maatschappij bijeen en bestuurbaar kon houden kreeg steeds meer bijval. Ook hier zien we een omkering, niet de nieuwkomer en zijn mogelijkheden tot empowerment dienden beschermt te worden, maar de Nederlandse cultuur (de vormopvatting en discursieve ruimte ten aanzien van deze onderwerpen werd op bepaalde punten smaller en op andere punten juist breder). Het idee kwam op dat de Nederlandse cultuur (de culturele ruimte; zekere verbindende ideeën) onder druk stond, men ging zich zorgen maken wat mensen nog met elkaar bond. Er bestonden veel ideeën over hoe deze onderlinge verbindingen versterkt zouden kunnen worden.⁸⁶ Men was het in politieke kringen vooral eens over de urgentie van meer sociale cohesie, in deze periode dook in politieke debatten steeds vaker de uitdrukking ‘goed burgerschap’ op (p. 45-46). Zowel Van Gunsteren als Fermin benoemen de rol dat het essay van Paul Scheffer uit 2000 heeft gespeeld (zie ook bladzijde 42). Dit essay zorgde bij verschijnen voor een flinke deining en omslag in het politieke en publieke denken. In deze zelfde tijd ontstond onder aanvoering van de politicus Pim Fortuyn in de maatschappelijke ruimte ook steeds meer terrein voor een nieuwe ‘correctheid’ Het gevoel ‘ervaren’ problemen te moeten benoemen: ‘zeggen wat je denkt en doen wat je zegt ...’ werd [in de politiek bij de meer populistische partijen] de norm (Van Gunsteren, p. 46). Baukje Prins sprak zoals in hoofdstuk twee aangegeven over een ‘nieuw realisme’ (Vermaas, 2000). Bin-

⁸⁶ De sociologe prof dr. Aafke Komter (2005) beschrijft hoe solidariteit onder meer afhankelijk is van ‘sociale afstand, hoe beter we mensen kennen des te meer affectie en belangeloosheid een rol in ons gedrag speelt. Daarnaast noemt zij de rol van identificatie en de groeiende heterogeniteit in de Nederlandse samenleving, waarbij een gemeenschappelijke basis minder vanzelfsprekend is geworden. In de maatschappij zijn er nog wel bepaalde groepen waarbij onderling sterke bindingen en gevoelens van loyaliteit bestaan. Komter geeft aan hoe de socioloog De Swaan (1988) heeft gewezen op de negatieve gevolgen van sterke interne groepssolidariteit, doordat leden zich minder snel identificeren met buitenstaanders en buitenstaanders minder de neiging hebben zich met zo’n gesloten entiteit te identificeren. Met andere woorden helpt een sterke interne solidariteit een wij-zij-denken in stand te houden. Dit zorgt in een immigratiesamenleving zoals Komter aangeeft - Putnam aanhalend - vooral voor sterke vormen van bonding (intern gerichte verbindingen), en zorgt daarentegen voor weinig vormen van bridging tussen verschillende bevolkingsgroepen. Met Durkheim zijn concepten ‘mechanische solidariteit’ (gebaseerd op homogeniteit in waarden en normen) en ‘organische solidariteit’ (dat verwijst naar een onderlinge afhankelijkheid passend bij de voortgaande arbeidsdeling en economische, sociale en culturele vervlechting heden ten dage) ziet Komter hoe maatschappelijke organisatievormen van invloed zijn op solidariteit (p. 4-7; Putnam, 2000).

nen deze vrijgekomen ervaren bewegingsruimte werd van verschillende kanten gewezen op het [vermeende] failliet van de multiculturele samenleving. Ook Paul Schnabel (oud-directeur van het SCP) heeft zoals Fleur Slegers (2007) aangeeft een poging gedaan de discussie rond integratie aan te jagen. Dit deed hij in 2000 in de FORUM jaarlezing en essay genaamd 'De multiculturele illusie: een pleidooi voor aanpassing en assimilatie', waarbij Schnabel zich bediende van gegevens uit het 'Sociaal en Cultureel rapport 1998' van het SCP. Hoewel deze bijdragen minder aandacht kregen in het publieke debat heeft Schnabel een niet onbelangrijke rol gespeeld in het openen van het debat. Slegers schrijft over dit essay dat Schnabel zich van een hardere toon bediende dan Scheffer en meer expliciet een essentialistische visie op cultuur naar voren bracht. Dit wegens 'onwenselijke elementen' van bepaalde culturen en daarmee het belang van assimilatie van immigranten (Slegers, p 26-28; Scholten, 2011, p. 190-191). Van Houten gaf in 2004 aan dat Scheffer in zijn essay hierbij vooral sprak over de gedeelde politieke en economische ruimte en in de tweede plaats over het alledaagse terrein van schoolgaan, werken en maatschappelijke participatie dat iets meer plek voor diversiteit biedt. Desalniettemin beperkt in de visie van Schnabel de ruimte voor multiculturaliteit volgens Van Houten zich tot het domein van de eigen leefstijl (p. 80). De ontevredenheid, ervaringen van gevoelens van onbehagen en angst voor 'de ander' werden zoals beschreven in hoofdstuk twee aan het begin van het millennium gevoed en vergroot door de terroristische aanslagen en de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh. Dit riep zoals Fermin aangeeft naast ervaren frustraties van burgers in deze jaren op tot een hoop onzekerheid over de identiteit [en daarmee de plek] van Nederland in een Europeaniserende en globaliserende wereld. De discussie over de Nederlandse identiteit, haar wortels en de daarbij horende waarden zou de jaren daarna aanhouden. Naast een toenemende nadruk op 'goed burgerschap' en normen en waarden werd de 'ervaring' van integratieproblemen in alledaagse en politieke discussies in toenemende mate geherdefinieerd in termen van een cultuurconflict. Voor ons is het inzichtelijk te zien dat de herintroductie van het burgerschapsbegrip in deze periode zoals Fermin en Van Gunsteren aangeven samenging met vraagstukken betreffende zogenaamde risico burgers, sociale cohesie, veiligheid, preventie (disciplineren) en participatie (Fermin, p. 17; Van Gunsteren, p. 47). Fermin beschrijft hoe dit bijvoorbeeld tot uitdrukking kwam in de eerste kabinetten Balkenende (2002-2006) in 2003 in de samenvoeging van integratie en immigratie in het 'ministerie van justitie' en de presentatie van een 'integratiebeleid nieuwe stijl' onder minister Verdonk van Vreemdelingenzaken en Integratie⁸⁷. Veel integratiemaatregelen kregen hier een

⁸⁷ Het neo-communitarisme van de socioloog Amitai Etzioni en zijn in 1990 opgerichte politieke netwerk dienden als inspiratiebron van de christendemocratische minister-president Balkenende. De filosoof Keulartz (2009)

functie ter controle en beheersing van immigratie. Daarnaast werd de inburgeringsplicht van de Wet Inburgering Nieuwkomers uitgebreid tot zoveel mogelijk categorieën niet-westerse migranten, volgens Fermin in feite een assimilatiebeleid. *‘Het leidend beginsel werd omgedoopt in gedeeld burgerschap: het beleid diende gericht te zijn op wat allochtonen en autochtonen ‘met elkaar gemeen hebben’ in plaats van ‘het cultiveren van verschillen’: ‘gedeeld burgerschap houdt in dat er Nederlands wordt gesproken, dat men zich houdt aan basale Nederlandse normen’* (p. 18).

De publieke toename van moraliserende klanken beperkte zich niet tot immigranten en de zogenaamde allochtone doelgroepen oververtegenwoordigd in de armere wijken. Men begon zich ook steeds meer de vraag te stellen of de jeugd wel genoeg werd voorbereid op hun rol in de maatschappij. In 1992 sprak minister Ritzen al, zoals Nancy Vansieleghem (2006) aangeeft, over een gebrek aan sociale cohesie in de maatschappij. We slaagden er volgens hem *‘... onvoldoende in om “de individuele vrijheid van elke burger te verzoenen met de eisen die gesteld worden om samen te kunnen leven”*’ (p. 19; Veugelers, 2003, p. 5). Veugelers geeft in zijn oratie (2003) over waarden en normen in het onderwijs aan dat Ritzen in de jaren negentig hiermee het bedrijven van staatspedagogiek werd verweten, terwijl hij in feite slechts om aandacht voor normen en waarden vroeg. Tien jaar later lag de situatie anders, niet alleen het klimaat in de maatschappelijke ruimte was veranderd: het gevoel van grip op de maatschappelijke ruimte leek verloren te zijn. De discursieve ruimte veranderde hier ook door. Dit gaf naast de vertrouwde - niet altijd geloofwaardige en behoudende - klanken van politici ook ruimte voor andere klanken en een steeds sterkere roep om richting en moraal (en dat vooral voor Anderen). De zich ontwikkelende maatschappelijke en politieke ontvankelijkheid voor meer substantie en begrenzingen vertaalden zich in diverse rapporten en adviezen van adviesraden als WRR, ROB, RMO, het SCP (etc.) over thema’s als burgerschap(svorming), sociale cohesie en verbindingen, normen en waarden, identiteit, verantwoordelijkheid, de goede burger, etc. Zo kon het dat in 2003 de Onderwijsraad na de verkenning *‘Samen leren leven. Verkenning onderwijs, burgerschap en gemeenschap’* (2002) pleitte voor meer voor burgerschapsvorming en een versterking van de band tussen het onderwijs en de gemeenschap. Het onderwijs werd volgens Veugelers (2003) als laatste reddingsboei gezien voor een overheids-

schrijft over deze stroming en haar sociale aanleiding: *‘De neo-liberale politiek heeft met haar programma van privatisering, deregulering en de introductie van marktwerking in sectoren als de gezondheidszorg de calculerende burger op het podium gehesen en heeft zodoende ook de reeds aanwezige consumentistische mentaliteit verder aangewakkerd. Het individualisme van de koopkrachtige vraag is ontaard in narcisme en egoïsme met als gevolg dat solidariteit en sociale cohesie meer en meer verdampt zijn. Het communitarisme wil aan deze centrifugale krachten weerstand bieden door de centripetale krachten van de gemeenschap opnieuw aan te spreken’* (p. 4).

gezag dat niet alleen maar gericht is op normhandhaving (p. 5, 28). De Onderwijsraad concludeerde in dat rapport zoals de onderwijskundige Leo Pauw (2009) aangeeft uit ‘... gesprekken met mensen uit het onderwijs, vertegenwoordigers van de lokale overheid en wetenschappers, dat ‘allen het als een opdracht zien om burgerschap in en rondom het onderwijs te versterken’” De WRR sluit zich in het rapport “Waarden normen en de last van het gedrag’ uit 2003 aan bij het idee om vanaf 2005 burgerschapsvorming op te nemen in de onderwijswetgeving. De pedagoog prof. dr. Micha de Winter sluit deze rij in 2004 met een essay over opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid voor de WRR waarin hij pleitte - voor de Winter geen nieuw geluid - voor een democratisch-pedagogisch perspectief (p. 16). Veugelers (2003) belicht in zijn oratie het argument dat maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering, het afnemende belang van levensbeschouwingen en globalisering in toenemende mate van jongeren om eigen waardeontwikkeling vraagt (p. 9, 10, 28).

Tegelijkertijd speelde ook de discussie over de legitimatie en de rol van de overheid een belangrijke rol. Het was duidelijk geworden, zoals de RMO dit in 2002 aangaf, dat burgers, door ontwikkelingen als individualisering, informalisering en internationalisering, uit hun institutionele jas waren gegroeid. Dit had als gevolg dat de organisatie van het publieke domein niet meer goed aansloot bij de maatschappelijke verhoudingen (2002, p. 11). Dit leidde van 2003 t/m 2007 tot het actieprogramma ‘Andere Overheid’, waarbij werd ingezet op een transitie naar een participatiestaat en de professionalisering van verhoudingen tussen burgers, bedrijven en instellingen met - volgens het kabinet - passende (markt)waarden als bijvoorbeeld: effectiviteit, efficiëntie en klantgerichtheid (29 362, Modernisering van de overheid, 2003-12-12). Daarbovenop zag de overheid zich naast de stijgende maatschappelijke kosten in 2007 geconfronteerd met een internationale economische crisis. Deze crisis zou aanleiding geven tot een opstapeling van bezuinigingsrondes. Als resultaat in een tijdsbeslag van enkele jaren jaar diverse vergaande richtinggevende formeel-juridische besluiten genomen die als doel hadden en hebben de verhouding en houding (verantwoordelijkheid) van burgers tot elkaar en naar de overheid te stimuleren en te ‘effectueren’. Wetten als; de ‘Wet op het primair onderwijs’, de ‘Wet op het voortgezet onderwijs’ en de ‘Wet op de expertisecentra’ (van kracht per 2006), verplichten het onderwijs aandacht te besteden aan actief burgerschap en sociale integratie; de ‘Wet Inburgering’ (2006, van kracht per 2007, wijziging van 2012 van kracht per 2013) gericht op oude en nieuwe inburgeraars; de ‘Wet Maatschappelijke ondersteuning’ (2006, van kracht in 2007), de WMO is een participatiewet dat de vermaatschappelijking van de zorg wil bevorderen door de zorg te decentraliseren, per 2015 vervangen door de ‘Wet Maatschappelijke ondersteuning 2015’; de wettelijke verplichting van een maat-

schappelijke stage voor middelbaar scholieren (2011, per 2015 afgeschaft), de ‘Participatiewet’ (van kracht per 2015) gericht op de re-integratie van bijstandsgerechtigden en mensen met een arbeidshandicap⁸⁸.

Dit wil niet zeggen dat alle neuzen in de maatschappij en de politiek dezelfde kant opstonden, diverse stemmen in de politiek-maatschappelijke arena als wetenschappelijke geïnspireerde stemmen boden (en bieden) tegenwicht aan deze klanken en de veranderende dichtheid in de maatschappelijke ruimte. De dynamiek was in ieder geval krachtig genoeg om regelmatig te kunnen leiden tot verhitte debatten. initiatieven en wetten die een duidelijke richting willen geven aan het (sociaal) handelen en denken van immigranten en (toekomstige) burgers: in zoverre deze in enige mate toerekeningsvatbaar worden geacht en waarbij af en toe grenzen in het recht zijn opgezocht, zoals bijvoorbeeld het geval bij het politieke debat (sinds 2007) over dubbele nationaliteiten. Veugelers en Schuitema (2009) geven daarnaast aan (zie voetnoot 89) dat de verdieping van het concept burgerschap met het toevoegen van verschillende nieuwe maatschappelijke dimensies [de vorm en inhoud van] het concept verbonden is geraakt met domeinen die direct ingrijpen op de identiteit van mensen (p. 11-12)⁸⁹

4.4.2 Burgerschapsvorming en inburgering

Ook de sociologen Lems en Suvarierol schrijven in een artikel uit 2012 - daar gebruik makend van het scriptieonderzoek van Lems - dat in het spreken over burgerschap, naast staatrechtelijke rechten en plichten een breder gebruik van de term, sociale en culturele omgangsregels

⁸⁸ De participatiewet en de transitie van de ABWZ naar de WMO hoort net als de transitie Jeugdzorg bij de trits van decentralisaties in het kader van het uit handen geven van verantwoordelijkheden aan gemeenten.

⁸⁹ Aansluitend op de burgerschapsgenres besproken in paragraaf 4.3 en voetnoot 87 is het voor ons theoretisch overzicht verhelderend met Veugelers en Schuitema (2009) te spreken over een verdieping en verbreding van het concept. De verdieping is te vinden in het feit dat naast de klassieke politieke betekenis het idee steeds meer maatschappelijke betekenissen heeft toegewezen gekregen die verwijzen naar sociale, culturele en intermenselijke dimensies. De verbreding van het begrip verwijst naar een postnationaal niet geografische gebondenheid, waarbij bijvoorbeeld op Europees en mondiaal niveau (wereldburgerschap) ook over burgerschap wordt gesproken (p. 11-12). Tonkens & Huurdeman (2011) gebruiken wanneer zij spreken over geografische schaal de beschrijving ‘groter bereik’ en de aanduiding ‘bereik in de breedte’ als zij spreken over het bereiken van meer doelgroepen, zoals bijvoorbeeld behandeld in hoofdstuk twee paragraaf. 2.2. Met betrekking tot de Europese ruimte beschrijven Masschelein & Simons (2002) en Biesta (2011) hoezeer deze fysieke ruimte ook de nationale handelings- en denkruimte affecteert en wil beïnvloeden, dit doet Masschelein & Simons spreken over een ‘European Space of Higher Education’: dat ideeën over burgerschap overwegend economisch (neo-liberaal) invult. Hiernaast is het niet minder zinnig te zien dat de term burgerschap in het denken over de zorg en het beleid voor (verstandelijk) gehandicapten ook actief wordt ingezet als denkkader (paradigma) om zodoende discursieve ruimte (en tegenwicht) te kunnen bieden aan democratische en emancipatoire overwegingen waar het klinisch-medische defect-paradigma niet in kan voorzien (zie Van Gennep, 2002). Tegelijkertijd wordt door academici als dr. Herman Meininger (bijzonder hoogleraar sociale integratie van mensen met een verstandelijke handicap) juist gewezen op de discursieve ruimte inperkende en dwingende vorm van dit paradigma (Renders & Meininger (2012). Samen met Veugelers en Schuitema moeten we concluderen dat de verschillende soorten gebruik van de term burgerschap (vormkenmerkend, inhoudelijk beschrijvend, paradigmatisch ingezet, actief gebruikt, etc.) de term lastig maakt om vat op te krijgen en lastig maakt om eenduidig te gebruiken.

steeds meer nadruk krijgen en dat er steeds meer nadruk wordt gelegd op structuur en regels in plaats van vrijheid en individualiteit (Lems & Suvarierol, p. 280-282). Aan de hand van Lems en Suvarierol hun artikel zullen we in deze paragraaf een korte blik werpen op de consequenties van deze bewegingen en klanken binnen twee domeinen die zich bezighouden met vorming in zowel ontwikkelende als normaliserende zin. Dit zijn domeinen die formeel aangewezen zijn burgerschapsonderwijs aan toekomstig ‘volwaardige’ burgers aan te bieden, te weten immigranten en scholieren (p. 281). Hiermee kunnen we een indruk krijgen hoe binnen deze domeinen de afgelopen aandacht is besteedt aan het omgaan met verschil en of (dan wel hoe) in deze domeinen in het aanbieden van kennis hierin verschil wordt gemaakt. Het gaat hierbij om het onderwijs aan kinderen (het primair onderwijs, het voortgezet onderwijs en het speciaal onderwijs met het beroep op burgerschapsvorming)⁹⁰ en de zogeheten ‘inburgeringspraktijk’ - sinds de Wet Inburgering aan de private Inburgerings- en integratiesector uitbesteed - voor oude en nieuwe migranten van zekere landen. Dit betreft een keuze, waarbij we in navolging van Fermin (2009) zijn verwondering over de concrete uitwerking van burgerschap kunnen afvragen waarom formeel-juridisch specifiek alleen deze en niet andere (overlappende) sectoren op deze taak worden aangesproken?

In de vorige paragraaf hebben we het al gehad over de moraliserende klanken bij het creëren van een dikke burgercultuur en de ontwikkeling van deze ideeën in het kader van burgerschap. Lems en Suvarierol geven aan dat verschillende Nederlandse sociologen de afgelopen jaren over de moralisering van burgerschap hebben geschreven, waarbij bijvoorbeeld een oproep tot participatie moralistisch wordt als deze ‘... wordt uitgebreid met verplichtingen als het groeten van de buren [...] als verwacht wordt dat men afziet ‘... van participatie in voorzieningen van de welvaartsstaat [...] als onder het mom van burgerschap regels worden opgeworpen op het terrein van cultuur’ (p. 282; Van Gunsteren, 2009, 41); en dat de moralisering op zijn sterkst is als instemming met de ‘normale’ omgangsregels van ‘de samenleving’ wordt verwacht (p. 282, zie ook Schinkel, 2008; Van Gunsteren, 2009; Van Houdt e.a., 2011). De socioloog dr. Willem Schinkel (2008) geeft aan dat iedere burgerschapstheorie sinds de Grieken en de Romeinen zowel formele als morele componenten bezit. Het verschil zit volgens hem in de verschuiving van de nadruk op politiek-juridische aspecten naar een frame dat

⁹⁰ De onderwijsraad (2012) geeft aan ‘*Het middelbaar beroepsonderwijs kent geen expliciete burgerschapsopdracht in de wet. Wel is wettelijk bepaald [Ministerie van O, C & W, 2007] dat het beroepsonderwijs bij zou moeten dragen aan de persoonlijke ontwikkeling en het maatschappelijk functioneren van deelnemers. In een ministeriële regeling is deze omschrijving uitgewerkt in vier dimensies van burgerschap: de politiek-juridische dimensie, de economische dimensie, de sociaal-maatschappelijke dimensie en vitaal burgerschap. Vanaf het schooljaar 2012-2013 is er in het middelbaar beroepsonderwijs niet langer sprake van een examenverplichting burgerschap, maar van een inspanningsverplichting voor besturen*’ (p. 8).

de morele aspecten van burgerschap vooraan zet (p. 17-18, 20). Het overheidsbeleid is, zoals we hebben beschreven, in een tijdsbestek van tien jaar zich steeds meer gaan richten op de ‘responsabilisering’ van burgers (p. 283; Peeters & Drosterij, 2011). Hierbij gaat het om, zoals Hurenkamp en Tonkens (2011) schrijven: *‘het verantwoordelijk maken van burgers voor wat [...] omschreven wordt als ‘hun eigen problemen’* (p. 27). Lems en Suvarierol stellen zich - met een verwijzing naar Schinkel 2009 - in hun artikel de vraag of zij de zelfde inhouden en morele boodschap in deze twee sectoren kunnen vinden, immers: *‘... als burgerschap de geldende regels definieert, gelden die voor alle burgers van een land [...] Anders heeft ‘moreel burgerschap’ misschien meer tot doel om normen en waarden over te brengen aan integratiebehoefte migranten’* (p. 282). Met deze vraag refereren zij naar werk van Schinkel uit 2007, waarbij hij het integratiedebat in Nederland als casus beschrijft en de hem beschreven performatieve werking van constructen, zogenaamde convicties. Deze convicties zorgen volgens Schinkel hier voor een niet neutrale houding richting immigranten⁹¹. Dit zou voor de

⁹¹ De filosoof Christian van der Veeke (2008) geeft aan dat Willem Schinkel In zijn boek ‘Denken in tijd van sociale Hypochondrie’ uit 2007 (in hoofdstuk één kort aangehaald) een eigen theorie heeft geïntroduceerd over de aard van de sociologie. Om zijn kritiek op de sociologie en zijn theorie te verduidelijken beschrijft hij de wijze waarop in Nederland het wetenschappelijke en maatschappelijke debat over integratie wordt gevoerd. Schinkel richt daarbij zijn korrel op de conceptuele onderscheidingen die in dit debat gebruikt worden. Met deze casus laat hij niet alleen zien hoe de sociologie naar haar onderzoeksobject kijkt, tevens richt hij onze blik op een lange traditie die de sociologie vanaf het begin van haar bestaan zou domineren en bepalen; hoe zij zichzelf bekijkt (zichzelf beschrijft). Het gaat daarbij zoals Schinkel aangeeft om; een denken dat de samenleving als een levend wezen wil zien, het zogenaamde ‘organicistisch denken’; een denken waarbij wordt gedacht in termen van het primaat van een geheel. Schinkel geeft aan dat de sociologie zich in haar bestaan vooral heeft gericht op ‘orde’ en wil denken binnen het kader van een ‘eenheid’, eenheid die zij veelal aanduidt met de term ‘maatschappij’. Dit leidt volgens hem tot misverstanden en onrealistische aannames (2007, p. 42,46). Schinkel bekritiseert in dit boek deze wijze van sociologie bedrijven en door - zoals van der Veeke aangeeft - een archeologie van het heden te schrijven. Hierbij laat Schinkel laat zich inspireren door denkers als Foucault, Deleuze en vooral de socioloog Niklass Luhmann. Met betrekking tot het integratiedebat van voor 2007 beschrijft hij dat de samenleving *‘... sociaal hypochondrisch is geworden. Zij vreest [in het ontbreken van overkoepelende verhalen] de eigen ondergang en creëert, in een poging het eigen voortbestaan veilig te stellen, vooral geforceerde onderscheidingen en denkbeeldige vijanden’* (van der Veeke p. 82). Schinkel wijst daarbij veelvuldig op de productieve (performatieve) en normatieve werking die uitgaat van termen, bijvoorbeeld het koppel ‘autochtoon en allochtoon’ en de gelijktijdige werking van insluiting en uitsluiting van immigranten dat hij ‘autovampirisme’ noemt. *‘Autovampirisme verwijst naar het proces waarbij het sociaal lichaam een deel van zichzelf (auto) als een ondoel leegzuigt (vampirisme). De gedachte hierachter is dat de immigranten per definitie onderdeel van de samenleving zijn, juist omdat zij in ons spraakgebruik als vreemd of als indringers worden voorgesteld. In ons spreken over de samenleving maken wij continu onderscheid tussen buiten en binnen de Nederlandse samenleving, maar dit kan alleen vanuit die samenleving zelf worden gedacht’* (van der Veeke p. 87). Dit resulteert in een debat met een discourslogica dat zoals Schinkel aangeeft hierdoor bij voorbaat niet neutraal is. Schinkel gebruikt deze inzichten vervolgens om te laten zien dat de sociologie het sociale - aldus Schinkel - reduceert tot een behapbaar ding (p. 85-86). In het laatste hoofdstuk van het boek en het postscriptum schetst Schinkel een alternatieve weg. Hij schrijft: *‘[d]e sociologie moet om het ‘fluïde’ of ‘liquide’ denken door te trekken, starre identiteiten als convicties [volgens Schinkel historische constructen die afgezet kunnen worden tegen zogenaamde residuen: de differente tegenhanger van een fictie] kunnen liquideren. [...] Liquideren is het vloeibaar maken van sociale stollingsvormen: het analyseren van fictieve identiteiten op zo’n manier dat die ficties niet (empirisch) ‘at face value’ genomen worden, maar dat aangetoond wordt op welke manier ze voortdurend gereproduceerd, gestabiliseerd en gegeneraliseerd worden binnen een coincidenteel proces. Liquideren in de sociologie wil zeggen het afmaken van statische concepten ...’* (2007, p. 426). Interessant voor ons is Schinkel zijn nadruk op de productieve rol van identiteiten, zeker wanneer we de volgende opmerking meenemen: *‘Meer in het algemeen*

analyse van lesmaterialen van Lems en Suvarierol betekenen dat men mag verwachten dat moreel burgerschap meer benadrukt wordt in het inburgeringsmateriaal dan het materiaal op scholen (Lems & Suvarierol, p. 283).

Bij het onderwijs gaat het zoals in de onderwijswet omschreven staat om: *‘de bereidheid en het vermogen om deel uit te maken van de gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren’* (Bron, 2006, p. 7). In het primair en voortgezet onderwijs heeft dit zich dit vertaald in vakoverstijgende kerndoelen (streefdoelen). Zoals de onderwijsraad (2012) schijft heeft de overheid de regie van het burgerschapsonderwijs zoveel mogelijk bij de scholen zelf gelaten zoals past bij het idee (en binnen de vormopvatting) van de Nederlandse vrijheid van onderwijs. Scholen in het primair onderwijs, de onderbouw voortgezet onderwijs, het vmbo, het praktijkonderwijs (en delen van het voortgezet speciaal onderwijs) en de tweede fase van het voortgezet onderwijs kunnen hierbij inspiratie vinden in het kernleerplan zoals dit is ontwikkeld door Stichting Leerplanontwikkeling (SLO). In dit leerplan is burgerschap onderverdeeld in drie domeinen: democratie, participatie en identiteit (p. 7, 30). Zoals de Groot (2013) aangeeft zijn er verschillende intra- en extracurriculaire programma en frames opgezet door instituten (bezig met educatieprocessen en onderwijs) waarmee aan burgerschap gewerkt kan worden (p. 23)⁹². Bij inburgering dienen migranten zich een formeel gesteld minimum van de Nederlandse taal en kennis over Nederland eigen te maken. De eisen voor inburgering zijn uiteengezet in de *‘Eindtermen Kennis van de Nederlandse Samenleving’* (KNS) en worden getoetst om de Nederlandse nationaliteit te kunnen verkrijgen. In deze eindtermen is volgens de auteurs van het artikel volgens de directeur van een bureau voor toetsontwikkeling (naar aanleiding van een telefonisch interview) antwoord gegeven op twee vragen: *‘Ten eerste: ‘Wat is fijn voor de Nederlandse samenleving als inburgeraars dat goed doen?’ en ten tweede: ‘Wat is voor inburgeraars fijn om te weten om goed te kunnen functioneren in de Nederlandse samenleving?’* (p.284). Samengevat wil men in beide domeinen *‘goed burgerschap’* aan leren, zodat sociale binding bevordert en problemen voorkomen kunnen worden (SLO, 2006, 9; Schinkel, 2008, 19; Van Gunsteren, 2009, 45; Suvarierol & Lems, p. 281).

In zijn scriptie heeft Lems verschillende onderwijsmaterialen geanalyseerd: materiaal bestemd voor inburgeraars (niveau A2) en lesmateriaal voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Dit zijn *‘... lesmaterialen die vallen binnen de be-*

zijn identiteiten überhaupt te zien als dergelijke stollingsmomenten. Identiteiten kunnen mensen zijn, maar ook organisaties, communicaties, handelingen, gewoontes, imitaties...’ (p. 425). In deze scriptie betogen we ook dat het in het kader van humanisering het nut heeft deze stollingen ruimtelijk en meerdimensionaal te analyseren.

⁹² De Groot noemt voorbeelden als het APS, Fort van de Democratie, KPC, NCDO, Prodemos en kleine coöperatieve netwerken en organisaties die aandacht hebben voor onderwijs over democratie en mensenrechten.

schrijving van 'Actief burgerschap en sociale integratie ...'. Zoals Lems en Suvarierol aangeven is een beperking tot deze groep nuttig omdat het dan blijft bij de kern van het burgerschapsbegrip. Daarbij komt het beoogde taalniveau van de deze inburgeraars overeen met dat van scholieren aan het eind van het basisonderwijs aan beheersing wordt verwacht. In het onderzoek is gekeken naar de overeenkomsten en verschillen tussen het materiaal gericht op immigranten (allochtonen) en het onderwijs. Hierbij maken ze de noot zoals eerder in deze scriptie aangegeven dat algemeen onderwijs altijd al door de overheid is gebruikt om de populatie te vormen (p. 284-285). Extra aandacht besteden ze of ze een 'restrictive turn' kunnen ontwaren in de inburgeringscursus en een onderscheid zien in facilitatief en repressief beleid richting immigranten. Ten tweede kijken ze naar hoe dit wordt overgedragen, direct of indirect en is de toon opvoedend, behulpzaam, of restrictief. Naar aanleiding van het onderzoek zien ze dat het belangrijkste aangetroffen verschil ligt in de uitleg van waarden. In de inburgeringscursus worden waarden vertaald naar concrete omgangsregels die gelden voor iedereen. In het onderwijs worden waarden vooral uitgelegd als een oproep om op een open wijze met culturele verschillen om te gaan en een actieve opbouwende houding aan te nemen. Daarnaast signaleren Lems en Suvarierol in materialen voor de inburgeringscursus veel nadruk op het staatsbestel en artikelen uit de grondwet en dan vooral die gericht op discriminatie (met een accent op homoseksualiteit), godsdienstvrijheid, vrijheid van meningsuiting en onderwijsvrijheid. *'Deze normen worden niet alleen als toonaangevend in Nederland benoemd, maar ook als waarden geldend voor de immigranten zelf'* (p. 286). Ze concluderen dat de uitleg van democratie voor immigranten weinig aandacht wordt besteed aan een deliberatieve houding en vooral ingaat op morele aspecten. Daarnaast signalen ze veel nadruk op verantwoordelijkheid en initiatief; je hebt wel rechten, maar je moet deze wel eerst zelf kennen en weten waar je daarvoor terecht moet. De formele kaders worden volgens Lems en Suvarierol vooral aangereikt in de vorm van omgangsregels. Het gaat zoals ze beschrijven om een liberale houding die wordt aangereikt als een universele houding, terwijl zij een universeel ideaal is. Op deze wijze is de keuze verdwenen en vastgelegd in zogenaamde 'Nederlandse' gedragscodes. Hiermee zien ze een kloof gecreëerd worden tussen 'de immigrant' en de Nederlandse samenleving: immigranten worden geacht worden zonder deze codes niet te kunnen functioneren. Hiermee wordt het idee burgerschap moralistisch ingezet. In het materiaal voor het onderwijs zien de auteurs vooral aandacht voor de achterliggende waarden van culturele diversiteit, tolerantie en een deliberatieve houding gericht op onderhandelen, overleggen en samenwerken. Weliswaar is hier een sterke nadruk te vinden op het morele aspect van de deliberatieve houding. Een verschil die opgemerkt wordt is dat leerlingen vooral gemotiveerd een houding

wordt aangeleerd om zelf normen en waarden te kunnen vormen, terwijl immigranten normen en waarden direct krijgen overgedragen. Daarnaast wordt er in de collectie onderwijsmaterialen een veel positiever beeld ten aanzien van culturele verschillen gesignaleerd. In dit materiaal komt weliswaar een sterke nadruk op meedoen naar voren: *'In het lesmateriaal is de houding van de kinderen over het algemeen ondernemend, enthousiast en bijdehand. Maar het moet niet bij een houding blijven'* (p. 289). Lems en Suvarierol concluderen dat burgerschap in het onderwijs niet echt als culturele kwestie wordt beschouwd, maar vooral nadruk legt op het doen, waarbij hard werken en gewoon doen worden voorgesteld als typisch Nederlandse eigenschappen. Wat betreft toon en taal signaleren zij dat naast veralgemeniseringen van normaal gedrag in het inburgeringsmateriaal culturele aanpassing als een noodzaak in plaats van wens wordt gebracht, terwijl in het onderwijs juist de nadruk wordt gelegd op het samenleven met verschillende culturele achtergronden. Verschillen moeten kunnen bestaan, hoewel gelijktijdig in sommige materialen wordt gesteld '... dat er veel gemopperd en gezeurd wordt door mensen die zelf geen burgerschapsactiviteiten laten zien ...' (citaat p. 289; p. 285-289). Deze inzichten passen bij het door Lems en Suvarierol aangehaalde onderscheid van Schinkel en Van Houdt (2010), waarbij ze stellen dat: *'... richting immigranten gebruik wordt gemaakt van repressive responsabilization, en richting autochtonen van facilitative responsabilization'* (p. 283). Ze concluderen dat burgerschap kennelijk in de eerste fase (voor immigranten) een plicht is hetzelfde te zijn⁹³ en in de tweede fase (als de culturele basis gelegd is) pas een recht om anders te zijn. Dit zou volgens Lems en Suvarierol impliceren - zoals Schinkel in 2009 zou opperen - dat immigranten een pedagogische achterstand zouden hebben ten opzichte van kinderen die hier zijn opgegroeid. Weliswaar wijzen ze erop dat het invoeren van de plicht in het onderwijs afstandelijker is gegaan. Dit heeft volgens hen mogelijk van doen met de eerder in deze paragraaf aangehaalde opmerking betreffende de geïnstitutionaliseerde onderwijsvrijheid. Daarnaast fungeert het onderwijs zoals ze aangeven al veel langer als een zelfstandig instituut [een eigen ruimte met eigen gebruiken en ideeën]. waardoor richtlijnen vanuit de overheid mogelijk minder strikt gevolgd worden (p. 292-293). We kunnen ons afvragen welke vormopvatting van burgerschap leeft in de aanleverende instituties en het onderwijs?

Lector en historicus Arie Wilschut (2013) verwijst in zijn oratie naar enkele onderzoeken en publicaties waaronder het advies van de Onderwijsraad uit 2012 waarin naar voren komt dat schoolleiders en docenten een onduidelijk beeld hebben van burgerschap. (p 11-12;

⁹³ Tegenover terrannormativiteit (genoemd in voetnoot 65) plaatst Schinkel (2007) agrannormativiteit, waarbij in het cultuuristisch vertoog ras wordt vervangen door cultuur. *'Een agrarische logica is hierin aan het werk; de grond van de eerste natuur wordt gecultiveerd, bewerkt, in cultuur gebracht en tot tweede natuur verheven'* (p. 315).

de Onderwijsraad, p. 30) In onderzoek van Hilbers et al. (2010) ziet Wilschut een soortgelijke conclusie: *‘[Schoolleiders] zien het aanleren van sociale vaardigheden als het belangrijkste doel van burgerschapsvorming en achten het verwerven van kennis van andere culturen en kennis over democratie minder belangrijk’* (Wilschut, 2013, p. 12). De Groot (2013, p. 97-98) geeft aan hoe in Nederland zowel Veugelers als De Winter kritiek hebben geleverd op aspecten van het onderwijsbeleid, de ontwikkeling van burgerschapsvorming aandacht voor democratisch burgerschap binnen het onderwijs in Nederland. Zoals behandeld in paragraaf 4.2 heeft Veugelers onder meer kritiek op de aandacht voor en plek die normen en waarden in het onderwijs toegewezen hebben gekregen. Overeenkomend met de typologie van typen burgers van de Amerikaanse onderzoekers Westheimer and Kahne uit 2004⁹⁴ onderscheid Veugelers naar aanleiding van onderzoek zelf ook drie typen burgers: *‘the adaptive, the autonomous, and the critical democratic type.’* Veugelers (2011) schrijft over een studie met Leenders en De kat uit 2008: *‘A survey among teachers in Dutch secondary education showed that 53 % of the teachers aim at a critical-democratic type of citizenship, 39 % at an adaptive type, and 18 % at an individualizing type. [...] even if the pedagogical goals are aiming at a critical-democratic citizenship, the practice and the effects are strongly adaptive and individualized’* (Veugelers, 2011, p. 16). De Groot concludeert: *‘As a result, large number of students is educated to become a-political citizens: citizens who have not studied power inequalities and who have not been introduced to a school culture that teaches students how they can address social injustices. To stimulate ‘humanitarian, social and democratic values and autonomy’* (p. 97-98). De Winter (2004) pleit, zoals aangegeven in paragraaf 4.4.1 voor een democratisch-pedagogisch perspectief. Hij waarschuwde dat een democratie kan imploderen door onachtzaamheid of exploderen door gerichte aanvallen. Ten aanzien van het imploderen denkt De Winter aan eigenbelang: wanneer burgers alleen gefocust zijn op het beschermen van hun ‘eigen’ (negatieve) vrijheid, onwetendheid zijn ten aanzien van geschiedenis en democratie en een desinteresse hebben voor de publieke zaak.

4.5 Richtinggevende ideologieën en de performatieve wending

Wanneer we Nederland bekijken als een ideële ruimte gesitueerd op een geografisch vlak dan zien we dat de nodige gebeurtenissen in en omheen de geografische ruimte de ideële ruimte hebben laten resoneren en daardoor de (vorm)opvatting over samenleven hebben geaffecteerd en beïnvloed Veugelers (2011) geeft voorzichtig aan dat in de Nederlandse sterk geïndividua-

⁹⁴ Westheimer and Kahne (2004) onderscheidten: *‘the personally responsible type’*, *‘the participatory type’* en *‘the justice oriented type’*. (p. 239-240)

liseerde samenleving een [klanken]mix is ontstaan van een 'nationalistische educatieve ideologie' en een 'vrije marktideologie' met enige ruimte voor een globale moraliteitsideologie, dat daarmee wat plek binnen het formele vertoog geeft aan mensenrechten, democratie, culturele diversiteit en duurzaamheid. Veugelers gebruikt hierbij de typologie van Spring (2004) die drie typen educatie-ideologieën onderscheid. Deze typen zijn volgens Spring per educatiesysteem [geografisch ideële ruimte] in verschillende combinaties terug te vinden. (p. 14-15)⁹⁵ Zo was er in de eerste jaren van het millennium naar aanleiding van maatschappelijke gebeurtenissen in hoge mate aandacht voor de culturele (nationalistische) kant van burgerschap waardoor een meer cultuристisch vertoog naar voren kon komen⁹⁶. Sinds de kredietcrisis (2007), Europese schulden crisis (2009) en daarna de zorgen rond Griekenland, zijn deze klanken niet verdwenen (zeker niet sinds de komst van grote aantallen vluchtelingen uit het Midden-Oosten sinds 2014). We kunnen zien dat er maatschappelijk meer aandacht is gekomen voor de beleiden marktideologie en de partijen die bij deze tegenslagen als schuldigen werden aangewezen. Deze gebeurtenissen hebben invloed gehad op het ideële klimaat in de fysieke ruimte en daarmee ook op de vormopvatting over burgerschap. Dit is onder meer terug te zien in de besproken burgerschapspraktijken en accenten in de formele randvoorwaarden die aan deze praktijken worden opgelegd. Een voorbeeld is de integratienota van minister Donner uit 2011 (kabinet Rutte 1, geleid door de VVD), waarin een wijziging van de Wet Inburgering werd aangekondigd. Zo is het sinds het aannemen - door de eerste en tweede kamer in 2012 - de eigen (financiële) verantwoordelijkheid van migranten geworden te voldoen aan hun inburgeringsplicht. Hierbij kunnen zij indien nodig worden ondersteund met een sociaal leenstelsel ("33.086, *Versterking eigen verantwoordelijkheid inburgeringsplichtige*"). De filosoof Keulartz (2009) ziet wanneer we over participatie spreken een performatieve wending: een verschuiving van meedenken en meepraten naar meedoen waarbij de emotionele en expressieve kanten van participatie krachtiger op de voorgrond treden dan voorheen (p. 1). Onderzoekster Janneke Vreugdenhil (2011) geeft aan dat participatie een algemene term is met specifieke betekenissen die in verschillende disciplines verschillend wordt gebruikt. '[H]et woord parti-

⁹⁵ Net als 'burgerschap', 'identiteit', 'de mens' en 'het zelf' is ideologie een essentially contested concept: '*Ideologie can best be understood as the framework of thought that is used in society to give order and meaning to the social and political world in which we live. As important here is the notion that ideology can be understood as existing at the deep, embedded psychological structures of personality.*' Ze vervolgen met de constructieve rol aan te geven van herinneringen, ervaringen, individuele behoeften, motivaties en passies, als de steeds wisselende materiële en sociale fundamenten van de maatschappij. (Darder et al. 2003, p 13)

⁹⁶ Dat is een vertoog waarbij, volgens Schinkel (2007), door middel van een essentialistisch cultuurbegrip cultuur in plaats van ras als verklarende factor wordt gezien voor achterstanden en problemen, deze zouden zijn binnengebracht door niet geïntegreerde mensen binnengekomen in een moreel 'goede' ruimte (p. 148; zie voetnoot 91 voor de door Schinkel beschreven discourslogica).

participatie verwijst zowel naar een individu (wie participeert) als naar de sociale context (waarin). Alle typen participatie komen op dit punt overeen: het gaat altijd over de actie van een individu in een sociale structuur, de rol van een persoon in een bepaalde geïnstitutionaliseerde context' (p. 90). Hierbij komen volgens Vreugdenhil diverse aspecten van 'kunnen', 'willen' en 'mogen' naar voren (merk de raakvlakken met wat we in deze scriptie bespreken, zie ook voetnoot 48). Daarnaast is de term normatief, omdat de ene vorm van participatie beter gevonden wordt dan een andere en omdat zij verwijst naar structuren waarin normen een centrale rol spelen (p. 78-80, 89-91). Keulartz merkt op dat participatie naast 'dialogue' en 'deliberatie' één van de kernbegrippen is van het neo-communitarisme. Tegelijkertijd zien we een discursieve ruimte ontstaan dat kansen gaf aan een economisering in het denken en de formalisering van deze ideeën, voorbeelden hiervan zijn; de migrantendiscussie in de jaren negentig (2009, Hoogenboom & Scholten, p. 120); ideeën over onderwijs en burgerschap die overwegend economisch (neo-liberaal) worden ingevuld, gereguleerd door een 'European Space of Higher Education' (zie voetnoot 89); een neoliberale revisie van de sociaalliberale visie op de verzorgingsstaat, met accenten op sociaaleconomische integratie, participatie en de decentralisering (Fermin, 2009), etc. De Israëlische socioloog professor dr. Ronen Shamir (2008) beschrijft in een artikel over responsabilisering en 'market-embedded morality' de kenmerken van een neoliberale matrix van autoriteit, deze vertoont de volgende kenmerken; een modus van regeren waarbij van reguleren naar faciliteren gegaan wordt; het distribueren van autoriteit naar verschillende statelijke en niet statelijke entiteiten (units) die als een zakelijke onderneming werken; het faciliteren van private vormen van autoriteit door corporaties, technisch-professionele associaties, kredietorganisaties (etc.); een proces waarbij wetten, regels en regelingen deels worden vervangen door richtlijnen, principes, 'codes of conduct' en standaarden die niet per se gesteund worden door de staat. Wetgeving wordt een gedeeld proces wordt waarbij gedeelde taken, constructieve dialoog, democratische participatie (etc.) naar voren komen (p. 6-7), zoals we ook op verschillende momenten in deze scriptie hebben kunnen zien. De politicoloog dr. Gerard Drosterij en politicoloog/bestuurkundige dr. Rik Peeters beschrijven in 2011 een enigszins gelijkend beeld wanneer zij beargumenteren dat ze in Nederland als het gaat om participatie en zelfredzaamheid van burgers vanuit de overheid een retorische constructie zien waarin een oproep wordt gedaan tot 'burgerlijke zelfonderwerping' (p. 468) of '*conformerende zelfredzaamheid*' zoals we in de titel van het artikel lezen. De combinatie van de nadruk op de nationale gemeenschap met haar culturele en morele criteria als de nadruk op individuele verantwoordelijkheid doet Van Houdt, Suvarierol en Schinkel (2011) - met behulp van het 'governmentality' perspectief van Foucault - een trent signaleren naar een

opvatting van ‘verdiend burgerschap’, zij spreken daarbij over ‘neoliberal communitarism’⁹⁷. Hoe dan ook het is getuigende; beleidsstukken als de kabinetsnota ‘*De Doe-Democratie. Kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving*’ uit 2013; wetten als de WMO en de Participatiewet; de afkondiging van de participatiesamenleving in de troonrede van 2013, duidelijk dat de overheid inzet op de transitie naar een participatiestaat^{98,99}.

4.6.1 Grond; geschiedenis, geheugen en identiteit

De casus burgerschap in dit hoofdstuk wijst ons met de nadruk op het ‘Nederlandse’ aspect van burgerschap nog op een voor deze scriptie belangrijk conceptueel aspect, dat we nog willen bespreken, willen we beter kunnen meenemen hoe vanuit de ‘ervaring’ van ‘zijn’ en ‘gesitueerd-zijn’ betekenis wordt gegeven aan de wereld haar fenomenen en hoe tijdens dat proces identiteiten steeds weer (performatief) tot stand komen. Het gaat dan om ‘grond’, de overlappende ruimte van een vormopvatting en discursieve ruimte en zogenaamde ‘grondkenmerken’. Bij grondkenmerken kunnen we denken aan ‘grondtonen’, klanken die als kenmerkend voor een ‘ideële ruimte’ worden ervaren en het ‘bereik’ de verschillende klanken die tot deze betreffende ruimte haar grond zijn gaan horen/gehouden worden en worden geacht ‘te passen’. Grondkenmerken beïnvloeden wat we herinneren en hoe deze herinneringen onze

⁹⁷ Naar aanleiding van interne en externe maatschappelijke bewegingen die druk uitoefenen op natiestaten observeren academici dat staten adaptiemechanismen (technieken) ontwikkelen waarmee zij tegenwicht kunnen bieden. Van Houdt, Suvarierol en Schinkel (2011) analyseren de rol van burgerschap als governance techniek in Frankrijk, Engeland en Nederland. In de casussen krijgt burgerschap zoals zij laten zien weliswaar verschillend vorm, zij vertonen zoals zij betogen echter de volgende overeenkomsten; contractualisering (als neoliberale strategie) waarbij de toekomstige burger bepaalde verantwoordelijkheden moet vervullen om de status te kunnen bemachtigen; sacralisering (als communitaristische strategie), waarbij culturele en morele criteria moeten worden voldaan; burgerschap wordt verdient, de burger moet bewijzen dat hij het waard is om deel uit te maken van de gemeenschap en de rechten en voordelen die bij deze status komen kijken (2011). Hierbij is het ook interessant om te kijken naar ideeën beschreven over de zogenaamde meritocratie waarbij een sociale status volgt uit verdienste (zie bijvoorbeeld Swierstra & Tonkens, 2008)

⁹⁸ Tonkens en De Wilde (2013) beschrijven hoe de overheid in reactie op de ervaren afstandelijkheid en daaruit voortvloeiende kritiek de kloof proberen te dichten met het voornemen en de belofte beter te gaan luisteren: door meer genegenheid te tonen wil(de) men deze kloof overbruggen (p. 13-14), een nabijheid die meer populistische stemmen bereiken door te polariseren. Tonkens en De Wilde spreken van een [beleidsmatige] emotionalisering van burgerschap. Dit sluit aan bij de politieke omslag die Sleegers (2007) beschrijft naar aanleiding van Couwenberg (2006). waarbij het idee van een emotiecultuur De Hart (2005) - volgens De Hart een emancipatie van volkssentimenten dat in haar uiting gevoelens van saamhorigheid teweeg kan brengen - een middel is waar politici en opiniemakers dankbaar gebruik van kunnen maken (p. 38-39). De emotionalisering van beleid zien Tonkens en De Wilde samengaan met de herziening van de verzorgingsstaat. Waar in de jaren vijftig ‘herverdeling’ [redistributie] plaatsvond en een toename van sociale rechten, zoekt de overheid de laatste jaren, mede onder invloed van neoliberale condities en [sinds 2007] de economische crisis, haar heil in ‘erkenning’ of zoals de auteurs aangeven schouderklopjes en het geven van een goed gevoel. Thompson (2006) spreekt hierbij volgens hen over de publieke manifestie van waardering, respect en begrip (p. 16-17).

⁹⁹ Genoemde nota geeft een selectie van termen die de laatste jaren in rapporten en adviezen veel worden gebruikt ‘... vitale samenleving, participatiesamenleving, burgerkracht, eigen kracht, energieke samenleving, samen redzaamheid, zelfsturing, zelf organiserend vermogen, actief burgerschap, doe-het-samen-maatschappij, sociaal ondernemerschap, maatschappelijk initiatief, overheidsparticipatie [...] collectiviteit, [...] coöperaties, coproductie, cocreatie, slimmere combinaties, ontkokering.’ (2013, p. 11)

ervaringen beïnvloeden.¹⁰⁰ Hiervoor is het interessant te kijken naar de wijze waarop we herinneren en het interdisciplinaire veld: ‘memorystudies’.

In de psychologie wordt wanneer we spreken over herinneringen zoals Brown (2007) aangeeft in de eerste plaats onderscheid gemaakt tussen impliciet (procedureel) geheugen en expliciet (declaratief) geheugen.¹⁰¹ Bij het expliciet geheugen is door Tulving (1972) bij het lange termijngeheugen onderscheid gemaakt tussen episodische herinneringen en semantische herinneringen. Het episodische geheugen verwijst naar specifieke persoonlijke situaties (contexten met een plaats en tijd), terwijl semantische herinneringen informatie en betekenisgeving van algemene en abstracte feiten betreft. Wheeler, Stuss & Tulving (1997) geloven dat het episodisch geheugen in tegenstelling tot het semantisch geheugen ingegeven wordt door de subjectieve ervaring van het bewust terughalen van persoonlijke ervaringen. Zij zien dat de prefrontale cortex meer bij deze vorm van herinneren betrokken is (Brown, p. 74). De taalkundige en historica prof. dr. Aleida Assmann (2010) geeft daarnaast aan dat het semantisch geheugen afhankelijk is van collectieve instructie (p. 37). In de sociale wetenschappen zien we de laatste jaren ook meer aandacht voor de intersectie van herinneringen, geschiedenis en identiteit: drie concepten die mede dankzij de performatieve wending worden gezien als elkaar overlappend en beïnvloedend. Deze inzichten komen samen in het interdisciplinaire veld: ‘memorystudies’. De historicus Jay Winter (2010) geeft aan: *‘History is memory seen through and criticized with the aid of documents of many kinds [...] Memory is history seen through affect’* (p. 12). Over het performatieve karakter zegt hij: *‘The performance of memory is a set of acts, some embodied in speech, others in movement and gestures, others in art, others still in bodily form. The performative act rehearses and recharges the emotion which gave the initial memory or story imbedded in it its sticking power, its resistance to erasure or oblivion. Hence affect is always inscribed in performative acts in general and in the performance of*

¹⁰⁰ Mensen hun ervaringen worden daarnaast ook ingegeven door de wijze waarop we via onze zintuigen informatie opnemen (inclusief alle vertekeningen die daarbij horen). Deze informatie die wordt onder andere gefilterd door de voor die persoon bekende linguïstische frames en (neuro)psychologische conditioneringen, dikwijls vastgezet in reële structuren in ons brein (zie ook voetnoot 50). Deze frames en conditioneringen bevestigen de noodzaak van mensen die een outsider perspective in kunnen brengen van buiten de ideële ruimte, zoals mensen die andere culturele frames hanteren of mensen die getraind zijn om vanuit een analytisch venster te kunnen wijzen op afwijkende of opvallende patronen, zoals een therapeut. Er vindt dus een zintuigelijke selectie en vorming plaats, waarna het zeer wel mogelijk is dat mensen (zonder stoornis) bepaalde (emotieve) signalen niet herkennen of signalen actief dissociëren. Hier willen we ook verwijzen naar voetnoot 104 betreffende traumatische ervaringen en herinneringen.

¹⁰¹ Het impliciet geheugen maakt gebruik van oudere delen van ons brein zoals de Amygdala. Het betreffen herinneringen die we ons niet actief bewust zijn, zoals bijvoorbeeld het hoe van de ‘handeling’ fietsen of het typen op een toetsenbord. Psychologe Dr. Shirley Impellizzeri (2012) beschrijft hoe jonge kinderen, dankzij het impliciet geheugen voordat zij talig zijn, al mentale modellen maken van de wereld. Het impliciet geheugen zorgt bij volwassenen er bijvoorbeeld voor dat geuren, kleuren, geluiden of beelden onverwacht bepaalde gevoelens kunnen oproepen (p. 56-57).

memory in particular.' (p. 12)¹⁰² Winter maakt onderscheidt tussen verschillende manieren waarop dit performatieve karakter tot uiting komt waarbij zoals hij aangeeft geschiedenis en herinneren een ongeveer even grote rol spelen, hij noemt: 'historical remembrance', 'familial remembrance' en 'liturgical remembrance'¹⁰³. Historical remembrance maakt volgens hem gebruik van beide andere vormen van herinneren, om al verhalend en vanuit de herhaling een collectieve identiteit te construeren 'wie' de groep is en 'waar' zij vandaan komen (p. 15). 'When individuals and groups express or embody or interpret or repeat a script about the past, they galvanize the ties that bind groups together and deposit additional memory traces about the past in their own minds. These renewed and revamped memories frequently vary from and overlay earlier memories, creating a complex palimpsest about the past each of us carries with us' (p. 11). Voorbeelden van performatieve (groeps)-identiteiten die Winter noemt zijn gender, etniciteit en nationaliteiten. Daarnaast geeft Winter aan hoe bij het formeren van een collectief geheugen tribunalen en rechtbanken een actieve rol kunnen spelen als 'plaatsen' van getuigenis bij misdaden tegen collectieven. Evenzo kunnen vastgelegde institutionele herinneringen -teksten, wetten en verdragen en ook musea hiervan getuigen: een sprekend voorbeeld is het ontstaan van de Europese Unie (met betrekking tot de Europese ruimte).

¹⁰² Prof. dr. Assmann geeft daarnaast aan dat psychologen ons vertellen dat bij het individuele onthouden geen originele pure gefixeerde stimulus bewaard blijft, maar dat het een proces betreft van re-inscriptie en reconstructie (p. 39). Ook Psycholoog en nobelprijswinnaar Prof Richard Kahneman onderstreept de rol van narrativiteit en selectief onthouden, naar aanleiding van jarenlang onderzoek. In zijn TEDtalk uit 2010 en in zijn boek 'thinking fast, and slow' uit 2013 maakt hij daarbij onderscheid tussen de 'experiencing self' en de 'remembering self'. Kahneman geeft in zijn talk (TED Conferences, LLC, maart 2010, "Daniel Kahneman, The riddle of experience vs. Memory") aan dat tijd weinig invloed heeft op het herinnerende zelf. Het herinnerend zelf herinnert zich maar een fractie van de vele momenten dat het ervarende zelf doorstaat. Zo wordt bij pijn niet de duur van pijn onthouden, wel de momenten die het narratief veranderen, significante momenten (bijvoorbeeld pieken van pijn) en hoe een ervaring eindigt. Het is volgens Kahneman het herinnerende zelf dat beslissingen maakt: 'The experiencing self has no voice in this choice. We actually don't choose between experiences, we choose between memories of experiences. And even when we think about the future, we don't think of our future normally as experiences. We think of our future as anticipated memories.' (transcript, para. 8:45) Zo vond hij in zijn experimenten waarbij mensen pijn werd toegediend mensen keer op keer kozen voor langere perioden van pijn die op prettiger wijze eindigden dan kortere toedieningen van even hevige pijn. Deze twee 'zelden' verwijzen volgens Kahneman naar twee definities van geluk. Bij de een gaat het om momenten van geluk (de ervaringen en daarbij horende emoties), bij de ander om het geluk dat het herinnerende zelf ervaart: '... it's a completely different thing. This is not about how happily a person lives. It is about how satisfied or pleased the person is when that person thinks about her life.' (transcript, para. 11:57) Kahneman geeft het voorbeeld van mensen die verhuizen naar een beter klimaat vanuit het idee dat ze daar gelukkiger zullen worden: '... it's sort of interesting to trace what is going to happen to people who move to California in the hope of getting happier. Well, their experiencing self is not going to get happier. We know that. But one thing will happen: They will think they are happier, because, when they think about it, they'll be reminded of how horrible the weather was in Ohio, and they will feel they made the right decision' (transcript, para. 15:04).

¹⁰³ 'The term [historical remembrance] is distinguished from familial remembrance - the performance of rituals inscribed in the calendar of births, deaths, and marriages of family members - and from liturgical remembrance - the performance of rituals endowed with sacred meaning. Historical remembrance borrows from both, but uses them to construct a story about a shared past, the shape and content of which tell a group of people who they are and from whence they have come.' (p. 14-15)

Ook sociaal protest, de rol van traumatische herinneringen¹⁰⁴ en herinneringen van diaspora zijn sterk verbindende activiteiten. *‘Many of these tales are nostalgic, in that they are marked by a sense of loss, poignancy which can lead people to idealize the world left behind. [...] revival brings back to life something that was not there in the first place. Some worlds cannot be restored, but even the belief that they can be revived almost always involves some mixture of memory and history which distorts the past’* (p. 20). Winter waarschuwt dat de nostalgie en het verlangen naar het verleden in deze transnationale tijden vaak neerkomt op het framen [en daarmee gronden] van herinneringen als geschiedenis (p. 11-21). In dezelfde bundel gaat prof. dr. Assmann dieper in op het fenomeen collectieve identiteit. Ze geeft aan dat voor schrijver/filmmaker/politiek activist Suzan Sontag (1933-2004) het collectief geheugen niet afzonderlijk gedacht kon worden van een organ/organism, een individueel fysiek leven en haar eendigheid. Assmann zelf ziet tegelijkertijd dat door het verbaliseren het individuele geheugen versmolten wordt met een intersubjectief systeem (de taal), dat daardoor niet exclusief meer individueel kan zijn. Net zoals Winter al aangaf ziet zij hoe foto’s en geschriften als medium zaken kunnen transporteren naar een andere plaats en tijd. Het is een mechanisme waardoor volgens Assman het individuele geheugen geëxternaliseerd wordt. De Franse filosoof/socioloog Maurice Halbwachs heeft zoals Assmann aangeeft in 1925 de term ‘collectief geheugen’ geïntroduceerd. Halbwachs stelde dat zowel het collectief geheugen als de herinneringen van

¹⁰⁴ Winter (2010) gaat kort in op de rol van traumatische herinneringen en performance, zo beschrijft hij hoe trauma’s een empowerende werking kunnen hebben als getuigenis tegen datgene wat men wil overstijgen; door het uit te spreken kan men uit de passiviteit van het slachtofferschap breken, waarmee volgens Winter niet gezegd is dat de wonden ook geheeld zijn. Hij geeft het voorbeeld van literatuur geproduceerd na de Eerste Wereldoorlog. *‘But some of these works, in poetry and prose, were affirmations that the author was in control of his own story. Traumatic memory in this sense is text out of context, a story that is repeated in the mind of a person who cannot escape from it.’* Zo ook diasporische herinneringen die vaak niet alleen nostalgisch zijn. Winter schrijft: *‘[t]here is today a revival of Klezmer music in Berlin, a part of the recognition widely accepted in contemporary Germany of how deeply cultural and social life has been diminished by the murder of German Jews. The problem remains, though, that Klezmer music was a Polish, rather than German Jewish, phenomenon; thus today’s revival brings back to life something that was not there in the first place’* (p. 20). Naar aanleiding van het eerste voorbeeld van Winter is het belangrijk dat we zien dat er ook sprake kan zijn van situaties waarbij de controle ontbreekt of zelfs sprake is van dissociatie. Filosofe en psycho-analist dr. Velleda Ceccoli schrijft: *‘What happens when we experience severe trauma? When our mind is assaulted by something it could not have thought of or conceived? At its most basic, psychological trauma consists of an experience which comes too unexpectedly to be known, or fully processed and understood. Trauma interrupts our minds’ ability to think clearly and make sense of what has happened. Since we are unable to understand it and process it fully, traumatic experience overwhelms us and fragments our experience of being, of selfhood. It strikes at the very nature of who we experience ourselves to be. Traumatic experience demands that we deal with conflicting and incompatible ideas, thoughts, perceptions, emotions and sensations. That is where dissociation comes in: it holds the incompatible and conflictual for us. Out of our conscious awareness, but replete with information about the trauma and our experience of it.’* (drceccoli.com, “trauma and dissociation”) De combinatie van de performatieve werking van het ervaren en het herinneren dat we benadrukken maakt het nadenken over de werking van traumatische ervaringen/herinneringen en dissociatie een waardevol punt van beschouwing ten aanzien van grondkenmerken van ruimten. Dit is ook terug te lezen in de proloog van hoofdstuk één in relatie tot het zelf, als de wijze waarop bepaalde gewaarwordingen of ideeën in de maatschappelijke ruimte tot rimpelingen en schokgolven kunnen leiden en ideeën over de ruimte (vormopvattingen) veranderen.

individuen afhankelijk zijn van sociale frames. Assmann geeft aan dat mensen ook niet alleen leven in de eerste persoon enkelvoud, in diverse situaties maken zij deel uit van de eerste persoon meervoud met bijbehorende sociale frames, specifieke discourses en begrenzings die bepalen wat inclusief en wat exclusief wordt gemaakt. *‘To participate in the group’s vision of its past, then, means that one has to learn about it. One cannot remember it, one has to memorize it. Though it is acquired as semantic memory, it differs from general knowledge in that it has an identity index - just like episodic memory; it is knowledge that backs up (not an ‘I’ but a ‘we’.* (p. 35-38)¹⁰⁵ Met andere woorden geven episodische (autobiografische) als semantische (door collectieve instructie) grond aan ideële ruimten.¹⁰⁶

Uit de vorige alinea spreekt hoe naast ervaring het geheugen een belangrijke factor is die richting geeft aan onze be-leefwereld (ons ervaren wereld). Zo speelt het geheugen een rol

¹⁰⁵ Grant D. Bollmer (2011) doctor in media en communicatie signaleert in het opkomende veld van memorystudies een gebrek aan ontologische specificiteit van het concept geheugen. Zoals hij aangeeft is er veel gedacht over de invloed van collectieve herinneringen op individuele levens, maar weinig uitleg over hoe collectief geheugen individuen of groepen vormt. Bollmer schetst het begin van een ontologisch model voor collectief geheugen: *‘that defines collective memory as an active process via which collectivities are produced through embodied movements that serve to differentiate entities from a larger environment.’* (p. 1) Met dit model wil hij weggaan van de binaire oppositie van het psychisch individuele versus het collectieve. *‘What I offer here is [...] an attempt to theorize collective memory without assuming in advance the ontological existence of collectives or individuals as such.’* (p. 5) Bollmer hanteert hierbij de volgende axioma’s: *‘First, history and memory are two facets of the exact same process. Drawing on the work of Gilles Deleuze in his reading of Henri Bergson’s conception of ‘virtual’ and ‘actual’ memory, the only distinction between history and memory is that history is the virtual presence of all events that have ever happened and memory is the actualization of history in space as embodied movement. The distinction between the virtual and actual is not a binary as both are continuously present and real, joined together in what Deleuze would refer to as a ‘crystal’. Second, by shifting focus towards the plane of the virtual, collectivities are not produced by the organization of individuals into a collective. [Bollmer spreekt met Deleuze over assemblages; hier te begrijpen als systemen van geheugen] There is no originary articulation of individual beings together into something that would, perhaps, resemble a ‘hegemonic bloc’ that shares common psychic memories. Instead, individuals as collectivities are produced through differentiation from the plane of the virtual’* (p. 5). Hiervoor bespreekt Bollmer ook de rol van ‘attractors’ virtuele entiteiten die bemiddelen wat actueel wordt en de rol van rituelen die Bollmer ziet als mechanismes waarmee geschiedenis in een ruimte wordt geactualiseerd. Een voorbeeld van een ‘embodied movement’ (een collectief) die Bollmer uitwerkt is de formatie van de ‘Tea Party’ beweging in Amerika. Deze beweging kan volgens hem niet goed begrepen worden met traditionele identiteitscategorieën: *‘This collective is not formed out of common interpretations of the past, but by the active use of the past to differentiate itself from the American electorate as a whole.’* (p. 9) Wil zo een ‘individual-collective’ [naar Latour, 2005] voortbestaan, dan dienen specifieke herinneringen steeds herhaald te worden. *‘An individual-collective functions not as an organization of disparate yet autonomous parts, but as an entity that can only function by the self-organization of the individual actors [een actor is volgens Bollmer ieder element in een systeem dat actie produceert], each of which possesses some kind of agency and has their agency overtaken by the others that have come together as part of the individual-collective ...’* (p. 10) in het artikel gaat Bollmer vooral in op de bemiddelende rol van de attractor technologie, een medium waarmee tijd en fysieke aanwezigheid overbrugt kunnen worden: *‘Memory has always been ‘mediated’ by the attractors of a specific technological milieu.’* (p. 11)

¹⁰⁶ Assmann stelt voor analyse vier formats van herinneringen voor waarmee individuen zich identificeren, te weten: individueel, sociaal, politiek en cultureel geheugen. De eerste twee zijn volgens Assmann ‘embodied’ en de laatste twee ‘mediated’ (p. 35-44). *‘These dimensions of memory, differing in scope and range, overlap and intersect within the individual who shares and incorporates those memories in various ways.’* (p. 40) Dit kunnen we zien als vier verschillende manieren van herinneren dat (menselijk) bewust ‘zijn’ met zich meedraagt en omgeeft en dat invloed kan uitoefenen op de grondkenmerken van ideële (leef)ruimten en daarmee vormopvatting (en configuratie) van deze ruimten, dat door dit bewuste ‘zijn’ gesitueerd wordt op een zeker geografisch vlak in de fysieke ruimte, zoals bijvoorbeeld de natie Nederland haar ruimte en geografische grenzen.

in de wijze waarop we vormopvattingen van een ideële ruimte vormen, welke klanken we als de grondtonen van deze ruimte houden en het spectrum (bereik) dat deze ruimte kan beslaan. Daarnaast speelt het geheugen een zeer invloedrijke rol op zowel individueel (zie Kahneman, 2010, voetnoot 102) als collectief niveau. Collectieve herinneringen worden doorgaans doorgegeven doormiddel van collectieve instructie. Bollmer (2011) beschrijft dat het erop lijkt dat collectieve bewegingen traditionele identiteitscategorieën kunnen ontglippen (waarbij en doordat zij niet teruggrijpt op een erkende lezing), maar binnen een tijdgebonden setting (configuratie) aanleiding kan geven tot selectieve productie van geheugen (grond) en daarmee inhoud (zie voetnoot 105). Daarnaast kan ‘extern’ gedacht een (individuele) be-leefwereld collectieve overkoepelende vormopvattingen en/of discursieve ruimten laten ‘wringen’ en ‘intern’ gedacht persoonlijke en collectieve traumatische ervaringen vormopvattingen van ruimten ‘vervormen’.

4.6.2 Grond; de grond van ‘onze Nederlandse’ ruimte

We hebben gezien hoe in de maatschappelijke ruimte een zekere culturalisering in het denken heeft plaatsgevonden. Mede hierdoor heeft burgerschap als expliciete (morele) praktijk in Nederland zijn intrede kunnen doen. Er was voor verschillende stemmen overeenstemming dat er behoefde bestond aan een bezielend verband. Deze verbanden zijn niet alleen gezocht in verbindende ideeën - conceptuele ruimtes waarin burgers overeenkomstige eigenschappen en belangen delen - maar ook in de wijze waarop het ‘eigene’ van Nederland als eenheid herinnerd en verbeeld wordt¹⁰⁷. Sinds de jaren 2000 zijn (zoals op bladzijde 82 ook genoemd) diverse adviezen uitgebracht en initiatieven gestart waarbij substantie is gezocht dat ‘eigen’ zou zijn. Dikwijls, zeker bij niet wetenschappelijke pogingen, kon (en kan) bij substantie en

¹⁰⁷ Ook de verkenning ‘Nationale identiteit en meervoudig verleden’ van de WRR uit 2007 neemt als uitgangspunt dat identiteit, herinnering en geschiedenis met elkaar verbonden zijn. Daarnaast wordt in de verkenning de term herinneringscultuur gebruikt om te verwijzen naar de omgang van een groep of gemeenschap met het verleden. We kunnen lezen: ‘[h]oewel de term veelal verwijst naar de verwerking van de Tweede Wereldoorlog, is de reikwijdte algemener (zie Cornelissen 2003; Lenz et al. 2004; Faulenbach 2004). Het concept wijst volgens Astrid Erll (2005: 34) op de pluraliteit van de betrekkingen tot het verleden die zich door de tijd heen in allerlei vormen manifesteert. Tegenover het statische begrip cultureel geheugen plaatst zij de dynamiek, creativiteit en de procesmatigheid van de herinneringscultuur. [...] De betekenis van herinneringscultuur in deze verkenning is wat dynamischer. Het concept heeft betrekking op de al of niet bewuste verwerking en doorwerking van het verleden met uiteenlopende middelen - inclusief geschiedschrijving - waarbij opvattingen, waarden en normatieve codes van een sociale groep tot uitdrukking worden gebracht. Een herinneringscultuur articuleert de identiteit van een gemeenschap. Niet zelden kunnen daarbij persoonlijke en collectieve herinneringen met elkaar conflicteren, of wedijveren herinneringsculturen met elkaar. [...] Terwijl herinneringscultuur verwijst naar de verwerking van een specifiek verleden door een gemeenschap, duidt de overkoepelende term historische cultuur op de materiële en immateriële cultuur (rituelen, tradities, monumenten, gebouwen, gecodificeerde menselijke gedragingen, overgeleverde opvattingen en kennis) waarbinnen de omgang met het verleden van gemeenschappen, groepen en individuen gestalte krijgt.’ (p. 27)

voorgestelde begrenzings nostalgie naar andere tijden gehoord worden¹⁰⁸. Zo getuigen bijvoorbeeld de plannen en aandacht voor de oprichting van een historische canon (gepresenteerd in 2008) en de plannen voor een nationaal historisch museum uit 2006 van deze behoefte aan grond. Veugelers (2011) geeft hierover in relatie tot educatie en burgerschapsvorming het volgende aan: *‘The government even specifies the manners it desires, informally as well as formally. It does the same for the identity of the country, by referring to “cultural heritage” and “canon”.’* (p. 212) Het museum is overigens alweer geannuleerd in 2011, vanwege bezuinigingen op cultuur door de kabinetten Rutte sinds 2010. Op een zelfde wijze zien we in het populaire boek, ‘het land van aankomst’ van Paul Scheffer¹⁰⁹ uit 2007, zoals bestuurskundige Jouke De vries - één van vele commentatoren van het boek - aangeeft de nodige aandacht voor een gezamenlijk verhaal over het verleden en het belang van een gedeelde taal. Het niet beheersen van de omgangstaal zou volgens Scheffer het publieke leven onmogelijk maken (Stadsgeschiedenis, 2008, p. 177). Uiteraard valt er het nodige te zeggen voor het argument dat iemand zich verstaanbaar kan maken in de openbare ruimte. Tegelijkertijd kunnen we ons afvragen of we in een tijd waarin veel hoog- en laagopgeleiden in Nederland meerdere talen spreken we alleen het Nederlands als mogelijksvoorwaarde hiervoor kunnen zien?

Uit paragraaf 4.6.1 kunnen we enkele inzichten doortrekken, we noemen er hier op globale wijze twee. Ten eerste, wanneer we ons bewust zijn van de affectieve dimensie van herinneringen en Assmann haar opmerking dat mensen niet alleen in de eerste persoon enkelvoud leven, maar ook deel uitmaken van een eerste persoon meervoud, zien we dat het afdoen van grondelementen (behorend bij een ideële ruimte gesitueerd) als romantiek existentieel problematisch is. Een voorbeeld is de discussie rondom de fictieve figuur Zwarte Piet. In deze discussie verwijten de tegenstellers de voorstanders van de figuur ongevoeligheid ten aanzien van een voor hen gedeeld (traumatisch vaak generationeel doorgegeven) verleden. Echter tegenstanders willen vaak niet erkennen dat voor de voorstanders een positieve existentiële affirmatie met deze figuur vanuit het verleden werkzaam is. Om een gedeelde ruimte te vinden zou het constructiever zijn de emoties die door deze affectieve dimensie heen werken bespreekbaar te maken. Het ontwikkelen van bewustzijn en sensitiviteit met betrekking tot

¹⁰⁸ Tonkens en Hurenkamp schrijven: *‘... momenteel is nostalgie sterker dan ooit, getuige de recente opleving van grootscheepse pogingen om Nederland te redden, de gulden terug te krijgen, de nationale geschiedenis te doen herleven in musea en in uiteenlopende canons, of het VOC-tijdperk te herwaarderen. Voor sociale cohesie geldt eerder de wet van behoud van nostalgie: in elk tijdperk bestaat onbehagen over de teloorgang van oude vormen en gedachten’* (2011, p. 10-11). De gerichtheid op het verleden van de laatste decennia maakt dat dr. Willem Schinkel in zijn boek over democratie en utopisch denken uit 2012 dit op de spits drijft door te spreken over ‘Museum Nederland’. Nederland (als ideële ruimte) zou volgens hem een museum van selectieve herinnering zijn geworden, waarin een herinneringspolitiek opereert (p. 41 - 42).

¹⁰⁹ Paul Scheffer is op bladzijde 42 en 80-81 in het kader van het essay ‘het multiculturele drama’ uit 2000.

deze affectieve dimensie lijkt ons daarom belangrijk, net zoals het belang van kritisch bewustzijn van grondaspecten voor analyse in wetenschap en beleid. Ten tweede is de 21ste eeuwse wereld behoorlijk complex geworden en daardoor vaak lastig of niet eenduidig te begrijpen, sociale vraagstukken zijn eigenlijk nooit simpel op te lossen. Het ontbreken van duidelijke en daadkrachtige oplossingen voor door burgers ‘ervaren problemen’ zorgt dikwijls voor onvrede en is daarmee een voedingsbodem voor populistische polariserende stemmen en partijen. Tegelijkertijd zijn er veel jongeren die zich in meer of mindere mate aan de zijlijn voelen staan, waardoor zij vatbaarder zijn voor extreme idealen. Dit maakt naast het simpelweg zien staan, luisteren naar en erkennen van het persoonlijk verhaal en de beleefwereld van mensen in het algemeen en jongeren het belangrijk om als rechtstaat zowel energie te steken in het motiveren van het aanleren en onderhouden van vaardigheden en kennis over de rechtstaat als ons meervoudig persoonlijk en collectief verleden. Dit kan doormiddel van bijvoorbeeld: burgerschapsvorming, geschiedenis en levensbeschouwelijke vorming. Naast het democratisch burgerschap (De Winter) verdient hier het kritisch democratisch burgerschap¹¹⁰ genoemd in paragraaf 4.4.2 dat Veugelers in Nederland promoot nadruk. Zoals De Groot (2013), middels enkele onderzoekslacunes in de literatuur van Citizenship Studies¹¹¹ aangeeft, wijst Veugelers (naast onderzoekers, als Haste & Hogan, 2006 & Westheimer & Kahne, 2004, etc.) op de normatieve componenten van politieke participatie en educatie hiertoe (p. 30). De Groot voegt hier met de haar beschreven lacunes (voetnoot 111) enkele aspecten aan toe, waaronder het op de in paragraaf 4.6 aansluitende aspect ‘geleefd burgerschap’ en de rol van invloedrijke omstandigheden en personen in de ontwikkeling van jeugdigen.

4.7 Terugblik hoofdstuk 4

In dit hoofdstuk hebben we een ontwikkeling beschreven van klanken die passen binnen de narratieve ordening (compositie) van de maatschappelijke ruimte in deze tijdperiode, als het

¹¹⁰ Laura Johnson en Paul Morris (2010) hebben van dit onderzoekveld dat zich meer in de marge bevindt een overzichtstudie gedaan en een framework voorgesteld voor kritisch democratische vorming.

¹¹¹ De lacunes zijn volgens De Groot: ‘...first [...] a lack of knowledge about the lived citizenship of adolescents. [...] The second lacuna concerns the limited scope of studies on democratic citizenship development. Several scholars who investigate young people’s citizenship development have argued there are still aspects of people’s citizenship development, activities, and aspirations that we know little about. [...] The third lacuna concerns the limited attention to the complexity of democratic citizenship development in citizenship studies. In her report *Democracy beyond institutions* (Adriaansens 2006), the National Council for Civic Development concluded that we still know little about the motivation of people to prefer or reject democracy, and about their understanding and imagination of democratic values. [...] The fourth lacuna relates to the insights in discrepancies among student categories. [...] The fifth lacuna concerns the limited insight in adolescents’ perceptions of influential circumstances. Few researchers seem to have investigated adolescents’ own accounts of the experiences, circumstances and people that have been influential in the development of their democratic development. [...] Sixth, we concluded that in the Netherlands, few researchers have investigated the influence of citizenship discourses on adolescents’ citizenship narratives and their civic self-images’ (De Groot. 2013, p. 29-32).

gaat over het denken over gemeenschap en participatie. We zijn begonnen bij Veugelers (2011) die ten aanzien van educatie bespreekt hoe in de jaren negentig en het begin van het millennium na lange tijd weer ruimte voor waardenoverdracht en identiteitsvorming in het inhoudelijk domein van het onderwijs kwam. Zoals Veugelers aangeeft is er in de laatste jaren inhoudelijk vooral oog en ruimte voor waarden die horen bij de nationalistische kant van burgerschap en een marktgericht denken. Daarnaast worden scholen en leerkrachten geacht zich te identificeren en te positioneren als zelfverantwoordelijke en efficiënte organisaties en professionals. Dit sluit aan op ontwikkelingen in andere daarna besproken domeinen. Het idee was ontstaan dat de verzorgingsstaat onbetaalbaar zou worden en de ‘ervaren’ doorgeschoten overheidszorg passiviteit in de hand zou werken. We hebben gezien hoe de overheid met bijvoorbeeld het programma Andere Overheid dat liep van 2003 t/m 2007 inzette op een transitie naar een participatiestaat met (markt)waarden als effectiviteit, efficiëntie en klantgerichtheid, etc. Deze ingeslagen weg waarbij burgers medeverantwoordelijk moeten gaan nemen kunnen we ook herkennen in de kabinetsnota: *‘De Doe-Democratie. Kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving’* uit 2013. Fermin (2009) spreekt in een themanummer over migratie en burgerschap ten aanzien van deze ontwikkelingen over een neoliberale revisie van de verzorgingsstaat. Daarnaast is de overheid in toenemende mate in beleid het Nederlandse aspect gaan benoemen. Dit maakt dat diverse besproken onderzoekers spreken over een ‘culturalisering’. De gedachte was dat we een bezielend verband mis(t)en en meer sociale cohesie nodig hebben. Niet de nieuwkomer en zijn mogelijkheden tot empowerment dienden meer beschermt te worden, maar de Nederlandse cultuur. Dit ging samen met gebeurtenissen die een groot effect hebben gehad op hoe mensen de Nederlandse maatschappij en haar plek in de wereld ervaren. Allereerst hebben de terroristische aanslagen van 2001 een vergrootglas gelegd op de problemen die mensen ervaren sinds de komst van de zogenaamde multiculturele samenleving. Hierbij hebben we het over vooral over grootstedelijke problematiek en de eerste publieke tekenen van radicaliserende moslims. Dit gaf ruimte aan stemmen in verschillende gelederen dat het multiculturele project was mislukt en gaf aanleiding tot de roep om ‘goed burgerschap’ en integratie naar ‘Nederlandse’ maatstaven. Deze ontwikkelingen leiden deze jaren tot een meer toerustend, activerend en verplichtend beleid, met meer substantie en begrenzingen. Daarnaast gaf het ruimte aan meer populistische klanken met polariserende retoriek om (onvrede) te communiceren. Sinds 2008 hebben zich daar zoals in paragraaf 4.5 besproken ook andere externe perspectiefverschuivende gebeurtenissen aan toegevoegd, als bijvoorbeeld de creditcrisis. De effecten van deze in- en externe ontwikkelingen kunnen we terugzien in wetten en praktijken in onder meer het onderwijs, inburgering, zorg en re-

integratie. In paragraaf 4.4.2 hebben we met Lems en Suvarierol (2012) hun analyse van onderwijsmaterialen naar de casussen burgerschapsvorming en inburgering gekeken. Fermin (2009) gaf al aan dat de beleving van de eigen identiteit van migranten een meer private aangelegenheid werd met gesanctioneerde verplichtingen. Ook Veugelers en Schuitema (2009) zagen dat de verdieping van het concept burgerschap met het toevoegen van verschillende nieuwe maatschappelijke dimensies verbonden raakte met domeinen die direct ingrijpen op de identiteit van mensen. Lems en Suvarierol zien dat burgerschap in het onderwijs niet echt als culturele kwestie wordt beschouwd, maar vooral nadruk legt op het doen: hard werken en ‘gewoon doen’ worden voorgesteld als typisch Nederlandse eigenschappen. Wat betreft taal en toon wordt in het inburgeringsmateriaal culturele aanpassing in plaats van een wens als een noodzaak gebracht, terwijl in het onderwijs meer de nadruk wordt gelegd op het samenleven met verschillende culturele achtergronden. Ze concluderen dat burgerschap kennelijk in de eerste fase voor immigranten een plicht is hetzelfde te zijn. Zoals in paragraaf 4.5 beschreven kunnen we met Keulartz (2009) zeggen dat de huidige nadruk op meedoen (participatie) - zoals ook spreekt uit de term ‘actief burgerschap’ - een performatieve wending impliceert, waarbij door tijd- en plaatsgebonden inhoud het nodige van het concept burgerschap uit beeld verdwijnt of alleen in smalle betekenis terugkeert (zie de in paragraaf 2.2 door Linda Bosniak (2006) genoemde elementen van het idee burgerschap). Hier sluit Veugelers (2011) zijn betoog op aan dat er zodoende maar enige ruimte in het onderwijscurriculum overblijft voor waarden die geschaard kunnen worden onder een globale moraliteitsideologie. Tot slot hebben we naar aanleiding van de beschreven nostalgie gekeken naar wat we ‘grond’ willen noemen, waarin de performatieve mix van identiteit, geschiedenis, geheugen met betrekking tot het ‘eigene’ speelt. We hebben gezien dat we lessen kunnen leren uit de onderzoeksrichting *Memory studies*, dat ons onder andere inzicht verschaft in de existentiële dimensies die voor mensen in het geding zijn bij kwesties als: integratie en de fictieve figuur Zwarte Piet. Dit maakt dat het belang naar voren komt van; luisteren naar en erkennen van het persoonlijk verhaal; de affectieve dimensie voor wetenschap, beleid en educatie.

5. Samenvatting + nieuwe wegen

5.1 Terugblik lijnen van argumentatie hoofdstuk één tot en met vier

Zo komen we terug bij onze vraagstelling (zie paragraaf 1.1), waarbij we het mede-zijn van Nancy als uitgangspunt hebben genomen. Allereerst om te doordenken hoe we omgaan en gewend zijn (te leren) om te gaan met verschillen. Ten tweede of we in Nancy zijn denken aanknopingspunten kunnen vinden voor humanisering passend in een rizomatische wereld? Hierbij hebben we vooral gekeken naar (integratie)beleid en (burgerschaps)educatie in Nederland en de praktijken die uit naam hiervan tot stand zijn gekomen.

In hoofdstuk één zijn we begonnen met een beschrijving hoe ik er achter kwam dat ik in mijn jeugd mijn eigen ik als afgebakende georganiseerde ruimte had neergezet. Totdat ik, na een langdurig ziekbed, uit 'het veld' werd geslagen door de dood van mijn moeder. Dit resulteerde voor mij in de ervaring mijn eigen zelf te hebben verloren. Naast dat dit kwam doordat ik bepaalde emoties wist te dissociëren, zag ik ook dat ik mijn eigen zijn had opgehangen aan specifieke ideeën over mijzelf. Ik begon te zien hoe ik met de hulp van anderen een compositie (een constructie) had gemaakt van mezelf: wie ik voor mijzelf was en wie ik wilde worden. De paaltjes - mijn oriëntatiepunten over mijzelf - die ik in de grond had geslagen waren weggeslagen, waardoor ik mijn ik niet goed meer kon thuisbrengen. Daarnaast was ik gaan merken dat niet alleen ikzelf zo bewogen kon worden, soortgelijke processen leken te werken voor andere afgebakende door mensen ervaren ruimten. Een voorbeeld is hoe mensen het idee en historische construct Nederland kennen, ervaren en herinneren en dat ook onderdeel lijkt uit te maken van 'wie' we zijn. De humanistiek, ook een georganiseerde denk (en handelings)ruimte, stelde me in staat vanuit verschillende perspectieven (die ik in deze scriptie vensters noem) naar deze processen te kijken. Vensters die ons soms tonen hoe keuzemogelijkheden historisch en/of institutioneel bepaald of ingeperkt worden, andere vensters die ons juist laten zien wat we onder 'ruimte' en 'groei' kunnen verstaan en op welke manieren we ruimten open kunnen maken. Zo laten verschillende (sociale, psychologische, biologische, etc.) vensters ons ten eerste zien dat we gelijktijdig zelf bewegen en bewogen worden. We zien daarnaast met deze vensters ook aan elkaar tegengestelde bewegingen (krachten) die eigen zijn aan menselijke verlangens. Dit heb ik beschreven met het beeld van een draaikolk; tegengestelde bewegingen die samen resulteren in het beeld van een redelijk stabiele kern van open ruimte. Dit beeld riep vragen bij me op met betrekking tot leren en organiseren. Is het mogelijk meer ruimte te vinden voor andere ideeën, zodat we doorheen de begrenzing van

deze kolk van andere stromen gebruik kunnen maken, ideeën die humaan handelen en omgang met verschil weten te motiveren?

In hoofdstuk twee hebben we door een sociaal venster gekeken. Dit venster dient hier - evenals deelvragen 1 tot en met 5 - als voorwerk voor deelvraag 6¹¹² (zie ook paragraaf 1.5) waar we Nancy zijn ideeën over ‘zijn’ en gemeenschappelijkheid introduceren. Daarnaast hebben we in dit hoofdstuk een brug gemaakt naar de Nederlandse context en onze casussen over burgerschap. We zijn daarvoor eerst begonnen met een begripsomschrijving van het concept burgerschap: welke paaltjes zijn er in de grond van de sociale wetenschap geslagen die de contouren van het concept bepalen (deelvraag 1¹¹³). Dit hoofdstuk heeft ten tweede als doel gehad zicht te bieden op welke lijnen (bewegingen) zijn samengekomen om de situatie ontstaan rond de eeuwwisseling tot stand te brengen. Het gaat dan om ideeën, politieke opvattingen en meningen over gemeenschappelijkheid (zie deelvraag 2¹¹⁴). We hebben bijvoorbeeld een lijn gezien die leidde tot de opvoedkundige opvatting dat jongeren en burgers zelfsturend dienden te worden. Evengoed hebben we gezien hoe het idee was ontstaan dat de Nederlandse ruimte haar cement aan het verliezen was en onze sociale zorgstructuur onhoudbaar was geworden: opvattingen die soms hebben geleid tot harde klanken over de multiculturele samenleving inclusief de nodige ervaren onrust. Daarnaast hebben we een conceptueel onderscheid gesuggereerd tussen vormkenmerken en vormopvattingen; waarbij de eerste verwijzen naar door wetenschap geïdentificeerde oriëntatiepunten bij concepten en vormopvattingen verwijzen naar bij tijd en plaats behorende opvattingen van personen of gemeenschappen over de op dat moment gedachte vorm van ideeën. Tevens hebben we geïnspireerd door Deleuze en Guattari geofilosofisch proberen te denken (zie bijlage 1 en voetnoot 49) en gekeken of we konden zien of de ideeën in Nederland over gemeenschappelijkheid en burgerschap sinds de tweede wereldoorlog getekend zijn door de geo-sociale ruimte (zie deelvraag 3¹¹⁵). Denk hierbij aan overkoepelende ideeën en constructies die geluiden doorheen de Nederlandse ruimte hebben laten klinken. We hebben verder betoogd dat zowel externe als interne bewegingen (krachten), klanken, structuren en (geïnstitutionaliseerde) herinneringen de ervaren denk- en bewegingsruimte van mensen beïnvloeden, zodat op specifieke momenten binnen

¹¹² Deelvraag 6: biedt de uitwerking van mede-zijn van Nancy aanvullingen op of alternatieven voor ons denken over de mens, identiteit, verschillen of ideeën over gemeenschappelijkheid?

¹¹³ Deelvraag 1: wat wordt in wetenschap en filosofie verstaan onder het idee burgerschap?

¹¹⁴ Deelvraag 2: zien we een ontwikkeling van dominante ideeën in het Nederland van na 1945 tot de eeuwwisseling, ten aanzien van beleid en praktijken voor sociale opvoeding en inpassing als we spreken over jongeren en immigranten?

¹¹⁵ Deelvraag 3: kunnen we de ontwikkeling (richting) en (potentiële) ruimte voor opvattingen - over het samenleven en leren samenleven van burgers, in de tweede helft in de 20e eeuw in de Nederlandse ruimte relateren aan dominante ideeën (constructies) en ontwikkelingen (bewegingen) in de geopolitieke ruimte?

een maatschappelijke ruimte vooral de dan dominante geluiden de vormopvatting van de ruimte weet te bepalen die mensen weten te benutten. Daarnaast is dit hoofdstuk een oefening geweest tot creatief denken (zie hiervoor bijlage 1), waarbij we de Nederlandse handelingsruimte hebben proberen te denken als een conceptuele ruimte werkzaam in de fysieke ruimte.

In hoofdstuk drie hebben we gekeken naar culturele constructies die ons (blik)veld beïnvloeden. Hierbij hebben we in het kader van deelvraag 4¹¹⁶ het ruimtelijke denken ook doorgetrokken naar de compositie en organisatie van ideeën over ‘de mens’, ‘het zelf’ en ‘de ander’. Tevens hebben we in het kader van deelvraag 5¹¹⁷ gezien en betoogd dat sociale en wetenschappelijke geluiden die antwoorden proberen te zoeken op het omgaan met verschillen en het vreemde, met een enkele uitzondering binnen een ‘logic of simple location’ gedacht blijven: onze paaltjes in de grond. Dit is belangrijk omdat in het kader van omgaan met verschillen en identiteit de begrenzings van deze constructen - onze vormopvatting van ‘het zelf’ - voor een belangrijk deel lijkt te determineren wat we weten te leren en te denken over onszelf en anderen, als dat het ook onze ervaring over ons ‘zelf’ en de ‘ander’ beïnvloed. Zoals aangegeven hebben deelvragen 1 tot en met 5 gediend als aanloop naar het denken van Nancy over mede-zijn en gemeenschap in zijn essays: *The Inoperative Community* (1986;2008) en *Being Singular Plural* (1996;2000). Nancy hebben we via Heidegger geïntroduceerd vanwege zijn alternatieve denken. Nancy is net als Heidegger niet bezig met het ‘waar’ van het zijn, het besproken identificerende denken dat ons actief verschil laat ‘maken’, maar vooral met het hoe. Het is kenmerkend voor Nancy zijn denken dat hij zich daarbij ook consequent verzet tegen bewegingen van immanentie: bewegingen waarbij ruimten; substanties, doeleinden, waarden (etc.) worden gezien als afgesloten (begrensde) gehele en daarmee op zichzelf af en goed. Op gelijke wijze verzet Nancy zich tegen regulatieve figuren en principes die een transcendent denken in stand houden of willen herintroduceren. Dit resulteert namelijk in het hoger plaatsen van zo’n principe en zou daarmee op een vermeend tekort of onvermogen van zijnden wijzen. Nancy ziet zoals hij uiteenzet in zijn bespreking van Bataille hoe het denken over gemeenschap een historische last heeft gekregen. De belofte naar een volmaakte gemeenschap (een afgesloten geheel) heeft zoals hij betoogd doorheen de geschiedenis alleen maar geleid tot geweld en opoffering van levens. Een dergelijke staat van heilheid en afgezonderdheid is volgens Nancy in deze wereld niet mogelijk. Daarentegen betoogd

¹¹⁶ Deelvraag 4: Hebben de begrenzings van ons subjectbegrip consequenties voor ons denken over onszelf, anderen, onderlinge verschillen of anderssoortigheid, als we onze subjectiviteit als organisatievraagstuk en begrensd ruimte bekijken?

¹¹⁷ Deelvraag 5: Op welke manieren wordt in wetenschappen nagedacht over identiteit en verschil en worden hierbij mogelijke nadelen van begrenzings, zoals uiteengezet naar aanleiding van deelvraag 4, ontweken?

hij dat de conditie van het zijn sociaal ontologisch is: 'wie' wij zijn evenals ons singuliere 'zelf' is gelijkoorspronkelijk met het zijn van anderen, de wereld en het universum. Ons zijn is niet en kan niet sluitend zijn maar is gefragmenteerd en verspreid (voor de filosofische uitwerking hiervan verwijs ik naar paragraaf 3.5). We zijn daarbij volgens Nancy eerder silhouetten die zich steeds weer opnieuw in de wereld manifesteren en betekenis zijn. Nancy geeft het voorbeeld van de foto van een persoon. De foto weet het moment en de staat van zijn van dat moment te pakken, maar niet de persoon zelf. De verspreiding en gebrokenheid (fragmentatie) van oorspronkelijkheid in ons - dat wat we met anderen (mede-zijn) delen - is een fenomeen dat ons volgens Nancy stoort en is volgens hem een reden dat we continu op zoek zijn naar uniciteit. Dit terwijl ons 'zelf' juist door deze gebrokenheid ons de mogelijkheid kan bieden onze gedeelde oorspronkelijkheid te ervaren door grenservaringen op te zoeken. De door Nancy beschreven menselijke neigingen en lessen uit het verleden betreffende immanentie en transcendentie maken dat hij betoogd dat een ethiek niet afzonderlijk te zien is van ontologie en een praxis. Daarnaast wijst Nancy op wat hij 'het probleem van de stad noemt'. Nancy ziet hoe het beeld van de Griekse stadstaat (de polis) de filosofie sinds haar begin richting heeft gegeven. In de huidige tijd kan volgens Nancy een stad of samenleving niet langer model staan voor een regulatief figuur. Eerder brengen moderne steden als Los Angeles (metropolen zonder kern), zoals hij betoogd in een essay (2002), de dispositie (verspreiding en ongelijkheid) van zijn naar voren, evenals de circulaire dynamiek dat het 'zijn' zou kenmerken. We zagen ook in de bespreking van deelvraag 5 (zie voetnoot 117) dat in het denken over diversiteit, andersoortigheid en het vreemde in de maatschappij en wetenschap doorgaans 'via' gepolitiseerde wegen wordt verkent. In de terugblik 'verschil 'maken' hebben we in antwoord op deelvraag 5 en 6 (voetnoot 112) beschreven waarom het denken in categorieën ons ook voordelen biedt en tijdelijk gewenst kan zijn. Zo kunnen we denken aan situaties waarbij bijvoorbeeld een specifieke zijnsbeleving er niet heeft mogen zijn, mits deze voor anderen niet destructief is/blijkt te zijn. Door anderen toegeschreven en zelf aangemeten categorieën kunnen er echter ook voor zorgen dat onderlinge verschillen, individuen of zelfs groepen structureel buiten beeld vallen of juist extra naar voren worden gehaald en daardoor dat machtsverschillen en achterstanden steeds weer gereproduceerd worden. Ook kunnen mensen in reactie eigen ervaren essenties gaan benadrukken en daarmee het zijn van anderen weer in oppositie zetten en minderwaardig maken. In het verlengde hiervan kunnen we met Nancy in ons achterhoofd opmerken dat het politiseren van een kwestie (immanent maken en daarmee apart zetten) omwille van empowerment, een morele keuze is waarvan we het maatschappelijke en persoonlijk nut steeds weer dienen te bevragen. In hoofdstuk drie zagen we

ook tijdens het schrijven in de behandeling van deelvraag 4 en deelvraag 5 dat we (conceptuele) ruimten kunnen denken als klankkasten met eigen klankkenmerken die we niet alleen identificeren maar ook instrumentaliseren, in een compositie (structuur) plaatsen. Enkele van de conceptuele lessen uit dit hoofdstuk hebben we tevens mee teruggenomen naar hoofdstuk twee. Waarbij het in het kader van meerdimensionaliteit - dat we na hoofdstuk drie verder bespreken - inzichtelijk is te zien als we de metafoor van het instrument (en zijn klankkast) verder nemen dat ruimten elkaar kunnen laten resoneren.

In hoofdstuk vier hebben we gekeken naar de klanken die inhoudelijk duidelijk konden gaan klinken in Nederland (zie deelvraag 7¹¹⁸). Hiervoor hebben we eerst teruggepakkt op de normen en waarden die in het onderwijs naar voren zijn gekomen sinds 1945. Daarna hebben we gekeken naar ideeën over gemeenschappelijkheid sinds de jaren negentig en de praktijken die hier uit voort zijn gekomen (zie deelvraag 8¹¹⁹). Zo is er zoals beschreven in hoofdstuk twee binnen de gemeenschappelijke ruimte een klimaat ontstaan waarin de nodige stemmen het noodzakelijk vonden om door hen of gedeelten van de bevolking ‘ervaren’ waarheden steeds minder onomwonden naar voren te brengen: een nieuw realisme. Hierbij gaat het vaak over frustraties met betrekking tot immigranten en de zogenoemde ‘multiculturele samenleving’ en in relatie daartoe het gemis van een luisterend oor in de politiek en daadkrachtig overheidsoptreden. Tegelijkertijd heeft de overheid zich steeds meer teruggetrokken en is zij steeds meer de nadruk gaan leggen op eigen verantwoordelijkheid en goed gedrag. Dit was zowel ingegeven door het idee dat we behoefte hebben aan een bezielend verband en het idee dat de verzorgingsstaat op de huidige wijze financieel niet vol te houden zou zijn. Om deze bewegingen (ontwikkelingen) in denken en inhoudelijke uitwerkingen in beleid te beschrijven gebruiken onderzoekers termen als: culturalisering, economisering, moralisering, restrictive turn en performatieve wending (etc.). Zo is bijvoorbeeld de genoemde economisering (zoals we in hoofdstuk twee ook hebben gezien) onderdeel van een al langer durende ontwikkeling, waarbij een combinatie van technisch-instrumenteel en marktgericht denken, met waarden als: effectiviteit, efficiëntie en klantgerichtheid, steeds meer nadruk heeft gekregen. Scholen en docenten hebben zich sinds de jaren zeventig en tachtig zich in toenemende mate moeten positioneren als zelfregulerende entiteiten, terwijl leerlingen worden geacht vaardigheden hier toe te ontwikkelen. Daarnaast zagen we dat na een periode waarbij identiteitsvorming en aan-

¹¹⁸ Deelvraag 7: als we ideeën als ruimtelijke identiteiten denken, wat heeft sinds de jaren negentig ideologisch de kans gekregen in de Nederlandse maatschappelijke configuratie te klinken over burgerschap en wat is buiten beeld gebleven?

¹¹⁹ Deelvraag 8: wat hebben de antwoorden op deelvraag zeven betekent voor de narratieve ordening en functionele toewijzing in praktijken van burgerschapsvorming en inburgering?

dacht voor waarden niet langer beschouwd werden als behorend bij het inhoudelijk domein van het onderwijs, de overheid in verschillende beleidsdomeinen in toenemende mate een meer nationalistische ideologie is gaan uitdragen. In onderzoek van Lems en Suvarierol (2012) komt daarbij naar voren dat uit het lesmateriaal voor scholen voor burgerschapsvorming blijkt dat meer de nadruk wordt gelegd op het doen, hard werken en gewoon doen, terwijl bij het materiaal voor inburgering culturele aanpassing meer als noodzaak wordt gebracht: het materiaal is daar meer voorschrijvend. Lems en Suvarierol merken op dat burgerschap kennelijk in de eerste fase voor immigranten een plicht is hetzelfde te zijn en pas in de tweede fase - als de culturele basis gelegd is - een recht om anders te zijn. In het onderzoek van Veugelers en Schuitema (2009) zagen we ook dat het concept burgerschap met het steeds toevoegen van maatschappelijke dimensies steeds directer is gaan ingrijpen op de identiteit van mensen. Deze beschrijvingen van burgerschap laten ons daarmee zien hoe tijd- en plaatsgebonden ideeën (de vormopvatting) de inhoud weet te bepalen van het concept burgerschap. Daarbij bewegen we dan niet alleen binnen een ‘logic of simple location’, maar ook in de vaak nog smallere bewegingsruimte van discursieve en formele ruimtes. Dit haalt mogelijkheden, bijvoorbeeld passend bij een globale moraliteitsideologie, uit het zicht. Verder was het in dit hoofdstuk in het kader van genoemde culturalisering ook de plek om de performatieve rol van herinneringen te bespreken (zie deelvraag 9¹²⁰). Hierbij hebben we gezien hoe herinneringen actief ons zicht op de werkelijkheid kleuren en tegelijkertijd een eigen existentiële waarde in zich dragen. De bespreking van wat we grondkenmerken hebben genoemd voegt hiermee een bestanddeel toe aan wat we in hoofdstuk drie hebben besproken in het kader van culturele constructies.

5.2.1 Aanknopingspunten

Heeft Nancy met zijn uitwerking van mede-zijn ons aanknopingspunten gegeven voor verder denken over humanisering als we spreken over organiseren en leren omgaan met verschil en kunnen we dit vertalen naar (integratie)beleid en (burgerschaps)vorming in Nederland?

5.2.2 mede-zijn (mitsein), nomadisch/rizomatisch denken en meerdimensionaliteit

Wat we vooral bij Nancy hebben aangetroffen zijn beelden die ons hebben laten nadenken over de wijze waarop we gewend zijn na te denken over ons wijze van zijn in de wereld en met elkaar. Het heeft daarmee aangezet om de wijze waarop we dit zijn (en de wereld) identi-

¹²⁰ Deelvraag 9: welke rol hebben herinneringen in het betekenis geven aan fenomenen die we ruimte en ideeën toeschrijven en/of ideeën die we ruimte toekennen en kunnen we dit zien in het recente denken over burgerschap en behandelde educatiepraktijken in Nederland?

ficeren te deconstrueren tot dat wat we doen en daarmee zet hij ons aan tot een wijze van denken waarmee we kunnen proberen los te breken van een logic of simple location. Maar is dat zo simpel? Zo hebben we kunnen zien dat mensen bij processen van zin- en betekenisgeving met een paradox te maken hebben die we in hoofdstuk vier ‘de oppervlakteparadox’ hebben genoemd. Het gaat om de paradoxale tegenstelling dat we de wereld, haar fenomenen inclusief ons ‘zelf’ en de ander betekenis willen geven (toeschrijven) door - al of niet bewust met behulp van onze zintuigen - deze af te bakenen en te positioneren. Dit doen stelt ons in staat zin(nen) te geven aan de wereld en ons leven. Aan de andere kant dat we juist door te identificeren (af te bakenen) tegelijkertijd de wereld, haar fenomenen, ons ‘zelf’ en (de) ander(en) iedere keer weer vervlakken (indammen, oppervlakkig en plat maken). De afbeelding van het voorblad afkomstig uit het boek ‘A Thousand Plateaus’ van Deleuze & Guattari uit 1980 symboliseert op treffende wijze hoe we proberen een ruimtelijk fenomeen in een platte narratieve ordening (compositie) te vatten. Zowel in hoofdstuk twee als drie hebben we gemerkt hoezeer kaders en begrenzingen een rol spelen. In hoofdstuk twee hebben we dit besproken aan de hand van de ervaring van omgevingsfactoren en de geografische ruimte zelf, het ingeklemd zitten of bijvoorbeeld juist het gevoel te hebben dat de ruimte uiteenvalt (we hebben de individuele en collectieve ervaring van de wereld ook wel de beleefwereld genoemd). In hoofdstuk drie ging het om kaders die ons gedachten inklemmen als het gaat over nadenken over onszelf en anderen, als de wijze hoe dit op haar beurt onze ervaring en denken weet te beïnvloeden. Dit liet ons zien dat kaders onze ervaring van de ruimte en daarmee ons denk- en handelingsmogelijkheden actief vormgeeft en heeft vormgegeven. Dit zijn processen waaraan ook het wetenschappelijk denken met betrekking tot het denken over de mens, verschillen en gemeenschap (zoals we in hoofdstuk drie zagen) amper lijkt te ontkomen. Hierbij zorgt gewenning, net als bij muziek en klanken, ervoor dat we geneigd zijn het bekende te appreciëren, zodat we netjes binnen de lijntjes blijven. Daarnaast kunnen we zien hoe we bepaalde beelden ook steeds weer reproduceren en in stand houden door affirmatie, mythologisering en of (re)constructie, met als resultaat dat we onbewust vaak zelfde constructen (binaire constructies) blijven gebruiken om ons handelen en leefwereld vorm te geven. Dat zou niet problematisch zijn als mensen niet ook de neiging zouden hebben om dat wij als binnen de kaders ervaren als meer gelijk te zien en dat buiten de kaders als meer afwijkend.

Nancy weet met zijn beschrijving van mede-zijn en zijn waarschuwingen betreffende bewegingen van immanentie en transcendentie mede hierdoor een dringend beroep op ons te doen. Wat we in de deze essays niet terugvinden is de wijze waarop wij mensen als bewuste zijnden afbakeningen nodig hebben om zin en betekenis te vinden en een beleefwereld hebben

waarvan verschillende aspecten een voor ons belangrijke existentiële functie hebben. We noemen het voorbeeld van herinneringen van (conceptuele) ruimten. Dit speelt des te meer wanneer we spreken over grondkenmerken (zoals besproken in (4.6.1 en 4.6.2): aspecten die mensen als ‘eigen’ beschouwen aan conceptuele ruimten, vooral wanneer het hun eigen subjectiviteit betreft. Bruikbaar hier voor ons is Nancy zijn conclusie dat door de conditie van het mede-zijn en daardoor ons verlangen naar uniciteit en oorspronkelijkheid in de ander we ethiek niet afzonderlijk kunnen zien van ontologie en een praxis. In het verlengde hiervan kunnen we met Nancy in ons achterhoofd opmerken dat het proces van identificeren¹²¹ en in die beweging het politiseren (het immanent maken en daarmee apart zetten) van een fenomeen of kwestie omwille van empowerment, een morele keuze is. De oppervlakteparadox laat ons zien dat we door te identificeren en te subjectiveren fenomenen inperken en plat maken: we doen met andere woorden door te subjectiveren het fenomeen te kort. Tegelijkertijd leidt toe-eigening van ruimte vaak ook tot miskennis van ruimte voor anderen. Aandacht (erkenning) voor de existentiële waarde van specifieke ervaringen en de performatieve werking van herinneringen, vragen zodoende om een wederkerige bedachtzaamheid, waarvan we het maatschappelijke en persoonlijk nut idealiter steeds weer zouden moeten bevragen en afwegen.

Een ander belangrijk aspect dat we bij Nancy zijn tegengekomen is de wijze waarop zijn beschrijving van mede-zijn naar een zekere materiële ruimtelijkheid verwijst. Ook Nancy zelf ziet hier ondanks verschillende doeleinden, een zekere overeenstemming met Deleuze (1996; zie voetnoot 3). In dit filosofisch verkennende onderzoek resulteert dit in het nadenken over hoe een zeker materialisme en (sociaal) constructivisme op niet lineaire wijze naar elkaar lijken te verwijzen, deel uit lijken te maken van een complexe circulatie waarbij zijn en bewust-zijn elkaar doen resoneren. Dit krijgt betekenis als we bedenken dat we als bewuste zijnden niet alleen worden bewogen door de wereld, maar de mens lijkt door haar bewegingen en de wijze waarop zij betekenis geeft aan de wereld, deze wereld ook in beweging lijkt te zetten: we bewegen, worden bewogen en we laten bewegen. Het maakt dat we denken dat het zinnig is om ruimtelijk en in termen van configuraties versus composities te denken. De eerste

¹²¹ In voetnoot 62 hebben we voor nu enkele processenfactoren werkzaam bij identificatie en instrumentalisering gesuggereerd: ‘*Om de beschreven complexiteit van krachten in en doorheen ruimten te kunnen analyseren en bestuderen kunnen we zeggen dat identiteit in ieder geval (continu) wordt bepaald door; de configuratie die een ruimte op een gegeven moment lokaliseert; klankkleur, de wijze waarop de ruimte en haar begrenzingen de geluiden in die ruimte op dat moment beïnvloeden en daarmee de reikwijdte van klanken binnen en vanuit deze ruimte; haar grondtoon, de basisklanken die voor een ruimte haar grond gehouden worden, haar toegeschreven worden/her-innerd worden als ‘kenmerkend’ voor die ruimte (en waarop voortgebouwd wordt); bereik, het spectrum dat haar grond beslaat. Hierbij vindt functionele toewijzing (structurering) plaats, waarbij het gegronde instrumenteel wordt gemaakt, als de (in- en/of externe) controle die daarbij bewust of onbewust komt kijken. Deze processen kunnen resulteren in een compositie: een verhaal dat wordt verteld over de ruimte.*’

term verwijst hierbij naar een materiële werkelijkheid van krachten, samenballingen en stemmingen (waaronder mede-zijn). Terwijl de tweede term verwijst naar wat wij mensen ermee doen, daarmee deze materie weer beïnvloedend. Zo denken over de mens, betekenisgeving en processen van identificatie geeft een complex meerdimensionaal beeld van interfererende (conceptuele) ruimten, waarbij niet strikt van een binnen of een buiten valt te spreken (eerder van actuele en virtuele posities in de lijn van Deleuze zijn filosofie). Ruimten die elkaar al of niet laten resoneren en die we soms wel en soms niet instrumentaliseren (structuraliseren), waarbij het instrumentaliseren tevens verwijst naar de metafoer van de klankkast en het instrument (zie hoofdstuk drie). Hierbij denken we dat we de mens hier zelf niet onnodig plat maken met de door ons geïdentificeerde identificatieprocessen, aangezien we hier geen essenties poneren maar spreken over menselijke neigingen die gerelativeerd zijn aan onze beleefwereld en daarbij horend handelen.

Zowel deze wijze van ruimtelijk denken, conceptualiseren van de mens, de rol van grondaspecten, als het doordenken van de ethische connotaties dat een dergelijk postessentialistisch denken over de mens en haar handelen oproept lijken vruchtbare richtingen voor de humanistiek als interdisciplinaire discipline. De humanistiek geeft ons een kans om de mens als bundeling van zijn en als krachtenveld (configuratie; niet afgebakende ruimte) te onderzoeken en daarbij de wijze hoe zij gebruik maakt van processen van identificatie om richting en zingeving te vinden. Om te weten wat we ‘kunnen’ en weten te ‘willen’ te organiseren en te leren ten bate van humaniserende bewegingen lijkt het behulpzaam de mens en haar patronen als zodanig te analyseren. Hierbij hebben we doorheen dit filosofisch onderzoek een voorzet gegeven van naar ons idee bruikbare metaforen. Mogelijk kunnen ook aanknopingspunten voor genoemde bedachtzaamheid gevonden worden in prof. dr. Tine Van Regenmortel (2009) haar werk over het paradigma empowerment: *‘Het gaat bij empowerment [...] om krachten en kwetsbaarheden; om controle krijgen, maar ook om ondersteuning; om autonomie, maar hand in hand met een sterkere verbondenheid en sociale cohesie; om een streven naar meer gelijke kansen, maar met respect voor uniciteit en diversiteit, om de toevoeging van een psychologische dimensie bij sociale uitsluiting, maar ook een structurele dimensie’* (p. 37-38). Daarnaast is het willicht interessant in een vervolgonderzoek Nancy zijn nieuwere werk en het in 2015 vertaalde essay *‘Identity: Fragments, Frankness’*, nader te beschouwen..

5.2.3 organiseren en leren; onze beleefwereld versus ruimte en groei

Het schrijven over processen van beleving, identificatie, subjectivering maakte gelijktijdig het nadenken over de processen organiseren en leren - die we beiden zelf kunnen subjectiveren en

een eigen venster kunnen bekijken - interessant. In onze terugblik in hoofdstuk drie hebben we na het schrijven van hoofdstuk twee hierover in een voetnoot 48 een aantekening gemaakt, waarbij het nadenken over kunnen, weten te willen centraal staan¹²². Naar aanleiding van deze aantekening lijken deze elementen binnen een denk- en handelingsruimte met elkaar samen te hangen. Hierbij hebben we de suggestie gedaan om bij een ruimtelijk denken ten aanzien van organiseren en leren te spreken over: 1. bekende veilige ruimte, 2. onbenutte veilige ruimte en 3. nog afgescheiden ruimte. Op deze plek willen we nog een ander hiermee samenhangend aspect naar voren halen, dat ons van belang lijkt als we nadenken over een ruimtelijk denken, en dat betreft de wijze waarop de vensters van organiseren en leren elkaar lijken te overlappen. Onze bespreking laat ons afvragen of we leren eigenlijk niet moeten zien als een vorm van organiseren. Zo bakenen onze hersenen op neurologisch niveau af om tot betekenis te komen, maar daarmee is weinig gezegd over hoe en waar de wereld op de mens inwerkt en of daarmee alles is gezegd. Er zijn de nodige leertheorieën die er vanuit gaan dat leren in meer of mindere mate contextueel of systemisch bepaald of beïnvloed wordt, we kunnen denken aan: situated learning, activity theory, actor-network theory, dynamic systems theory, complexity theory, etc. Ze hebben gemeen dat ze uitgaan van organisatiestructuren die het leren van de mens of het systeem (co)faciliteert, (co)construeert, determineert. Tegelijkertijd kunnen we even gemakkelijk de vraag stellen of organiseren een vorm (gestalte) van leren is? Bij organiseren hebben we gesproken over de afbakening van een idee dat door een individu of groep geconstrueerd en opgenomen (gekend) wordt en daarmee richtinggevend werkt voor de vorm, ruimte en inhoud die een figuur, mens of organisatorische structuur toegeschreven of - in het geval van mensen - mogelijk ook toegeëigend wordt. Het construct (het georganiseerde) laat zich kenmerken/kennen, door een objectiverende toeschouwer(s) die haar wil gebruiken of organiseren en ontwikkelen en oefent daarvoor kracht uit op de door hem tot onderwerp (subject) gemaakte en afgebakende ruimte. Deze overlap tussen leren en organiseren wordt ons inziens betekenisvol als we de uitzichten van beide vensters kunnen zien als met elkaar ver-

¹²² De volledige aantekening is te vinden in voetnoot 48: *'Naar ons idee is het als we meerdimensionaal en ruimtelijk willen denken van belang te zien dat het 'kunnen' en 'weten' te 'willen' binnen een ruimte samenhangt met gewenning aan; 1. dat wat zich organiseert/georganiseerd wordt tot norm en wat men gewend is in die (handelings)ruimte te weten, te vinden, te willen en te organiseren (bekende veilige ruimte); 2. dat wat men in de ruimte kan/mag bedenken te gaan organiseren en (anderen) aan te leren te weten, te willen (onbenutte veilige ruimte); 3. dat wat men uit - onvrede, toeval of anderszins - ontdekt te willen 'organiseren'/'anderen 'aan te willen leren' te weten, te vinden en te gaan willen (nog afgescheiden ruimte). Deze stadia zijn onderdeel van een weliswaar open maar circulair proces, waarbij verschillende krachten invloed uitoefenen op wat gewoon gevonden wordt en wat daarbuiten valt, wat men organiseert te leren en wat men leert te organiseren. [...] In deze onderverdeling komt een soortgelijk beeld naar voren zoals Goodson, (2008) aangeeft wat Zygmunt Bauman in navolging van Gregory Bateson first-degree learning, secondary learning en tertiary learning noemt (p. 2-3). Daarbij is het 'kunnen', het 'weten' en het 'willen' niet alleen cultuurhistorisch begrenst.*

bonden voorwaarden binnen een zekere ruimte (denk hierbij aan het beeld van de rizoom van Deleuze en de klankkasten die we hebben beschreven). We kunnen dan denken aan: 1. een ‘ervaren’ ruimte, zoals een gekende fysieke ruimte of een wederzijdse (gesprek)ruimte. Eveneens kunnen we denken aan: 2. (geformaliseerde) structuren in relatie tot de ruimte(n) die zij opneemt en de ruimte(n) waarin zij werkzaam is. Zo moet om te kunnen vormen/ groeien/ontwikkelen voor een structuur naar binnen of naar buiten toe ruimte zijn, komen of gecreëerd worden. Net als dat we pas van vorming/groei/ontwikkeling van een structuur kunnen spreken als ruimte verder wordt gestructureerd of juist wordt opengemaakt. De kwesties betreffende ‘ruimte’ lijken hierbij te passen bij een perspectief dat zich richt op organiseren en die met ‘groei’ bij vorming, empowerment en leren. Wanneer we spreken over een wederzijdse (gesprek)ruimte vermoeden we dat het interessant is om Harry Kunneman zijn term horizontale transcendentie te analyseren vanuit een dergelijk begrip van ruimte. Binnen de humanistiek kunnen we deze overlap en verschil in focus ook zien bij de onderzoeksrichtingen KOIS en Educatie. In hoofdstuk drie hebben we ons ook afgevraagd of een constructie nodig blijft om een ruimte te kunnen bezetten? In hoeverre deze inzichten valide zijn en wat deze beelden kunnen betekenen voor verder denken voor de humanistiek en de thema’s waar zij zich op richt lijken ons waardevolle vragen voor onderzoek voor zowel KOIS als Educatie.

5.2.4 (integratie)beleid en (burgerschap)educatie

In dit schrijven hebben we door het rizomatisch ruimtelijk denken en het denken over mede-zijn een behoorlijke weg afgelegd om terug te kunnen komen naar de besproken burgerschapspraktijken. Ten aanzien van de ruimte die het concept burgerschap wordt toegekend binnen de maatschappelijke denk- en handelingsruimte kunnen we met de door Bosniak (in paragraaf 2.2) beschreven aspecten - de vormkenmerken: rechtspositie, rechten en plichten, participatie en identiteit - zien dat de geformaliseerde (vorm)opvattingen van de afgelopen jaren het nodige uit beeld laten. Zo krijgt de rechtspositie van burgers minder aandacht, terwijl de aspecten participatie en identiteit vanuit een specifieke invalshoek hebben kunnen klinken. Daarnaast zien we dat er overmatig veel nadruk wordt gelegd op plichten van (aankomend) burgers en zelfredzaamheid. Naast dat in een democratische rechtstaat keuzen gemaakt moeten worden verdwijnen verschillende opties hiermee bij voorbaat uit zicht, inclusief opties die door ons gewenning aan 'het huidige zelfs als vreemd kunnen overkomen. We hebben hierboven betoogd dat het denken over mede-zijn en conceptuele ruimten in het kader van de oppervlakteparadox en het politiseren van ideeën vraagt om een continu proces van morele afweging. Dit betekent ons inziens een specifieke verantwoordelijkheid voor beroepen

als politici en beleidsmakers. Populistische retoriek kan aanspreken doordat zij daadkrachtig klinkt en mensen het gevoel geeft gehoord te worden. Tegelijkertijd bekrachtigt zij bepaalde denkstructuren, waarbij men zich moeten afvragen of deze de balans tussen individuele en collectieve emancipatie wel ten goede komt? Een helder voorbeeld in dit verband lijkt ons prof. dr. Entzinger - die in 1989 in een WRR-rapport de term 'allochtoon introduceerde - en in 2011 in een interview aangeeft de recente switch naar culturele aanpassing in het integratiebeleid te betreuren. Hij pleit daarom voor het afzetten van de etnische bril bij beleid. *'De focus op ethniciteit en op 'allochtonen' suggereert dat cultuur de oorzaak van problemen is. De vraag moet steeds zijn: welk probleem wil je oplossen?'* (Meer & Ham, Het einde van het integratiebeleid). Zo kan ook onderzoek een belangrijke signaalfunctie hebben als het gaat om bruikbaarheid of (eezijdige) ideologische lading van concepten. Net als het boek van Schinkel (2007) is het onderzoek van Lems en Suvarierol (2012), dat lesmateriaal van inburgering heeft vergeleken met dat van burgerschapsvorming, hier een voorbeeld van. Het laatste onderzoek bood zicht op verschillen in toon en eisen tussen de praktijken en geeft daarmee enkele aanknopingspunten tot humanisering. Als we nadenken over het kunnen functioneren in een rechtstaat en praktijken van inburgering zou de inzet kunnen zijn een balans te vinden tussen empowerment en vormen van inpassing: aanpassing met als doel dat mensen zich maatschappelijk staande kunnen houden en op de hoogte zijn van zowel de wederkerigheid van rechten als plichten in een democratische rechtstaat. De laatste jaren hebben we (zoals besproken in de paragraaf over de Nederlandse grond; 4.6.2) vaak de nadruk op taalverwerving om ons heen gehoord. Deze klank is binnen het culturistisch discours erg dominant geworden en past voor velen boven twijfel verheven binnen de vormopvatting van 'goed' burgerschap. Uiteraard valt er zoals we in genoemde paragraaf hebben opgemerkt het nodige te zeggen voor het argument dat iemand zich verstaanbaar kan kunnen maken in de openbare ruimte. Tegelijkertijd kunnen we ons afvragen of we in een tijd waarin veel hoog- en laagopgeleiden in Nederland meerdere talen spreken we alleen het Nederlands als mogelijksvoorwaarde hiervoor kunnen zien? We kunnen ons zelfs afvragen waarom we deze context niet gebruiken om van elkaar te leren? Het is mogelijk dat we in de wederzijdse (gesprek)ruimte kunnen leren en grenservaringen op kunnen doen die aanzetten tot nadenken over onbenutte veilige ruimte en nog afgescheiden ruimte. Zodat we daarin kunnen groeien en mensen zich zo goed als mogelijk binnen de handelingsruimte van de kaders van de rechtstaat kunnen functioneren en ontwikkelen. In deze rol zou de immigrant als kritische vriend binnen een wederzijdse modus van verantwoordelijkheid fungeren. Hierbij wordt vertrokken vanuit een vertrouwen, die in stand kan blijven zolang één van de partijen deze positie niet misbruikt.

Het inzicht dat gewenning een belangrijke factor is in de wijze waarop we de wereld benaderen, maakt educatie voor kinderen en jongeren (naast neurologische argumenten) een belangrijke focus. Hierbij denken we vooral aan een educatie waarin leerlingen ook meer bewust gemaakt worden van de kracht van herinneringen en, zoals De Groot (2013; zie voetnoot 111) ook aangeeft, hun ervaringen. Zodat kinderen leren dat zij een specifieke manier van kijken en ervaren ontwikkelen die uniek is, past bij hun leven, maar in lijn met Nancy zijn denken nooit compleet is. In het verlengde hiervan is het wenselijk dat educatie ook aandacht blijft schenken aan dat leerlingen leren verschillen tussen hem (of haarzelf) en anderen op waarde te schatten. We kunnen ons echter afvragen of het blijven bekrachtigen van zo'n statisch beeld van ons zelf en anderen (onze identiteit) in ons belang is? Onze ervaringen en herinneringen zijn van belang voor wie we worden, maar met Nancy (en Deleuze) willen we betogen dat we continu in ontwikkeling zijn en daarmee ook continu verschillen van ons zelf. Op ieder moment zijn we uniek en goed zoals we op dat moment zijn. Dit gegeven en deze ontologische herkenbaarheid maakt dat we milder kunnen leren kijken naar verschillen. Als voorbeeld wil ik hier het bekende prentenboek voor kleuters 'Kikker en de vreemdeling' van Max Velthuis noemen. In dit verhaal worden de dieren in het bos geconfronteerd worden met een dier dat anders is: vreemd. Met voor kinderen herkenbare elementen - ieder kind heeft een keer meegemaakt voor het eerst in een klas te zitten - wordt de thematiek van discriminatie en vooroordelen besproken. Het feit dat we ook continu verschillen van onszelf en ieder moment verschillend maar goed en af zijn zou even gemakkelijk een plek in een prentenboek kunnen krijgen. Dergelijke details maken dat we vanaf heel jong met andere ogen leren kijken naar processen van verandering bij onszelf en anderen, zodat we genuanceerder de relativiteit van termen als gelijkheid en verschil leren aangaan. Daarnaast zien we naar aanleiding van ons gebruik van vensters ook het belang om vanuit meerdere perspectieven te leren denken: geschiedkundige, levensbeschouwelijke, culturele, filosofische, (etc.), zodat we perspectiefwisselingen maken als vaardigheid oefenen en dit al jong gewend kunnen raken. Hier op aansluitend laat Veugelers ons consequent zien hoe het onderwijscurriculum gesitueerd en politiek getint is, ons een plaats specifieke normatieve blik aanleert. Dit maakt het oefenen van manieren van denken, waarbij geleerd wordt (normatieve) zekerheden en waarden blijvend te onderzoeken en om te leren gaan met het gegeven dat we niet alles kunnen snappen, weten (en beheersen) niet minder belangrijk. Daarnaast kunnen we leren onderzoeken welke potentiële mogelijkheden we hebben ten aanzien van wat we 'kunnen' en 'weten' te 'willen' binnen contexten (handelingsruimten). Onder andere het kritisch democratisch burgerschap dat Veugelers promoot geeft ons de kans deze zaken een plek te geven binnen het onderwijs.

Bijlage 1, Deleuze als gids

Zoals in het voorwoord aangegeven heeft de Franse filosoof Deleuze (1925-1995) gediend als methodologische inspirator. Deleuze is geen eenvoudige filosoof en het gaat te ver om hier zijn ideeën en termen uitgebreid te bespreken. We zullen het houden bij enkele pennenstreken, die voor Deleuze zijn denken essentiële zaken achterwege laat, maar de opzet en schrijfproces van dit verkennende onderzoek aanvullend op het voorwoord kunnen verhelderen.

Vooraf het beeld van de rizoom dat we in de inleiding hebben aangeduid als een ‘open systeem’ is voor ons belangrijk. De eerste systematische beschrijving van het rizoom dat Deleuze heeft gegeven komt zoals de filosoof prof dr. Henk Oosterling (2009) aangeeft uit het boek ‘Kafka’ (1975). In dit boek wordt Kafka zijn werk door Deleuze vergeleken met een rizoom, en terrier, oftewel ‘een hol’. Dit franse woord terrier verwijst ook naar één van Kafka’s zijn korte verhalen genaamd: ‘het hol’. Het hol wordt zoals Oosterling citeert beschreven als ‘... een gangenstelsel zonder centrum, een doolhof een labyrint, afhankelijk van de bodemstructuur vertakt het zich naar alle kanten.’ (p. 188) Het is een beeld dat Deleuze en Guattari in het boek Mille Plateaux (1980) gebruiken als contrast tegen het beeld van een boomstructuur, waarmee het cartesische denken verbeeld wordt: waarbij de boom oprijst boven de grond om zich vanuit een centrale stam te vertakken. Oosterling geeft aan dat het franse woord meer connotaties kent, hij noemt er enkele zoals de plantkundige: ‘... een kruipend onderaards stengeldeel, waaruit op knopen bijwortels ontspruiten’ (p. 189). Het rizoom geeft daarmee een beeld waarbij niet de status quo of een gegeven transcendentale bepaling van macht richtinggevend is, het worden is bij Deleuze ontologisch primair. Dit ‘worden’ staat voor Deleuze niet tegenover ‘zijn’ (2009, p. 193-194). Bennet (2004) schrijft: ‘*Deleuze and Guattari [...] locate humanity within a single cosmic flow of "matter-move-ment." This autopoietic flow is capable of an astonishingly wide variety of mobile configurations: it is "matter in variation that enter assemblages and leaves them"*’ (p. p. 354) We kunnen zeggen dat Deleuze in tegenstelling tot het dominante unificerende denken zich toegewijd heeft tot het uitwerken van een filosofie waarin hij resoluut transcendentie verwerpt en de werkelijkheid beschrijft in termen van verschil en worden. Het is ook in deze lijn van denken, zoals prof dr. Peter de Graeve (2009) met betrekking tot Deleuze zijn boek over Nietzsche (1962) aangeeft, dat Deleuze zijn materialisme vitalistisch bekeken moet worden. Zoals Deleuze het formuleert: ‘*denken zou vooral dit betekenen: nieuwe levensmogelijkheden ontdekken, uitvinden*’ (p. 70). Hiermee kunnen we ook de link maken naar de in de inleiding genoemde nadruk van Deleuze op creativiteit en een gevaarlijk denken. Bij processen van wording speelt vol-

gens Deleuze verlangen (affect) een belangrijke rol. Felicity Colman (2005) schrijft in *The Deleuze Dictionary*: *'Deleuze uses the term 'affection' to refer to the additive process forces, powers, and expressions of change. [...] Affect is the change, or variation, that occurs when bodies collide, or come into contact.'* (p.11) Oosterling geeft aan: *'[v]erlangen is een overstromen van lichamen het doorbreken van de grenzen van een organisme met zijn duidelijke functies. Lichamen [vaak assemblages genoemd] zijn bovendien bij Deleuze en Guattari nooit uitsluitend biologisch en zeker niet louter individueel. Ze kunnen ook sociaal, mentaal en institutioneel van aard zijn. Lichamen affecteren elkaar: raken elkaar, hechten zich aan elkaar zonder rekening te houden met het functionele geheel.'* Assemblages kunnen dus fysiek van aard zijn, maar ook conceptueel of talig (p. 194-195). Tegelijkertijd bestaat er zoals Van Tuinen, Schuilenburg en Romein (2009) schrijven *'...geen concept zonder territorium en aarde. Filosofie vertrekt altijd vanuit een concrete historische situatie in relatie tot een ruimtelijke configuratie en een geografische locatie.'* Deleuze en Guattari hun geofilosofische positie is enerzijds beïnvloed door Michel Foucault (1926-1984) zijn archeologische denkmethode, anderzijds door het geo-historische perspectief van historicus Fernand Braudel (p. 39; zie verder hierover voetnoot 49).

Zoals aangegeven past het creatieve rizomatische schrijven bij het proces dat we zijn aangegaan, zie ook het voorwoord. Deleuze is daarnaast ook een interessante denker als we proberen na te denken over processen die spelen rondom identiteit, zeker gezien het geofilosofische aspect van zijn filosofie. In dit stuk hebben we ervoor gekozen om in plaats van rizoom de term 'ruimte' te gebruiken, dit omdat we naast conceptuele ruimte ook over daadwerkelijke ruimten schrijven en omdat dit ten bate komt van de metaforen die verwijzen naar muziek en geluid. Daarnaast denken we dat het de tekst ook beter leesbaar maakt dan Deleuziaanse termen als rizoom en assemblage. De term configuratie die Bennet ook gebruikt, gebruiken we in het stuk om te verwijzen naar de vorm van deze ruimten in specifieke tijdsgebonden contexten. De term compositie is daarmee voor ons voorbehouden voor betekenissen waarbij een ruimte instrumenteel (functioneel) wordt gemaakt. Het moet daarnaast opgemerkt worden dat we met Deleuze ook een duidelijke link kunnen maken met de complex adaptieve systeemtheorie. Dit is zoals professor of education Keith Sawyer (2003) aangeeft de derde generatie van het sociale systeemdenken, waarbij het idee 'emergentie een centrale rol speelt. Hiermee kan wat in deze scriptie beschreven wordt ook gezien worden als geïnspireerd door en connectie met ideeën en concepten uit het werk van denkers als Cillier (1998) Pieters (2010) en Kunneman.

Bijlage 2, doelstellingen onderwijs 1951-1975

Bron: WRR, 1976, p. 153-154

BIJLAGE 2	
Schema: Doelstellingen	
1975	1972
Contourennota (Van Kemenade)	Nota voor het onderwijsbeleid (Van Veen)
<p>1. Bezinning nodig hoe onderwijs 'zou kunnen bijdragen tot een verdere ontwikkeling van gelijkwaardigheid in de samenleving'.</p> <p>2. Het onderwijs moet maatschappelijke weerbaarheid of sociale bewustwording bevorderen. 'Ons onderwijs geeft de leerlingen te weinig inzicht in de maatschappelijke verhoudingen waarin ze leven en in de achtergrond daarvan en stelt ze onvoldoende in staat om daarover opvattingen te ontwikkelen...'. 'De school bereidt de leerlingen te weinig voor op de samenleving waarmee ze te maken krijgen en waarin van hen in toenemende mate een eigen bijdrage, betrokkenheid en medezeggenschap worden verwacht'.</p> <p>3. 'Onderwijs is immers meer dan een toeleveringsbedrijf van geschoolde mankracht voor de arbeidsmarkt. Het is primair een welzijnsvoorziening, gericht op persoonlijke ontplooiing van mensen en op maatschappelijke voorbereiding van zijn leerlingen in veel ruimere zin dan beroepsuitoefening alleen'. 'Toch mag deze primaire en overheersende doelstelling van het onderwijs niet leiden tot een laissez-faire-beleid m.b.t. het vraagstuk van de aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt'.</p> <p>4. 'Individuele ontplooiing', 'uiteenlopende talenten ontplooiën', 'beschikbare talenten ontplooiën', 'ontplooiing van ieders persoonlijkheid en identiteit', 'meer bevorderen van creatieve, expressieve en sociale vaardigheden naast cognitieve'.</p>	<p>1. Onderwijs kan belangrijke taak vervullen bij 'betere verdeling van de welvaart'.</p> <p>2. Een betere voorbereiding tot 'meer inspraak, medebeslissingsrecht van de burgers, meer ruimte voor eigen verantwoordelijkheid en zelfwerkzaamheid' is nodig. 'De school heeft de belangrijkste taak de jonge mens voor te bereiden op een actieve participatie in de maatschappij van morgen'.</p> <p>3. Het recht van het individu zich optimaal te ontplooiën, betekent niet 'dat ieder, onder alle omstandigheden, recht kan doen gelden op het volgen van elk door hem gewenste opleiding, ongeacht de kosten die hieraan voor de gemeenschap zijn verbonden en ongeacht de eventuele beperktheid van de behoefte van de gemeenschap aan afgestudeerden van zulk een opleiding. Onderwijs voor allen betekent niet het absolute primaat van de wensen van het individu; het vereist een behoedzame afweging van de belangen en rechten van individu tegenover die van de maatschappij'.</p> <p>4. 'zoveel mogelijk ontplooiing van cognitieve, expressieve en sociale bekwaamheden'.</p>

1969	1955	1951
Democratisering van het Onderwijs (Veringa)	Tweede Onderwijsnota (Cals)	Eerste Onderwijsnota (Rutten)
<p>1. Het zijn 'sociale overwegingen die pleiten' voor een hoger democratiseringsniveau' van het onderwijs. 'Zowel sociale voorrechten als beperkingen die voortvloeien uit het behoren tot een bepaalde sociale categorie, zijn in principe te verwerpen en moeten opgeheven of geneutraliseerd worden'.</p> <p>2. Symptomen van het onbevredigend functioneren van het onderwijs zijn 'de inadequate voorbereiding van de leerlingen op de maatschappij' en 'de geringe stimulering tot kritisch denken'. Onderwijs moet voorbereiden op het 'verlangen naar inspraak'. Dit veronderstelt 'verantwoordelijkheid, kennis van zaken en ook intellectuele creativiteit'.</p> <p>3. Voor het onderwijsbeleid is nodig dat inzicht wordt verkregen in de ontwikkelingen op langere termijn in de kwaliteit en de kwantiteit van de behoefte aan menselijke arbeid.</p> <p>4. 'zo volledig mogelijke ontplooiing van de potentiële begaafdheid'.</p>	<p>2. Onderwijs moet 'ook ruime aandacht aan sociale en culturele aspecten van onze samenleving besteden, de jonge mens moet reeds leren, de problemen niet uitsluitend van de technische of de organisatorische zijde te beschouwen'.</p> <p>3. Er mag geen twijfel over bestaan, 'dat de toekomstige werkring zeker niet als het eerste en enige gezichtspunt mag worden beschouwd'.</p> <p>4. Naast 'intellectuele en vaktechnische scholing' is 'ruimere aandacht' nodig voor 'ontwikkeling van de expressie-mogelijkheden, de sociale vorming en de lichamelijke vorming'.</p>	<p>3. 'Bij een doelmatige opzet van het onderwijsstelsel zal als richtpunt voor ogen moeten worden gehouden, dat leerlingen later in de maatschappij een werkring zullen hebben'.</p> <p>4. 'Te weinig rekening wordt gehouden met de uiteenlopende begaafdheden der leerlingen'. 'Te sterke eenzijdige nadruk op feitenkennis, te weinig op harmonische ontwikkeling van de vermogens der leerlingen'.</p>

Bronnen

Boeken en artikelen

- Aloni, N. (2002). *Enhancing Humanity: The Philosophical Foundations of Humanistic Education*. New York: Springer.
- Alphen, E. van. (2007). *Kritiek op het autonome subject*. (Doctoraalscriptie). Universiteit voor Humanistiek: Utrecht.
- Arum, S. Van, Uyterlinde, M. & Sprinkhuizen, A. (2009). *Sociale samenhang: buurtgebonden bewonersbetrokkenheid & overbruggende contacten*. Movisie
- Assman, A. (2010). Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past. In: Tilmans, K., Vree, F. V., & Winter, J. M. (red.). *Performing the past: Memory, history, and identity in modern Europe* (p. 35-50). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Avest, I. ter. (2003). *Kinderen en God verteld in verhalen* (proefschrift). Zoetermeer: Boekencentrum.
- Bauman, G. (1999). *The Multicultural Riddle: Rethinking National, Ethnic, and Religious Identities*. London: Routledge.
- Beauchamp, T. L. (2001). *Philosophical ethics: an introduction to moral philosophy* (derde druk). Boston, Mass.: McGraw-Hill.
- Becker, U. (red.) (1998) *Maatschappij & Nederlandse Politiek: historisch en vergelijkend*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Bennett, J. (2004). The Force of Things Steps toward an Ecology of Matter. *Political theory*, 32(3), 347-372.
- Biesta, G.J.J. (2002). *Bildung and modernity. The future of Bildung in a world of difference*. *Studies in Philosophy and Education* 21(4/5), 344-346.
- Biesta, G.J.J. (2011). *Learning democracy in school and society: Education, lifelong learning and the politics of citizenship*. Rotterdam: Sense Publishers.
- Boekholt, P. Th. F. M., & de Booy, E. P. (1987). *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen-Maastricht: Van Gorcum.
- Bolsenbroek, A. (2008). *Humanistische stromingen Ontwikkelingslijnen en perspectieven*. (Scriptie). Universiteit voor Humanistiek: Utrecht.
- Bollmer, G. D. (2011). Virtuality in systems of memory: Toward an ontology of collective memory, ritual, and the technological. *Memory Studies*, 4(4), 450-464.

- Bonta, M., & Protevi, J. (2004). *Deleuze and geophilosophy: a guide and glossary*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bron, J. (2006). *Een basis voor burgerschap: een inhoudelijke verkenning voor het fundamenteel onderwijs*. Stichting Leerplanontwikkeling (SLO).
- Brown, C. (2007). *Cognitive psychology*. London: SAGE Publications.
- Bosniak, L. (2006). *The citizen and the alien: Dilemmas of contemporary membership*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Braat, K. C. (2004). *Ik ben er wel, maar ze zien me niet: ervaringen van "illegale" kinderen in Nederland*. Amsterdam: Defence for Children International Nederland.
- Brink, G. (2002). *Mondiger of moeilijker: een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers*. WRR.
- Caygill, H. (1997). The Shared World: Philosophy, Violence, Freedom. In: Sheppard, D., Sparks, S., & Thomas, C. (Eds.), *On Jean-Luc Nancy: the sense of philosophy* (p. 22-33). London: Routledge.
- Chadwick, O. (2000). *The secularization of the European mind in the nineteenth century* (vierde Canto editie). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Clarke, D.M. (2003). *Descartes's Theory of Mind*. Oxford: Clarendon Press.
- Colman, F.F. (2005). Affect. Parr, A. (Ed.), *The Deleuze dictionary* (p. 11-12). New York: Columbia University Press.
- Cooper, R. (1986). *Organization/Disorganization*. *Social Science Information*. 25, 2, 299-335. SAGE: London, Beverly Hills and New Dehli.
- Darder, A., Baltodano, M., & Torres, R. D. (2003). *The critical pedagogy reader*. New York: RoutledgeFalmer.
- De Graeve, P. (2009). Nietzsche. In: Romein, E., Schuilenburg, M. B., & Tuinen, S. V. (Red.), *Deleuze compendium* (p. 68-80). Amsterdam: Boom.
- De Groot, I. (2013). *Adolescents' democratic engagement: A qualitative study into the lived citizenship of adolescents in the Dutch democratic pluralist society* (proefschrift). Utrecht: University of Humanistic Studies.
- De vries, J. (2008). De confrontatie aangaan (Dossier. Het land van aankomst door Paul Scheffer Een journalistieke studie over politiek en wetenschap). *Stadsgeschiedenis Tijdschrift*, 3, 2. 179-180
- De Winter, M. (2004). *Opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang. De noodzaak van een democratisch pedagogisch offensief*. Webpublicatie nr. 1 WRR. Den Haag

- Deleuze, G. (1994). *Difference and Repetition*. Translated by Paul Patton. New York: Columbia University Press, 1994.
- Derksen, W, Eichperger, L., Ritsema, J., Eck, & D. van Snellen (2004). Huisvesting, woonomgeving en ruimtelijke ontwikkeling. In: Duin van der, P., Hazeu, C., Rademaker, P., & Schoonenboom, I.J. (Red.), *Vijfentwintig jaar later: de toekomstverkenning van de WRR uit 1977 als leerproces* (p. 141-156). WRR verkenningen, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Derkx, P.H.J.M. (1993). Wat is humanisme?: Hoofdlijnen in de Europese humanistische traditie en hun actuele betekenis. In: Paul Cliteur en Douwe van Houten (red.) *Humanisme: theorie en praktijk* (p. 99-114). Utrecht: Uitgeverij De Tijdstroom.
- Derkx, P.H.J.M. (1998) Het woord 'humanisme': opkomst en betekenis. In: *Voor menselijkheid of tegen godsdienst?: Humanisme in Nederland 1850-1960* (p. 10-33). Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Dieleman, A., & van der Lans, J. (Red.), (1999). *Heft in eigen handen: zelfsturing en sociale betrokkenheid bij jongeren*. Assen: Van Gorcum.
- Dijk van, V. (2008). *Tussen mammoetwet en basisvorming: het politieke debat over de middenschool, 1973-1977* (Doctoraalscriptie). Erasmus Universiteit, Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen, Rotterdam.
- Driouchi, F. (2007). *De casus Inburgering en Nationaliteitswetgeving iconen van nationale identiteit: Een juridische analyse*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Drosterij, G., & Peters, R. (2011). De nieuwe burgerlijkheid, participatie als conformerende zelfredzaamheid. *Tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*, 38, 4. 456-472
- Entzinger, H.B. (1984). *Het minderhedenbeleid: Dilemma's voor de overheid in Nederland en zes andere immigratielanden in Europa* (proefschrift). Amsterdam: Boom Meppel.
- Entzinger, H.B. (2010). Immigration and Multiculturalism. In: Besamusca, E., & Verheul, J. (Eds.), *Discovering the Dutch On Culture and Society of the Netherlands*. (p. 121-132). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Elliott, B. (2011). Community and resistance in Heidegger, Nancy and Agamben. *Philosophy & Social Criticism*, 37(3), 259-271.
- Engelen, E. (2004). *De staat van de democratie: democratie voorbij de staat*. WRR verkenningen, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Fermin, A. (2009). Burgerschap en multiculturaliteit in het Nederlandse integratiebeleid. *Tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*, 36, 1. 13-27

- Freeman, L. (2011). *Reconsidering Relational Autonomy: A Feminist Approach to Self-hood and the Other in the Thinking of Martin Heidegger*. *Inquiry* 54 (4), 361-383.
- Frey, M. (2008). The International Peace Movement. In: Klimke, M., & J. Scharloth, (eds.), *1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956-1977* (p. 33-44). New York: Palgrave Macmillan.
- Gennep, A. T. G. van (2002). *De tweedeling* (oratie). Universiteit Maastricht.
- Goodson, I. G. (2008). *Schooling, curriculum, narrative and the social future. The future of educational change*, p 123-135. London: Routledge.
- Grever, M., & Ribbens, K. (2007). *Nationale identiteit en meervoudig verleden*. WRR verkenning, Amsterdam University Press.
- Grugel, J. (2002). *Democratization: A Critical Introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Ginneken, J. V. (2013). *Stranger danger and the epidemic of fear: On the psychology of recent Western reactions to others*. Utrecht: Eleven International Publishing.
- Girard, R., & Williams, J. G. (1996). *The Girard reader*. New York: Crossroad.
- Gunsteren, H. van (1992). *Eigentijds burgerschap*. 's-Gravenhage: Sdu.
- Gunsteren, H. van (2009). Burgerschap in Nederland 1992-2008: Voortschrijdend inzicht? *Beleid en Maatschappij*, 36 (1): 41-49.
- Haan, I de. (2010). Politics between Accommodation and Commotion. In: Besamusca, E., & Verheul, J. (Eds.), *Discovering the Dutch On Culture and Society of the Netherlands*. (p. 121-132). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hermans, H. J., & Jansen, E. (1995). *Self-narratives: the construction of meaning in psychotherapy*. New York: Guilford Press.
- Hoogenboom & Scholten (2009). Migranten en de erfenis van de verzuiling in Nederland Een analyse van de invloed van de verzuiling op het Nederlandse migrantenbeleid (circa 1970-heden). *Tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*, 35, 2. 107-124.
- Houdt, F. van, Suvarierol, S., & Schinkel, W. (2011). Neoliberal communitarian citizenship: Current trends toward 'earned citizenship' in the United Kingdom, France and the Netherlands. *International Sociology*, 26 (3): 408-432.
- Houten, D.J. van. (2004). *De gevarieerde samenleving: over gelijkwaardigheid en diversiteit*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Hurenkamp, M., & Tonkens, E. H. (2011). *De onbeholpen samenleving: burgerschap aan het begin van de 21e eeuw*. Amsterdam: NICIS Institute.

- Impellizzeri, S. (2012). *Why Can't I Change? How to Conquer Your Self-Destructive Patterns*. Sunrise River Press.
- Inwood, M. (2003). *Heidegger*. (Reeks Kopstukken Filosofie). Rotterdam: Lemniscaat.
- Jager-Vreugdenhil, M. (2011). Spraakverwarring over participatie. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 20(1), 76-99.
- Jong, J. d. (2011). *Van vergeetpil tot robotpak: human enhancement voor een veilige en rechtvaardige samenleving?*. Den Haag: Rathenau Instituut.
- Johnson, L. & Morris, P. (2010). *Towards a framework for critical citizenship education*. *Curriculum Journal*, 21(1): 77-96.
- Katznelson, I. (2003). *Desolation and enlightenment political knowledge after total war, totalitarianism, and the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
- Kirby, V. (2010). Original Science: Nature Deconstructing Itself. *Derrida Today*, vol. 3, no. 2, p. 201-220.
- Kunneman, H.P. (2005a). *Voorbij het dikke-ik: Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: Humanistics University Press.
- Kunneman, H.P. (2005b). Een nieuw vooruitgangsperspectief, manuscript, Culemborg. In: Kunneman (Red.), *Humanistiek, een nieuwe menswetenschap* (werkboek met readergedeelte minor Humanistiek, februari 2005, eerste druk). Universiteit voor Humanistiek.
- Keulartz, F. W. J. (2009). *Participatie, gemeenschap en rituelen. De performatieve wending*. In: Keulartz, F.W.J. Veen, M. van der *Van wie is het bos eigenlijk? Essays over participatie en natuurbeheer*. Driebergen: Staatsbosbeheer.
- Lagerwey, E., Hemels, J., Heillmann, M., & Hendrikus, J. M. (1997). *Op zoek naar faamwaarde: vijftig jaar public relations in Nederland*. Houten [etc.]: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Landelijk Opleidingsprofiel CMV (2009). *Alert en Ondernemend 2.0*. Amsterdam: SWP.
- Langen, C. (2007). *Toolkit sociologie*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Leeman, Y. (2008). Education and Diversity in the Netherlands. *European Educational Research Journal Eerj*, 7(1), 50.
- Lems, M., & Suvarierol, S. (2012). De inhoud van 'burgerschap' in de inburgeringscursus en burgerschapsonderwijs. *Beleid & maatschappij*, 39(3), 280-296.
- Leeuwen, M.H.D. van (2003). Kerk, staat en burger. Armenzorg en moderne charitas In: Nijs, T. A., Beukers, E., & Ginkel, R. V. (Red.), *Geschiedenis van Holland 1795 tot 2000, deel IIIb*. Hilversum: Verloren.

- Lijphart, A. (2008). *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (8ste herz. ed.). Haarlem: Becht/DBNL.
- Lister, R., Williams, F., Gavanas, A., Anttonen, A., Bussemaker, J., Gerhard, U., et al. (2007). *Gendering citizenship in Western Europe: new challenges for citizenship research in a cross-national context*. Bristol: Policy.
- Lucardie, P. & Voerman G. Kroniek 2007. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2007. In: *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2009, 36-49.
- Lucassen, J., & Penninx, R. (1985). *Nieuwkomers: Immigranten en hun nakomelingen in Nederland, 1550-1985*. Amsterdam: Meulenhoff Informatief.
- Masschelein, J., & Simons, M. (2002). An adequate education in a globalised world? A note on immunisation against being-together. *Journal of philosophy of education*, 36(4), 589-608.
- McAfee, N. (2000), *Habermas, Kristeva, and Citizenship*. Ithaca: Cornell University Press.
- McCall, L. (2009). The complexity of intersectionality. In: Grabham, E., Cooper, D., Krishnadas, J., & Herman, D. (Eds.), *Intersectionality and beyond: law, power and the politics of location* (p; 49-76). Abingdon, Oxon: Routledge-Cavendish.
- Metze, T.A.P. (2004). besturen, participatie en organisatie. In: Duin van der, P., Hazeu, C., Rademaker, P., & Schoonenboom, I.J. (Red.), *Vijfentwintig jaar later: de toekomstverkenning van de WRR uit 1977 als leerproces* (p. 55-64). WRR verkenningen, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2013). *De Doe-Democratie. Kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving*. Den Haag: Ministerie van BZK.
- Nancy, J.L. (1996). The Deleuzian Fold of Thought. In: Patton. P. (eds.) *Deleuze: A critical reader* (p. 107-113). Oxford: Blackwell.
- Nancy, J.L. (2000). *Being singular plural*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Nancy, J.L. (2002). *De indringer, gevolgd door De stad in de verte*. Amsterdam: Boom.
- Nancy, J.L. (2008). *The inoperative community* (zevende druk). Minneapolis, Minn: University of Minnesota Press.
- Onderwijsraad. (2002). *Samen leren leven: Verkenning onderwijs, burgerschap en gemeenschap*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad. (2008). *Onderwijs en maatschappelijke verwachtingen: scholen kiezen zelfbewust positie*. Den Haag: Onderwijsraad.

- Onderwijsraad. (2012). *Verder met burgerschap in het onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Oomen, B., & Vrolijk, M. (2010). *Inspiratie voor mensenrechteneducatie: democratisch burgerschap en mensenrechten in het (burgerschaps)onderwijs*. Leiden: Stichting NJCM-Boekerij.
- Oostdijk, E. (2010). *Voorbij God en mens, De zin van de wereld volgens het denken van Jean-Luc Nancy*. (masterscriptie). Universiteit voor Humanistiek: Utrecht.
- Oosterling, H. (2009). Rzoom. In: Romein, E., Schuilenburg, M. B., & Tuinen, S. V. (Red.), *Deleuze compendium* (p. 188-204). Amsterdam: Boom.
- Parekh, B. (2004). Redistribution or recognition? A misguided debate. *Ethnicity, nationalism and minority rights*, 199-213.
- Pauw, L. (2009). En dan ook nog: burgerschapsvorming! (1). *management*, 15, 1. P.16-21.
- Potter, D. (1997). Chapter 4 Democracy in Europe: 1939-89. In: Potter, D., Goldblatt, D., Kiloh, M., & Lewis, P. (Eds.), *Democratization*. Cambridge: Polity Press in association with the Open University.
- Prestidge-King, C. (2005). A sketch for a new community: the inoperative community and modern politics. *cross-sections*, 1, p. 84-93.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Raad voor het Openbaar Bestuur (2001). *Etniciteit, binding en burgerschap*. Den Haag: ROB.
- Rademaker, P. (2004). Over sturing, organisatie en participatie. In: Duin van der, P., Hazzeu, C., Rademaker, P., & Schoonenboom, I.J. (Red.), *Vijfentwintig jaar later: de toekomstverkenning van de WRR uit 1977 als leerproces* (p. 45-54). WRR verkenningen, Amsterdam: Amsterdam University Press
- Regenmortel, T. van (2009). Empowerment als uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 18 (4), 22-42.
- Renders, F.A. & H.P. Meininger (2012). Afscheid van het burgerschapsparadigma? *Nederlands Tijdschrift voor de Zorg aan mensen met verstandelijke beperkingen*. 37, nr. 3, pp. 147-167.
- Riessman, C. K. (2008). *Narrative Methods for the human sciences*. London: Sage Publications.
- Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling (2002). *Bevrijdende kaders: sturen op verantwoordelijkheid*. Sdu Uitgevers, Den Haag 2002.

- Romein, E., Schuilenburg, M. B., & Tuinen, S. V. (2009). Que'est-ce la philosophie? De voorwaarden van het denken volgen Deleuze & Guattari. In: Romein, E., Schuilenburg, M. B., & Tuinen, S. V. (Red.), *Deleuze compendium* (p. 21-45). Amsterdam: Boom.
- Roosblad, J. (2002). *Vakbonden en immigranten in Nederland (1960-1997)*. Aksant Amsterdam
- Savater, F. (2001). *De waarde van opvoeden. Filosofie van onderwijs en ouderschap*. Utrecht: Erven J. Bijleveld.
- Schuitema, J., & Veugelers, W. M. (2008). *Multiculturele contacten in het onderwijs: leerlingen ontmoeten elkaar*. Amsterdam: Instituut voor de Lerarenopleiding, Universiteit van Amsterdam.
- Shamir, R. (2008). The age of responsabilization: On market-embedded morality. *Economy and society*, 37(1), 1-19.
- Skousen, M. (2007). *The big three in economics: Adam Smith, Karl Marx, and John Maynard Keynes*. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.
- Slegers, Fleur. *In debat over Nederland: veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit*. WRR, webpublicatie nr. 34. Amsterdam University Press, 2007.
- Scholten, P., & Holzhacker, R. (2009). *Bonding, bridging and ethnic minorities in the Netherlands: changing discourses in a changing nation*. Nations and Nationalism, 15(1), 81-100.
- Scholten, P. (2011). *Framing immigrant integration: Dutch research-policy dialogues in comparative perspective*. Amsterdam University Press.
- Schinkel, W. (2007). *Denken in een tijd van sociale hypochondrie: aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Kampen: Klement.
- Schinkel, W. (2008). The moralisation of citizenship in Dutch integration discourse. In *Amsterdam law forum*. Amsterdam Law Forum, 1(1): 15–26.
- Schinkel, W. (2012). *De nieuwe democratie Naar andere vormen van politiek*. Uitgeverij De Bezige Bij: Amsterdam.
- Somers, M.R. (2008). *Genealogies of citizenship: markets, statelessness, and the right to have rights*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Soysal, Y.N. (1994). *Limits of citizenship: migrants and postnational membership in Europe*. Chicago: University of Chicago.

- Spoelstra, S. (2005). *Robert Cooper: Beyond organization*. *Sociological Review*, 53(1), 106-119.
- Swierstra, T., & Tonkens, E. (Eds.), (2008). *De beste de baas?: verdienste, respect en solidariteit in een meritocratie*. Amsterdam University Press.
- Taylor, C., & Gutmann, A. (1994). *Multiculturalism: examining the politics of recognition*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Taylor, C. (1989). *Sources of the self: the making of the modern identity*. Cambridge University Press.
- Tonkens, E., & de Wilde, M. (2013). Inleiding Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk. In: Tonkens, E., & de Wilde, M. (Red.), *Als meedoen pijn doet: affectief burgerschap in de wijk* (p. 11-23). Van Genneep.
- Torenbeek, J. & J. Veldhuis (2010). Excellence and Egalitarianism. in Higher Education. In: Besamusca, E., & Verheul, J. (Eds.), *Discovering the Dutch On Culture and Society of the Netherlands*. (p. 203-216). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tromp, J.C. (2004). *Breedbeeldwetenschap: Een Kritisch-reflexief onderzoeksmodel gebaseerd op een breed rationaliteitsbegrip* (proefschrift). Utrecht: Van Arkel.
- Turner, B.S. (2000). The erosion of citizenship. *The British Journal of Sociology*. 52(2), 189-210.
- Vansieleghem, N. (2006). *Gesprek als grenservaring. Een analyse van filosoferen met kinderen als pedagogisch project* (proefschrift). Universiteit Gent
- Veugelers, W. M. (2003). *Waarden en normen in het onderwijs: Zingeving en humanisering: autonomie en sociale betrokkenheid* (oratie). Universiteit voor Humanistiek.
- Veugelers, W. M., & Schuitema, J. A. (2009). *Leerlingen over burgerschapsvorming*. Instituut voor de Lerarenopleiding, Universiteit van Amsterdam.
- Veugelers, W. M. (2011). A humanist perspective on moral development and citizenship education, empowering autonomy, humanity and democracy. In: Veugelers, W. M. (Ed.), *Education and humanism: Linking autonomy and humanity* (p. 9-34). Rotterdam: Sense.
- Visker, R. (2005). *Vreemd gaan en vreemd blijven. Filosofie van de multiculturaliteit*. Amsterdam: Sun.
- Wagner, A. (2006). Jean-Luc Nancy: a negative politics?. *Philosophy & social criticism*, 32(1), 89-109.
- Walby, S. (2007). Complexity theory, systems theory, and multiple intersecting social inequalities. *Philosophy of the social sciences*, 37(4), 449-470.

- Wallerstein, I. M. (2004). *World-systems analysis: an introduction*. Durham: Duke University Press.
- Walravens, E., Bossche, M.van den, & Beeckman, T. (2006). *Het verstaan van de ander: dialogische benaderingen van de diversiteit*. Budel: Damon.
- Watkin, C. (2007). A Different Alterity: Jean-Luc Nancy's 'Singular Plural'. *Paragraph*, 30(2), 50-64.
- Watkin, C. (2009). *Phenomenology Or Deconstruction?: The Question of Ontology in Maurice Merleau-Ponty, Paul Ricoeur, and Jean-Luc Nancy*. Edinburgh University Press.
- Westheimer, J. & Kahne, J. (2004). What kind of citizen? The politics of education of democracy. *American Educational Research Journal*, 41, 2, 237-269.
- Werf, S. van der. (1998). *Allochtonen: een inleiding in de multiculturele samenleving* (5e [geactualiseerde] druk.). Bussum: Coutinho.
- Wiener, N. (1989). *The human use of human beings: Cybernetics and society*. London: Free Association.
- Winawer J, Witthoft N, Frank M, Wu L, Wade A, & Boroditsky L. (2007). *The Russian Blues reveal effects of language on color discrimination*. *Proceedings of the National Academy of Science*. 104(19), 7780-7785.
- Winter, J. (2010). The performance of the past: memory, history, identity. In: Tilmans, K., Vree, F. V., & Winter, J. M. (Red.), *Performing the past: Memory, history, and identity in modern Europe* (p. 11-31). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wilschut, A. (2014). *De taal van burgerschap* (oratie). Amsterdam University Press.
- WRR. (1976). *Commentaar op de nota Contouren van een toekomstig onderwijsbestel*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Young, I.M. (2009). Structural injustice and the politics of difference. In: Grabham, E., Cooper, D., Krishnadas, J., & Herman, D. (Eds), *Intersectionality and beyond: law, power and the politics of location* (p. 273-298). Abingdon, Oxon: Routledge-Cavendish.
- Zayas, V., & Hazan, C. (Eds.), (2015). *Bases of adult attachment: Linking brain, mind and behavior*. New York Heidelberg Dordrecht London: Springer.

Internet

- 29 362, *Modernisering van de overheid*, 2003-12-12. Gevonden op 30-01-2013 op <http://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29362-1.html>

- 33.086, *Versterking eigen verantwoordelijkheid inburgeringsplichtige*. Gevonden September 2011 op 08-04-2014 op http://www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/33086_versterking_eigen
- Ceccoli, V.C. (2010, augustus 31). *trauma and dissociation* [Web log bericht]. Gevonden op 20-09-2014 op <http://drceccoli.com/2010/08/trauma-and-dissociation/>
- Contrapunt*. (n.d.). Kunstbus.nl. Gevonden op 04-12-2009 op <http://www.kunstbus.nl/muziek/contrapunt.html>
- Davey, N. (2007, juni 13). *Gadamer's Aesthetics*. Gevonden op 12-10 2012 op <http://plato.stanford.edu/entries/gadamer-aesthetics/>
- Derkx, p. (2008, 28, januari). *Humanistische waarden als grondslag van de pluriforme Nederlandse samenleving*. Gevonden op 13-09-2009 op http://www.uvh.nl/uploadeddocumenten/Peter_Derkx_Humanistische_waarden_28jan_2008.pdf
- Devisch, I. (2006). *The Sense of Being(-)With Jean-Luc Nancy*. Culture Machine. Gevonden op 25-09-2011, op <http://www.culturemachine.net/index.php/cm/article/viewArticle/36/44>
- Feedback*. (n.d.). Gevonden op 27-11-2009, op <http://www.answers.com/topic/feedback>
- Genre*. (n.d.). Gevonden op 20-11-2011, op <http://www.answers.com/topic/genre>
- Gressgård, R. (2008). Mind the Gap: Intersectionality, Complexity and 'the Event'. Theory and Science. Gevonden op October 12, 2011, op <http://theoryandscience.icaap.org/content/vol10.1/Gressgard.html>
- Harry Truman (1884-1972) – De 33e president van de VS*. Gevonden op 23 juni 2011 op <http://historiek.net/harry-truman-1884-1972/224/>
- Identity*. (n.d.). Gevonden op 11-12-2011 op <http://www.merriam-webster.com/dictionary/identity>
- Identity, Oxford Dictionary of Geography*. (n.d.). Gevonden op 11-12-2011 op Answers.com Website: <http://www.answers.com/topic/identity>
- Komter, A.E. (2004). Informele solidariteit in de immigratiesamenleving. In: Entzinger, H., van der Meer, J. (Eds.), *Grenzeloze solidariteit. Naar een migratiebestendige verzorgingsstaat* (p. 59 – 73). gevonden op 05-05-2013, op http://igitur-archive.library.uu.nl/fss/2006-0801-203749/Komter_2004_informele_solidariteit.doc
- Lakoff, G. (2014, mei 7). How brains think. Lecture presented at 4th International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics, May 2014, Sarajevo. Gevonden op 05-09-2014, from <http://georgelakoff.com/videos/>

Maet, F. (2005). *Kunst voorbij identiteit en differentiatie*. Gevonden op 29-10-2012 op <http://repub.eur.nl/pub/7079>

Marianne Starren (RU - Letteren) winnaar VWN-masterclass. Gevonden op 24-05-2007 op http://www.nwo.nl/nwohome.nsf/pages/NWOA_73HG7M

McManamy, J. (2012 januari 13). The Biology of Human Behavior. Gevonden op 20-03-2013 op http://www.mcmanweb.com/human_behavior.html

Meer, J. van der & Ham M. (2011, 23 december). *Het einde van het integratiebeleid* [Interview door Meer, J. van der & Ham M.]. Gevonden op 23-12-2011 op <http://www.socialevraagstukken.nl/het-einde-van-het-integratiebeleid/>

Mens-Verhulst, J. van (2007). *Intersectionaliteit in vijf veronderstellingen*. Gevonden op www.vanmens.info/verhulst.

Mens-Verhulst, J. van (2010). *De complexiteit van diversiteit; over intersectionaliteit en mainstreaming*. Gevonden op www.vanmens.info/verhulst.

Merton, R. K. (1948). The self-fulfilling prophecy. *The Antioch Review*, 8(2), 193-210. Gevonden op 09-04-2016 op <http://www.jstor.org/stable/4609267>

Music, Britannica Concise Encyclopedia. Gevonden op 20-11-2011 op <http://www.answers.com/topic/music>

Riessen, M. G., & Verkuil, D. (2002). *Nederlanders en hun gezagsdragers 1950-1990. Verzuiling, polarisatie en herwonnen consensus*. Gevonden op 28 juni 2011 op <http://www.let.leidenuniv.nl/pdf/geschiedenis/stofomschr-ce2003.doc>

Smit, M. (2010, november 9). *Interview over promotie Jean-Pierre Wilken*. [Interview door Smit, M.] Gevonden op 01-03-2012 op <http://zorgethiek.nu/interview-over-promotie-jean-pierre-wilken/>

Truman Doctrine. Gevonden op 14 juli 2012 op http://avalon.law.yale.edu/20th_century/trudoc.asp

Sawyer, K. R., (2003, augustus 16). "Emergence and complexity: A new approach to social systems theory" *Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, Atlanta Hilton Hotel, Atlanta, GA Online* <.PDF>. 2009-05-26 Gevonden op http://www.allacademic.com/meta/p106832_index.html

TED Conferences, LLC. (2010, maart). Daniel Kahneman, The riddle of experience vs. Memory The riddle of experience vs. Memory. Gevonden op 16-02-15 op http://www.ted.com/talks/daniel_kahneman_the_riddle_of_experience_vs_memory/transcript?language=en

- Veeke, C. van der (2008). Op weg naar postreligieuze sociologie. Hoe het integratiedebat de ziel van 'de samenleving' onder de arm heeft genomen [Review of crisis tijdschrift voor actuele filosofie Willem Schinkel, *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij.*]. Issue 1, 83-88. Gevonden op 03-08-2009, op <http://www.krisis.eu/content/2008-1/2008-1-11-vanderveeke.pdf>
- Vermaas, P. (2000) *De maatschappij, dat zijn, wij Interview Baukje Prins*. Gevonden op 15-08-2011 op <http://www.groene.nl/2000/36/de-maatschappij-dat-zijn-wij>
- Waal van der, J., Koster de, W., Achterberg, P. (2011). Het culturele klimaat bepaalt steun voor de PVV. *Sociale Vraagstukken / Wetenschappers en denkers in debat over maatschappelijke kwesties*. Gevonden September 2011 op <http://www.socialevraagstukken.nl/culturele-klimaat-in-regio-bepaalt-steun-voor-de-pvv-2/>
- Smit, M. (2010, november 9). *Interview over promotie Jean-Pierre Wilken*. [Interview door Smit, M.] Gevonden op 01-03-2012 op <http://zorgethiek.nu/interview-over-promotie-jean-pierre-wilken/>